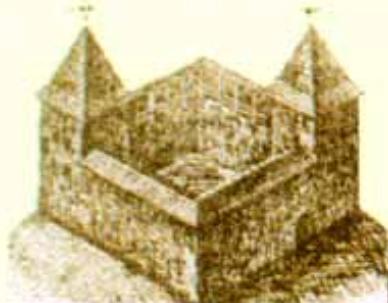

Лідскі Летапісець

Народ, які не ведае
свайго пічулага,
не мае будучыні

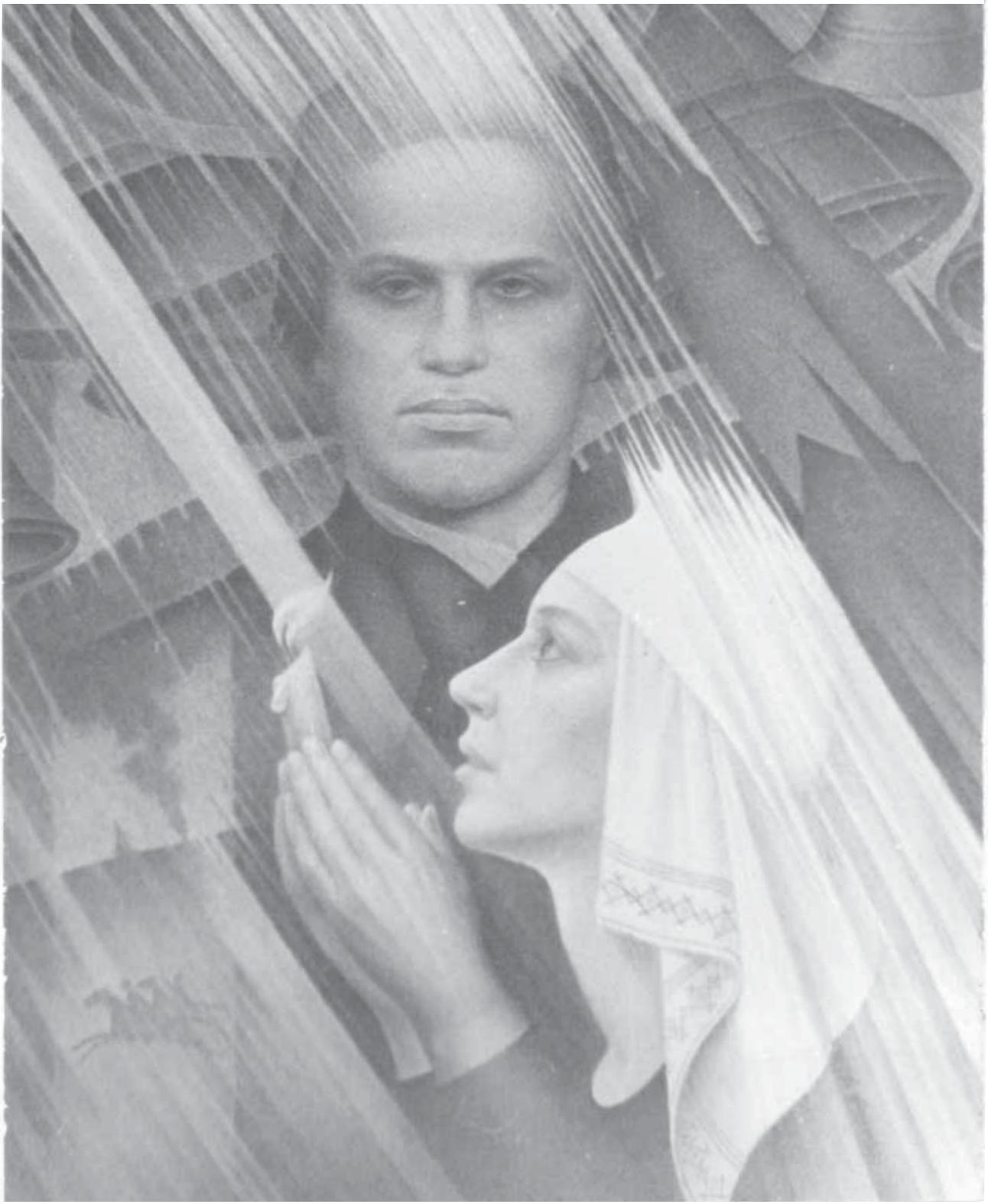
Краязнаўчы, гістарычна-літаратурны часопіс
Выходзіць з 1997 года

№ 2 (66)

КРАСАВІК - ЧЭРВЕНЬ

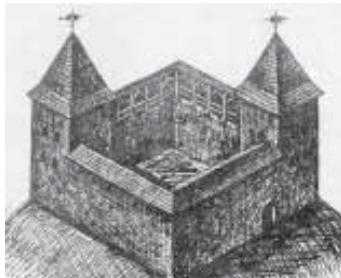
2014 г.

**Іван Пратасеня. Набат 1863. Каліноўскі і Марыся.
(Кіраунік паўстання 1863-64 гг. на Літве і Беларусі Кастусь Каліноўскі
і дачка дацугаўская эканома Марыся Ямант)**

Лідскі

Леманіце

Краязнаўчы, гістарычна-літаратурны часопіс

Выходзіць з 1997 года

Народ, які не ведае
свайго мінулага,
не мае будучыні

№ 2 (66)

КРАСАВІК - ЧЭРВЕНЬ

2014 г.

У НУМАРЫ:

Стар. 2. 2-я Лідскія чытанні.

Стар. 4. Кроніка Ліды.

Стар. 6. Лідскія юбіляры 2014 года.

**Васіль Струмень.
Віктар Хруль.**

Стар. 12. Вопісы парафій Лідскага дэканату ў 1784 г.

Стар. 19. Лідскі касцёл у канцы XIX - пачатку XX стагоддзя.

Стар. 25. Ліда ў 1936 - 1939 гг.

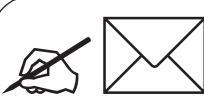
Стар. 94. Радавод сям'і Столе.

Стар. 110. Лёс пакалення.

Стар. 114. Паўеку. Маладосць.

На першай старонцы вокладкі Лідскі паиштамт.

Здымак Гражыны Бурачэўской.

Мы просім ўсіх, хто мае цікавыя матэрыялы па
гісторыі Ліды і краю, дасылаць іх на адрес:
231282, Ліда-2, п/с 7, або перадаваць у рэдакцыю.

**Аўтары цалкам адказныя за гістарычную
дакладнасць сваіх матэрыялаў**

Пасведчанне аб реєстрацыі
№ 907

ад 18.12.2009 г. выдадзена
Міністэрствам інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Заснавальнік
**Валерый Васильевич
Сліўкін,**
старшы навуковы супрацоўнік
Лідскага гістарычна-мастацкага
музея, кандыдат геаграфічных
наук

рэдактар
**Станіслаў Вацлававіч
Суднік**

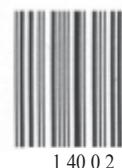
АДРAS РЭДАКЦЫI:
231293, Лідскі р-н, в. Даліна
E-mail: naszaslowa@tut.by

Наклад 300 асобнікаў
15 друк. аркушаў

Газета надрукавана ў Лідскай
друкарні. 231300, г. Ліда,
вул. Ленінская, 23.
Замова № 2004
Часопіс падпісаны да друку
15.06.2014 г.
Часопіс надрукаваны
25.06.2014 г.

Падпісны індэкс 00257
Кошт падпіскі:
індывід. 3 мес.- 5800 руб.
індывід. 6 мес.- 11600 руб.
Кошт у розніцу: вольны

ISSN 2218-1792

9 772218 179007

140 02 >

2-я Лідскія чытанні да 100-годдзя Першай Сусветнай вайны

28 траўня 2014 г. ў канферэнц-зале Лідскай цэнтральнай раённай бібліятэцы імя Я. Купалы праішлі "Другія Лідскія чытанні", прысвячаныя 100-годдзю Першай Сусветнай вайны. У чытаннях бралі ўдзел прадстаўнікі Лідской гарадской арганізацыі ГА "ТБМ імя Ф. Скарыны", шкользныя краязнаўцы Лідскага раёна, навуковыя супрацоўнікі ДУ "Лідскі гістарычна-мастацкі музей", бібліятэкарэ Цэнтральныя раённыя бібліятэкі імя Янкі Купалы, настаўнікі гісторыі СШ г. Ліды.

Першая Сусветная вайна праішла па Лідчыне некалькімі фазамі: спачатку Лідчына была тылавым рэгіёнам, і ў баявых дзеяннях прымаў удзел лідскі пяхотны полк і лідскія лётчыкі; потым Лідчына стала прыфронтавым горадам, пачалося бежанства; потым немцы акупавалі Лідчыну; далей нямецкае адступленне і ўсплеск нацыянальных рухаў, шматкратныя змены ўлады.

Даклады і выступленні на чытаннях ахоплівалі ўсе гэтыя перыяды:

1. Лаўрэш Л., краязнавец, г. Ліда "Ліда перад вайной і ў гады Першай Сусветнай вайны".

2. Валынец Н., навуковы супрацоўнік ДУ "Лідскі гістарычна-мастацкі музей" "Лідскі аэрапром у гады Першай Сусветнай вайны".

3. Суднік С.В., пісьменнік, журналіст "Лідзяне

На пярэднім плане Віктар Кудла і Леанід Лаўрэш

ў нацыянальных вайсковых рухах у гады Першай Сусветнай вайны".

4. Кудла В.І., краязнавец, в. Дворышча "Бежанцы ў гады Першай Сусветнай вайны".

5. Пісецкая І.К., настаўніца СШ № 8 г. Ліды "Лідчына ў гады Першай Сусветнай вайны".

6. Арлукевіч А.Б., аспірант Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы "Лідскі пяхотны полк ва Ўсходнепрускай аперацыі (жнівень

Падчас чытання

H. Валынец

I. Пісецкая

A. Арлукевіч

1914 г.)".

7. Камянецкая I.У., бібліограф ЦБ імя Я. Купалы "Бібліяграфія Першай Сусветнай вайны".

Падчас дакладаў прагучай шэраг малавядомых фактаў, былі зроблены нетравіяльныя высновы. Былі названы пяць генералаў Першай Сусветнай вайны,

Документ з чытання ў: *Пасведчанне аб заканчэнні царкоўна-прыходской школы ў Расіі, у Серпухаве*

8.07.1917 г. бежанкай з в. Дроздава Лідскага павета Кудла Вольгай Іванаўнай

цесна звязаных з Лідчынай: генерал ад інфантэрыі Кіпрыян Кандратовіч, родам з-пад Ліды, будучы міністр абароны БНР; генерал-маёр Аляксандр фон Гrotэ дэ Буко, былы Лідскі спраўнік і будучы кіраўнік першай беларускай арганізацыі ў Лідзе, генералы Адам і Стэфан Макрэцкія, родам з-пад Ліды, будучыя камандзіры беларуска-літоўскіх дывізій, ну і лётчык есавул Ткачоў, які праходзіў службу ў Лідзе перад вайной, а ў Дзянікіна стаў першым генералам авіяцыі ў гісторыі Расіі.

I. Камянецкая

*Буклет, выпушчаны
бібліятэкай да чытання*

I. Пісецкая паведаміла, што ў 8-й школе адкрыты музей 1-й Сусветнай вайны.

Другія Лідскія чытанні прайшлі больш арганізавана, чым 1-я, якія былі летасць, трэба спадзявацца, што 3-я будуць яшчэ больш цікавыя і карысныя.

*Яраслаў
Грынкевіч.*

КРОНІКА ЛІДЫ

8 красавіка на сесіі Лідскага раённага савета дэпутатаў старшынёй савета абрана **Інэса Генадзеўна Белуш**.

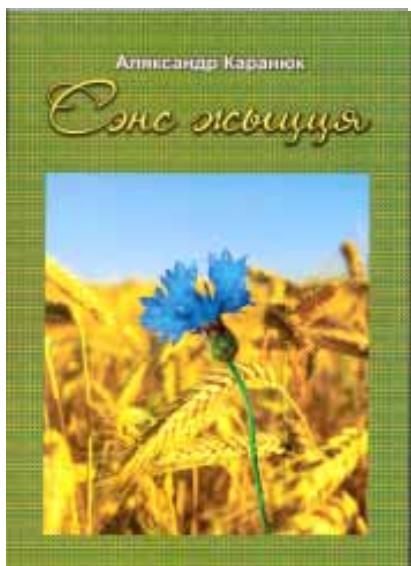

3 3 па 9 красавіка ў кінатэатры “Юбілейны” праходзіла прэм’ера фільма расійскага рэжысёра Аляксандра Міты “**Шагал. Малевіч**”. Побач з імянітымі акцёрамі ў ім здымаліся ўдзельнікі Лідскага народнага ансамбля “Шалом” - Міхail Дзвілянскі, Станіслаў Мішкель і Ўладзімір Шчэлін.

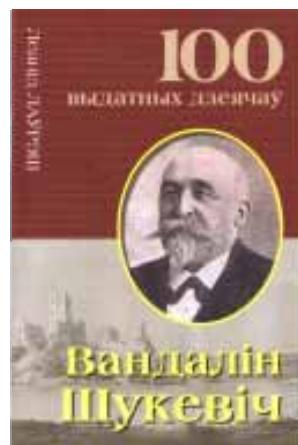
3 6 па 11 траўня у Балгарыі праходзіў чэмпіянат Еўропы па грэка-рымскай барацьбе сярод кадэтаў. 3-е месца ў катэгорыі да 43 кг заняла **Іна Роік**, выхаванка СДЮШАР № 3 Лідскага р-на. Фота Яўгена Арэхвы.

17 траўня Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь падведзены вынікі рэспубліканскага агляду санітарнага стану і добраўпарадкавання населеных пунктаў Беларусі за 2013 год. **Горад Ліда - пераможаць** сярод гарадоў з насельніцтвам больш за 50 000 чалавек.

У чэрвені 2014 года ў Лідской друкарні выйшла кніга Аляксандра Каранюка “Сэнс жыцця”. 532 ст. Наклад 400 асобнікаў.

У чэрвені 2014 года ў Менску ў выдавецтве “Харверст” у серыі “100 выдатных дзеячаў” выйшла кніга Леаніда Лаўрэша “Вандалін Шукевіч”. 64 ст. Наклад 1500 асобнікаў.

Лідскія юбіляры 2014 года

ВАСІЛЬ СТРУМЕНЬ

100 гадоў з дня нараджэння

Беларускі і ўкраінскі пісьменнік. Так гаворыцца пра Васіля Струменя ў энцыклапедычных выданнях і каляндарах, у іншых публікацыях. І гэта справядліва, бо жыццё і творчасць паэта - барацьбіта цесна звязаны з зямлёю і народамі дзвюх суседніх краін. Ён вырас у прынёманскай вёсцы Зачэпічы Дзятлаўскага раёна, тут уключыўся ў нацыянальна-вызвольную барацьбу за волю і лепшую долю працоўных Заходняй Беларусі, тут загаварыла яго сэрца паэта.

Васіль Струмень псеўданім Аляксандра Мікалаевіча Лебедзея. Лебедзеў А.М. нарадзіўся 1 красавіка 1914 года ў вёсцы Ляонцева Мантуроўскага раёна Кастрамскай вобласці. Бацька пайшоў на фронт, калі Аляксандру споўнілася ўсяго 4 месяцы. У канцы 1915 года ў хату прыйшла жалобная вестка: загінуў бацька. Многа гора выпала на долю мачі. Праз 5 гадоў яна паўторна выйшла замуж за Паўла Івашэвіча. Айчым быў родам з Гарадзеншчыны. Таму сям'я з восенні 1921 года пераехала на радзіму П. Івашэвіча ў вёску Зачэпічы, што на Дзятлаўшчыне. З дзіцячых гадоў Аляксандр прагна цягнуўся да вучобы. Але ў большасці вёсак быў Заходняй Беларусі адсутнічалі спецыяльныя школьнія будынкі, а там, дзе яны існавалі, дык размяшчаліся ў прыватных памяшканнях. Наглядаліся такія з'явы, калі пачатковая школа праз кожныя 3-4 дні вандравала з адной хаты ў другую. Да ліку такіх належала і Зачэпіцкая, у якой вучыўся Аляксандр. Беларускай мовай ён авалодаў, чытаючы творы Я. Купалы, Я. Коласа і іншых беларускіх пісьменнікаў.

У Зачэпічах у 14-гадовым узросце юнак закончыў сямігодку і неўзабаве ўключыўся ў падпольную барацьбу. У 1930 арганізаваў і ўзначаліў камсамольскую ячэйку ў в. Зачэпічы, у хуткім часе стаў камуністам (у КПЗБ уступіў у 1932 у годзе), членам Дзятлаўскіх падпольных райкамаў КСМЗБ і КМЗБ.

Змаганне за праіду і лепшае жыццё народа гуртавала людзей. Тады, у 30-х гадах мінулага стагоддзя, і пасябрываў А. Лебедзеў са сваімі аднадумцамі Іванам Івашэвічам і Іванам Пышкам, членамі падпольных газет, акрамя іх друкаваўся ў "Гродзенскай праідзе", а таксама ў Наваградскай і Шчучынскай "раёнках". Выступаў у рэспубліканскім друку.

Змагар, жывучы ў Зачэпічах, а пазней працуючы на шклозаводзе "Неман", шматразова падвяргаўся за сваю дзеянасць пераследаванням з боку тагачасных польскіх уладаў, быў зняволены ў турмах Глыбокага, Ліды, Вілейкі. За спробу нелегальна перайсці савецка-польскую мяжу зняволены ў Вілейскай турме. Пасля адбыцця тэрміну пакарання прымусова здадзены ў армію, у Лідскі 77-ы полк пяхоты. Але не скароны рэктрут вёў сярод жаўнероў непажаданую для камандзіраў

агітацыю. За гэта ў 1937-38 адбываў пакаранне ў Лідскай гарнізоннай турме строгага рэжыму.

У 1938 разам з бацькамі пераехаў на Ровеншчыну. Удзельнічаў у рэвалюцыйным падполлі Заходняй Украіны. Пасля 1939 працаваў у сферы адукцыі, адначасова завочна вучыўся ў Астрожскай педагогічнай школе, якую скончыў 22.6.1941. У гады вайны ў антыфашистскай групе. У 1944-45 у Чырвонай арміі, двойчы паранены. Пасля дэмабілізацыі працаваў выкладчыкам украінскай мовы і літаратуры ў СШ Кастопаля Ровенскай вобласці. Завочна скончыў Ровенскі настаўніцкі інстытут (1949), Львоўскі педагогічны інстытут (1953). Першы верш на ўкраінскай мове апублікаваў у 1956. Да выхаду на пенсію ў 1979 працаваў у сферы адукцыі ў Валынскай і Ровенскай абласцях.

Будучы ўжо ў сталым узросце, Васіль Струмень часта наведваў Лідчыну, Дзятлава, Менск. Сваім чалавекам ён быў у рэдакцыях Лідскай і Дзятлаўскай раённых газет, акрамя іх друкаваўся ў "Гродзенскай праідзе", а таксама ў Наваградскай і Шчучынскай "раёнках". Выступаў у рэспубліканскім друку.

Адразу ж з чыгуначнага вакзала Ліды шпарка ішоў у рэдакцыю мясцовай газеты "Уперад". Кожнага супрацоўніка, творчага і тэхнічнага, лічыў тут сваім прыяцелем. Даведваўся аб нашым жыцці-быцці, распытваў пра сваіх сяброў яшчэ даваеннага часу. У іх ліку часта называў Вікенція Салыту з Феліксава, колішняга актыўіста Беларускай сялянска-рабочніцай грамады і Таварыства беларускай школы, Івана Івашэвіча (Пятруся Граніта), вернага паплечніка з Зачэпічай, актыўіста КПЗБ Ісака Карабельніка з Ліды, Васіля Камянеўскага (Міхася Ліста) з Краснай і многіх іншых. І тут жа мяркуе, як і дзе з імі сустрэцца. Присутнічаў на адкрыцці ў Дзятлаве помніка Ігнату Дварчаніну, пра якога ўзнёсла расказваў у таварыскіх гутарках і апублікаваных успамінах.

Першы верш В. Струменя "Наша доля" надрукаваны ў падпольнай газете "Малады камуніст" у 1931 годзе. Затым яго паэтычныя творы змяшчаліся ў іншых беларускіх выданнях Вільні. У іх аўтар пісаў пра цяжкае жыццё і нацыянальна-вызвольны рух у Заходняй Беларусі. У пасляваенныя гады пісьменнік часта выступаў у беларускім і ўкраінскім друку.

Паводле А. Жалкоўскага, В. Маракова.

Віктару Хрулю - 50

Мікст двух інтервію

Віктар ХРУЛЬ, нарадзіўся 23 чэрвеня 1964 года ў Лідзе. Кандыдат філалагічных навук, вядомы навуковец і публіцыст. Першыя прафесійныя крокі зроблены ім у газеце "Ўперад" (цяпер - "Лідская газета"), з якой ён ніколі не перарываў сувязі.

Дзесяць гадоў журналіст Віктар Хруль працаў прэс-сакратаром Мітрапаліта Тадэвуша Кандрусеўчы. Сёння Віктар Хруль - рэлігійны карэспандэнт "РИА Новости", а таксама 20 год выкладча на журнафаку МДУ ў Маскве.

З Віктарам Хрулем у разны час пагутарылі рэдактар "Лідской газеты" **Кацярына Серафіновіч** і карэспандэнт Catholic.by **Ілья Лапата**.

Кацярына Серафіновіч:

- Я і цяпер не магу ўціміць, чаму пасля заканчэння школы ты падаўся ў Москву, хаця Мінск - вось ён, рукой падаць...

Віктар Хруль:

- Пачнём з того, што журналістыка - гэта не тое, чым я марыў займацца ў жыцці. Больш за ўсё мне хацелася займацца навукай. Калі я быў малым, у нас у хаце была адна кніжка на рускай мове "Хочу стать топографом". Я яе прачытаў раз восем, тапографам не стаў, але да навукі з таго часу цягне. Бадай, больш за ўсё ў жыцці люблю чытаць кніжкі. Дарэчы, чытаць я пачаў у пяць год - сямнаццатагодовая суседка навучыла. І першае, што прачытаў, была газета "Уперад". Маці дзівілася, прыйшоўшы з работы і ўбачыўшы, што сядзіць яе Віцька і чытае газету. А бацька, калі ўбачыў, што сын чытае, павёў мяне ў бібліятэку. А там запісваць не хацелі, бо я яшчэ ў школу не хадзіў. І бацька, такі просты чалавек - сем класаў аддукацыі - не збянтэжыўся, упёрся і кажа: "Праверце, цi ўмее ён чытаць. А калі ўмее - запісвайце!" І мяне запісалі.

Кацярына Серафіновіч:

- І ўсё ж, што папярэднічала ад'езду ў Москву?

Віктар Хруль:

- Я вучыўся ў першай школе, якая была найбліжэйшай да майго дому, у фізіка-матэматычным класе. Узровень падрыхтоўкі ў ёй быў надзвычай высокі, тут выкладаў светлай памяці вядомы фізік Якаў Бенцыяновіч Гаркавы, шэраг іншых выдатных настаўнікаў, якіх я ўспамінаю, з вялікай удзячнасцю. Я любіў матэматыку, удзельнічаў у гарадскіх і абласных алімпіядах. Але, разам з тым, пісаў нататкі ў газеты - "Уперад", "Зорыку", "Піонерскую правду". Першую нататку я напісаў у сёмым класе. З вуліцы Суворава, дзе я жыў, да рэдакцыі вельмі блізка, я прынёс допіс ў газету, і яго надрукавалі (у хатнім архіве ён недзе і цяпер захоўваецца). Маці вельмі ганаўлася і дзівілася, што прыслалі ганарап (здаецца, сем рублёў). Калі яго атрымалі, маці кажа: трэба нешта

купіць, каб памяць засталася. Купілі зробленую з медзі чаканку - там пастушок на дудачцы грае. Цяпер яна ў бацькоў на сцяне вісіць і напамінае мне пра добрых людзей, першых настаўнікаў у журналістыцы - Аляксандра Васільевіча Жалкоўскага, Уладзіміра Гаўрылавіча Васько, Івана Вікенцьевіча Швакеля і іншых. Дай ім Бог здароўя і радасці ў жыцці. І ўсё ж такі пра журналістыку я ў школе не марыў. У дзесятым класе за месяц да выпуску аказалася, што залатога медаля ў мяне не будзе, хаця па ўсіх прадметах былі "пяцёркі" (у тых гады "пяцёрка" была найвышэйшай адзнакай). Ужо не памятаю, як я гэта перажывав, і што там здарылася, але замест матэматычнага факультэтага я надумаўся пайсці на факультэт журналістыкі.

Паступаў бы ў Мінск, у БДУ, але экзамены ў маскоўскім універсітэце здавалі раней, і я вырашыў: паспрабую ў Москву, не здам - прыеду у Мінск. Мне пашанцевала: я паступіў на факультэт журналістыкі Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта і скончыў яго праз пяць год, у 1986 годзе.

Кацярына Серафіновіч:

- У гэты момант не было жадання вярнуцца на радзіму?

Віктар Хруль:

- З бацькаўшчынай адносіны наконт працы і далейшага жыцця не складваліся. На 4-м курсе патрэбна было праходзіць практику ў цэнтральных выданнях, пажадана там, куды пазней цябе возьмуць працаўцаў.

Я паслаў лісты ў "Знамя юности" і "Советскую Белоруссию". Пісаў, што мясцовы, што добра вучуся, што магу пісаць на беларускай і расійскай мовах, што хачу працаўцаць на радзіме. Не памятаю, якое выданне даслала мне адказ. Сэнс быў такі: у нас у Беларусі ёсьць свая навучальная ўстанова - БДУ, і навошта нам маскоўскія студэнты?

Тады я пачаў думаць, што рабіць далей, а тут маці і кажа: "Вільня ад Ліды яшчэ бліжэй, чым Мінск". Гэта ж быў Савецкі Саюз, я ў Лідзе сеў у цягнік і праз

Стар. 8

дзве гадзіны быў у Вільні. Там мяне ўзялі ў газету "Савецкая Літва", у аддзел навукі і навучальных устаноў. Туды і накіравалі мяне працаўцаў пасля ўніверсітэта. Пра трэх гады, праведзеныя ў Вільні, у мяне засталіся найлепшыя ўспаміны. Магчыма, я застаўся там і надалей.

Кацярына Серафіновіч:

- *A што перашкодзіла?*

Віктар Хруль:

- Прыйшоў 1989 год, час нацыянальнага адраджэння. Кватэры ў мяне ў сталіцы Літвы не было, дый разлічваць на яе як малады спецыяліст яўже не мог. Тым больш, што шанцаў на развіццё рускамоўнай журналістыкі ў незалежнай Літве ўжо не было.

Я ўзгадаў, што яшчэ трэх гады назад мяне запрашалі ў аспірантуру, каб займацца навукай. Падумаў сабе добра, памеркаваў і вярнуўся ў Маскву.

Кандыдацкую дысертацию напісаў на тэму "Анекдот як форма масавай камунікацыі". Абарона прыйшла вельмі добра, і пазней мяне запрасілі працаўцаў на кафедры сацыялогіі журналістыкі.

Цяпер у маскоўскім універсітэце для 300 першакурснікаў я выкладаю прадмет "Введение в теорию журналистики" і яшчэ чытаю курс "Анализ текстов массового сознания". Клічуць і ў іншыя інстытуты чытаць курсы па тэорыі журналістыкі, сацыялогіі. Раней жа ў Маскве было трэх факультэтў журналістыкі, цяпер мо пятнаццаць, і навукоўцаў не хапае.

Я вельмі ўдзячны сваёй Лідской сярэдняй школе №1 яшчэ і за тое, што вывучыў там англійскую мову. Без яе я не мог бы ані ўдзельнічаць у канферэнцыях, ані выкладаць за мяжой, ані друкавацца ў міжнародных навуковых часопісах,

Калегі па ўніверсітэту ўжо даўно да мяне чэпляцца: "Калі, нарэшце, ты кінеш гойсаць па свеце і сядзеш за доктарскую?" Я шмат гадоў адказваў жартам: "Я і без доктарскай разумны, а іншыя краіны бачыць дый людзей пазнаваць цікавей, чым выдумляць нейкія новыя тэорыі".

Але вясною, думаючы пра жыццё, я зразумеў, што сапраўды хіба надышоў ужо час пісаць доктарскую дысертацию. Зрабіў належныя прыгатаванні, а цяпер ужо нават пісаць пачаў. Спадзяюся, што з гэтага выйдзе нешта добрае.

Кацярына Серафіновіч:

- *A што з журналістыкай?*

Віктар Хруль:

- Хаця я ніколі і не марыў быць журналістам, гэтая прафесія мяне не адпускае і, павінен дадаць, усё жыццё корміць. Бо пракарміць сям'ю навуковай працай вельмі цяжка.

У 90-х гадах я працаўцаў у інфармацыйных агенцтвах, часопісах, а ў 1997 годзе па просьбе арцыбіскупа Тадэвуша Кандрусеўіча ўзначаліў каталіцкую газету "Свет Евангелля" і дзесяць год яе выдаваў. З арцыбіскупам было добра і лёгка працаўцаў, бо ён паважаў прафесіяналізм і мне давяраў. Вось, напрыклад, у нас была рубрыка, у якой друкаваліся анекдоты і смешныя гісторыі пра католікаў, святароў, біскупаў і

Лідскі Летапісец № 2 (66)

нават Папу Рымскага. Некаторая ж ксяндзы лічылі, што гумару, як і крытычных артыкулаў, у каталіцкам газете не павінна быць. Але арцыбіскуп Кандрусеўіч, які, дарэчы, сам разумее і любіць гумар, заўсёды падтрымліваў добрыя ініцыятывы.

Ілья Лапата:

- *Віктар, як Вы лічыце, ці саспела неабходнасць адкрыцця на факультэтах журналістыкі спецыяльнасці "рэлігійная журналістыка"?*

Віктар Хруль:

- 70 гадоў атэзаўскі, на жаль, зрабілі сваю справу. На прасторах былога СССР, магчыма, толькі ў Літве з гэтым трохі інакш, але я не думаю, што гэтак жа добра, як у Германіі ці Італіі. Першым адкрываць спецыяльнасць "рэлігійная журналістыка", спачатку варт асэнсаваць патрэбу ў будучых спецыялістах. Я лічу, што нашы СМІ - расійская, беларуская, украінская - яшчэ не бачаць сэнсу ў tym, каб трymаць добра адкуваных экспертаў, якія разбіраюцца ў рэлігійных справах і могуць пра гэта адэкватна пісаць.

І калі ў саміх рэдакцыях такой патрэбы не будзе, то і на журфаку зацікаўленасці ў падрыхтоўцы адпаведных кадраў таксама не будзе.

Рэлігійная журналістыка сёння - занятак энтузіястаў. Але гэта не значыць, што тэма рэлігіі нецікаўная і ў яе німа мэтавай аўдыторыі. Зацікаўленасць ёсьць, толькі часта яна неасэнсаваная. Пра рэлігію добра ці кепска, але пішуць. Вось толькі часцей за ўсё, аналізуючы зваротную сувязь чытачоў, рэдактары кажуць, што тэма не знайшла зацікаўленасці і пісаць пра яе больш не трэба. Але гэта не так.

Людзям не далі адчуць нават смаку гэтай "рэлігійнай прасторы". Для іх рэлігія з'яўляецца той герметычнай сферай, на якую ніхто яшчэ не пасвяціў ліхтарыкам. Але я лічу, што журналісты павінны разарваць гэтае замкнёнае кола. Менавіта яны павінны зрабіць крок наперад і сказаць людзям: паглядзіце, вось яшчэ адна рэчаіснасць. Нашы бацькі, магчыма, і не перадалі нам гэту веру, але яна існуе. И нават калі зараз цікавасці да гэтай тэмам з боку СМІ німа, рана ці позна гэта цікавасць праявіцца.

А людзі, якія займаюцца рэлігійнай журналістыкай, гэта асветнікі.

Ілья Лапата:

- *З Вашага досведу: ці абавязковая журналісцкая адукацыя для прэс-сакратара касцельнага іерарха?*

Віктар Хруль:

- Для таго, каб працаўцаў журналістам і быць добрым журналістам, неабавязкова заканчваць журфак. Добра і карэктна пісаць пра рэлігійныя справы можна і без журналісцкага дыплома.

Што датычыць прэс-сакратароў, то гэта зусім іншая праца і іншы падыход. Калісьці ў нас на факультэтэ (факультэт журналістыкі МДУ - I.L.) стваралі кафедру рэкламы і PR. Тады было шмат размоў: маўляў, нельга спалучаць гэтыя кірункі ў адным флаконе. Рэкламшчыкі і журналісты вельмі часта шчыруюць па розныя бакі ад барыкадаў.

Найлепшыя прэс-сакратары прыходзяць з

журналістам. Вядома, каб быць добрым прэс-сакратаром, трэба дасканала ведаць, што такое журналістыка і як працуюць журналісты. Прэс-сакратар павінен ведаць усю журналісцкую кухню. У адваротным выпадку такія "спецыялісты" будуць губляцца, не ведаючы, як склікаць тую ж прэс-канферэнцыю...

Я не ганьбую работу прэс-сакратара і не праслаўляю работу журналіста - я быў і tym, і другім. І павінен сказаць, што гэта ўсё ж розныя спецыяльнасці і розныя працы. Можна быць журналістам і не мець здольнасця прэс-сакратара. Прэс-сакратар - гэта ў нейкім сэнсе адвакат. Ён мае "кліента". А журналіст - больш пракутор. Можна быць добрым пракуорам, не маючы адвакацкага досведу. Але адвакат не будзе добрым адвакатам, калі ён сам не працаў як пракутор. Вось таму добра гэта прэс-сакратара знайсці цяжэй, чым добра гэта журналіста.

Ілья Лапата:

- Як Вы лічыце, ці павінны хрысціянскія іерархі мець асабістых прэс-сакратараў?

Віктар Хруль:

- Іерархі самі вырашаюць, што ім патрэбна. У сваіх прадпісаннях Апостальская Сталіца таксама толькі рэкамендуе наяўнасць пры біскупу чалавека, які дапамагаў бы яму арыентавацца ў контактах са СМИ. Але гэта толькі рэкамендацыя.

Я лічу, што лепш не мець прэс-сакратара зусім, чым калі гэта будзе кепскі прэс-сакратар. Сама па сабе пасада прэс-сакратара яшчэ нічога не гарантует. Часам іерарху дастаткова звяртацца да журналіста-католіка - звычайнага дарадцы - і той можа стаць нядрэнным памочнікам.

А можна ўтрымліваць цэлу прэс-службу і ўсё роўна не кантроліваць усе гэтыя "баталіі" з прэсай.

Ілья Лапата:

- А якія наступствы могуць чакаць касцёльнага іерарха, які спадзяеца на сябе і, не маючы прэс-сакратара, імкнеца сам вырашыць узнікшыя пытанні?

Віктар Хруль:

- Калі ён мае на гэта час, сілы, досвед і дасведчанасць - то чаму б і не? Дай яму Божа. У гэтай справе ніяма рэцэпту. Але біскуп мае сёння столькі функцыі і заданні, што, канешне, было б добра, каб для сувязі з СМИ, ён меў асобнага чалавека. Агульны прынцып менеджмента: тыя функцыі і паўнамоцтвы, якія ты можаш камусыці даручыць, даручы іх. Тады ў цябе будзе больш часу для тваіх галоўных функцый. Але калі разглядаць постсавецкія краіны, то пошук добра гэта прэс-сакратара можа і зацягнуцца.

Некаторыя біскупы лічаць, што прэс-сакратаром павінен быць ксёндз. Так, будзе сапраўды прасцей, бо духоўная асоба як правіла падкаваная ў пытаннях веры. Але я лічу, што пры роўных здольнасцях свецкі чалавек можа зрабіць больш, таму што ён свецкі. Ён лепш ведае кухню свецкіх СМИ і ў гэтым свеце ён свой.

Ілья Лапата:

- У свой час Вы таксама працавалі прэс-сакратаром. Якія ў Вас засталіся ўспаміны ад працы з Мітропалітам Тадэвушам Кандрусеўічам?

Віктар Хруль:

- Гэта былі добрыя часы. Першы раз мы сустрэліся з яго Эксцеленцыяй у Маскве ў 1991-м годзе, я быў на яго інгрэсе. На той час я быў ужо аспірантам і паралельна паступіў у Каледж каталіцкай тэалогіі, які быў адкрыты з падачы новага іерарха.

У 1993-м годзе ён дэлегаваў мяне на Дзень мо-

ладзі ў Дэнвер (ЗША). Праз пэўны час адзін са святароў прапанаваў мне ўзначаліць рэлігійную газету "Свет Евангелля". На той момант я ўжо абараніў дысертацию.

І так мінала 10 гадоў: я быў галоўным рэдактарам гэтай газеты (1997-2007 гг.) і адначасова з'яўляўся прэс-сакратаром арцыбіскупа Кандрусеўчы. Падчас нашай працы пры ўзнікненні дзвюх розных думак мне ўдавалася яго часам пераконваць, і ён рабіў так, як раіў я. Але быў моманты, калі пераканаць мітрапаліта і не ўдавалася.

Я заўважыў, што ў Беларусі арцыбіскупа ўспрымаюць з большага як "мэдыйнага біскупа". У сваю чаргу я лічу зусім па-іншаму. Мітрапаліт вельмі творчы і актыўны, ён публічны біскуп. І СМІ яго таксама за гэту публічнасць любяць. У яго ёсьць харызма, таму тэлевізійным камерам ён таксама даспадобы. Любілі яго і ў Расіі. На вялікія святы ў касцёле можна было спакойна чакаць 15 тэлекамер... А публічнасць і медыйнасць - гэта не адно і тое.

Ілья Лапата:

- Ваі казалі, што ў пэўных нюансах спрабавалі пераканаць мітрапаліта. Наколькі лёгка спрачаца з духоўнай асобай? Усё ж свецкі чалавек і духоўная асоба - гэта розныя плоскасці?

Віктар Хруль:

- Мне было лёгка. І цяпер лёгка. Мы можам нават пасварыцца, але ўсё адно пасля памірымся, бо ведаем, што кожны мае найлепшыя памкненні ў гэтым. Калі гаворка ідзе пра прафесійныя рэчы - журналісткія, для мяне не істотна, духоўная гэта асоба ці не. Павага да біскупа застаецца, але калі мы абмяяркоўваем пытанне "ставіць матэрыйял ці не", і я хачу паставіць, бо бачу, што тэма вострая і абудзіць у касцёле нейкую дыскусію, я буду спрачацца.

"Шэф" у такіх выпадках казаў: "Вось паскардзіца ксяндзы зноў на цябе Нуңцыю, а мне пасля зноў цябе выручай..."

І праўда, ён шмат разоў мяне ратаваў. Аднойчы нас крытыковалі за тое, што ў рэлігійнай газете "Свет Евангелля" мы друкуем гумар...

Ілья Лапата:

- Ці часта здараліся выпадкі, калі матэрыйялы "зляталі" з паласы праз цэнзуру?

Віктар Хруль:

- У Касцёле ёсьць добры механізм - ёсьць добры рэдактар, які адказвае за ўсе справы з прафесійнага боку: ён сочыць за тым, каб матэрыйялы былі цікавымі, каб была інтыга, каб газету хацелася чытаць. Паралельна ў рэлігійным СМІ павінен быць касцельны (царкоўны) асістэнт ці цэнзар - і ён пільнуе, каб тыя матэрыйялы былі карыснымі найперш для людскіх душаў.

Будзе добра, калі такім цэнзарам будзе ксёндз-спаведнік, які шмат працуе з людзьмі і ў адрозненні ад рэдактара можа прадказаць, якой будзе рэакцыя на матэрыйял.

Калі ў СМІ добры цэнзар, то як рэдактар я прызнаю права вета гэтага цэнзара. У маёй газете часам здаралася, што выходзілі палосы з белымі плямамі. У

апошнюю хвіліну цэнзар здымалі забракаваныя тэксты, а замяніць іх не было чым.

У маёй газете сітуацыя ўскладнялася тым, што большую частку з гэтых дзесяці гадоў я не меў такога цэнзара. І таму цяжар, а таксама духоўная адказнасць клаўся на мае плечы. Гэта было цяжка.

Ілья Лапата:

- Як прэс-сакратару не апраставалосіца, працуячы са свецкімі журналістамі?

Віктар Хруль:

- Па-першае, ніколі не хлусіць. Гэты прынцып важны для любога журналіста. Калі не можаш сказаць праўду - памаўчы, але ніколі не пакрываі хлуснёй нейкую праблему. Па-другое, старайся быць максімальна адкрытым. Было б добра практикаваць "Дні адкрытых дзвярэй". Мне гадоў пяць удавалася ўпрошваць арцыбіскупа Кандрусеўчы, каб ён запрашаў свецкіх журналістаў на каву. Трэба працаўваць адкрыта. Галоўнае ў працы прэс-сакратара - быць не рэактыўным, рэагуючы на вострую праблему, якая ўжо нечакана для нас узнякла, а быць праектыўным - старацца прадугледзець праблему, старацца зрабіць так, каб праблема не ўзнякала. Журналісты могуць цікавіцца рознымі рэчамі. Напрыклад, грашыма Касцёла, як бывае ў Польшчы. Як можна задаволіць гэтую цікавасць? Можна запрасіць журналістаў у любую парошкі і разам з імі паглядзець бухгалтарская книгі гэтай парошкі. Тады падазронасці да Касцёла ў журналістаў не будзе.

Ілья Лапата:

- Ці варта прэс-сакратару, арганізоўваючы прэс-канферэнцыю, абмяжоўваць кола журналістаў, якія часта падаюць неправераную і памылковую інфармацыю пра Касцёл?

Віктар Хруль:

- Я ніколі гэтага не практикаваў. Лічу, што прэс-сакратар мае права рабіць такое, але толькі ў выпадку, калі СМІ сістэматычна друкует ў сябе рознае клямства. Можа скласціся перакананне: маўляў, навошта іх клікаць, калі яны ўсё роўна пішуць адно і тое ж. А я клікаў бы іх. Клікаў і стараўся б наладзіць з імі контакт, стараўся б запрашаць іх на прэс-канферэнцыі і іншыя імпрэзы. Рана ці позна іх чытачам прынесца гэтае клямства і яны ўбачаць, што ў сэнсе сенсацыйнасці на католіках нічога не заробіш, бо яны нічога не хаваюць. Мяркую, што калі ёсьць нейкі "пажар" - калі

адчуваеца нейкі напад на Касцёл - такую меру можна ўжыць. Але на кароткі час. Інакш мы парушым права на інфармацыю аўдыторыі гэтых СМІ, чаго рабіць нельга.

Ілья Лапата:

- Што павінны ўлічваць касцельныя журналісты ў працы са свецкімі журналістамі?

Віктар Хруль:

- На семінары для свецкіх журналістаў у Баранавічах падчас працы ў групах журналісты казалі, што часта яны тэлефануюць прэс-сакратару, а яго тэлефон маўчыць. Калі Вы працуецце прэс-сакратаром або ў прэс-службі Касцёла, то ваш тэлефон павінен быць запісаны ў кожнага свецкага журналіста. І калі ён вам тэлефануе, вы не маецце права не адказаць. Но вы - прэс-сакратар. Калі так будзе, то і зацікаўленасць з боку журналістаў будзе. А калі мы маўчым, рана ці позна гэта зацікаўленасць знікне. Страціць увагу і пашану свецкага журналіста вельмі лёгка. Дастатковая не адказаць на званкі і нічога не каментаваць.

Кацярына Серафіновіч:

- Ведаю, што ты быў старшинём журы Міжнароднага фестывалю духоўных кінафільмаў і тэлепраграм "Magnifikat", які праходзіць у Беларусі, у Глыбокім і Мосары, дзе, дарэчы, з калегамі даводзілася бываць не раз.

Віктар Хруль:

- У бягучым годзе не змог паехаць на "Magnifikat", бо ў гэты час у Польшчы праводзіў круглы стол па этыцы журнапістыкі.

Магу засведчыць, што такіх фестывалаў на свеце трыватыры, і фільмы, якія на ім дэманструюцца, па тэлевізоры не ўбачыши. Гэта добрае, светлае, хрысціянскае кіно. Я часта бываю за мяжой (штогод у 5-6 краінах) і магу сказаць, што Беларусь можа ганаўцыца "Magnifikat-ам". На фестываль дасылаюць сотні работ з розных краін - Канады, Ізраіля, Італіі, Польшчы і іншых, але з гэтай колькасці адбіраюць толькі трывцаць-сорак лепшых.

У Лідзе, лічу, магчыма было б правесці дзень фестывалю, дэманструючы стужкі-пераможцы розных гадоў. Культурная хрысціянская праграма такога ўздроўню ўпрыгожыць любое мерапрыемства.

Кацярына Серафіновіч:

- Якія ўражанні ўзнікаюць падчас наведвання Ліды?

Віктар Хруль:

- Я нарадзіўся тут. Першыя сямнаццаць гадоў праўжыў у Лідзе, а затым паехаў паступаць у Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт на факультэт журналістыкі. Затым была вучоба, аспірантура, сям'я, дзеци...

Горад пасля дажынак не пазнаць, іншымі сталі людзі. Асабліва радуюць маладыя мамы з дзіцячымі каляскамі, выглядаючы з якіх, пазнаюць свет маладыя лідзяне...

У Беларусі да гэтага часу ў мяне жывуць бацькі і родзічы. На беларускую мову не забыўся, люблю гаварыць па-беларуску, люблю чытаць кнігі па-беларуску. Я карыстаюся кожнай магчымасцю пагаварыць на матчынай мове. У Маскве такое здара-

еца вельмі рэдка, але і на радзіме, як мне здаецца, усё менш людзей гаворыць па-беларуску...

Памятаю, першае, што зрабіў амаль 30 год назад, як толькі прыехаў у Ліду праз два месяцы вучобы ў Маскве, - выйшаў з цягніка, аддаў клункі бацькам, якія мяне сустракалі на вакзале, а сам пайшоў на базар, каб паслухаць нашу мову. Мне гэтага і цяпер не хапае...

Кацярына Серафіновіч:

- Якое месца займае сям'я ў тваім жыцці?

Віктар Хруль:

- Жаніўся я позна, у 32 гады. Да гэтага адзін біскуп усё заахвочваў мяне: "Ты такі пабожны католік, ідзі ў семінар", а я адказваў: "Ваша Эксацэленцыя, не чую паклікання да святаўства, хачу мець жонку, дый дзетак шмат". І гэты ж біскуп паслаў мяне ў Італію ў 1995 годзе на сустрэчу з Папам Рымскім Янам Паўлам II, і там я сустрэў свою будучую жонку. У размове з дзяўчынай высветлілася, што яна з Масквы, што скончыла Гнесінскае музычнае вучылішча, што грае на аргане ў касцеле...

Я раптам убачыў у ёй маці нашых дзяцей і захацеў жаніцца. У той час я ўжо быў кандыдатам на вучку, выкладчыкам універсітэта, але яе бацькі свою адзінную дачку за мяне доўга не аддавалі. Яны казалі, як у старажытнай беларускай песні: "Ён не мае грошай, ён не мае хаты".

Але праз год мы ўсё ж такі пажаніліся. Не ведаю, што дапамагло, можа, мая ўпартасць, а можа, будучыя цесьць з цешчаю трохі паразумнелі...

Дзякую Богу, праз год нарадзілася дзяўчынка, праз другі - хлопец, яшчэ праз год - зноў хлопец. Цяпер ужо ўсе ходзяць у школу, задаюць сур'ёзныя пытанні. Я іх вельмі люблю і стараюся выхоўваць так, як мяне выхоўвалі мае бацькі, дай ім Бог здароўя.

Кацярына Серафіновіч:

- Апроч работы, як праходзяць маскоўскія будні?

Віктар Хруль:

- Мы сям'ёю любім прымаць гасцей, ладзіць вечарыны, самі ходзім у госці. Інакш у Маскве цяжка выжываць. Як не маеш добра гала сяброў, каб у ім схавацца, то горад высмакча з цябе ўсе сокі. Масква - не самы лепшы горад для тых, хто любіць спакойнае жыццё. Сябры, калегі, знаёмыя - гэта выратавальная кола, дзе можна атрымаць добрую параду і падтрымку.

Засталом мы ніколі не гаворым пра палітыку. І яшчэ не кранаем этнічныя справы - хто рускі, хто беларус, хто паляк, хто яўрэй, бо гэта раней ці пазней вядзе да параўнанняў - хто лепшы і хто горшы - і да спрэчак.

У нядзелі і па святах ходзім сям'ёю да касцёла і гуляем па маскоўскіх парках, ходзім з дзецьмі па музеях. Масква ў нядзелю вельмі прыгожая - менш мітусні, і няма натоўпу. Але ўсё ж такі я не могу сказаць, што гэта - мой горад. Бо мой горад - Ліда.

Ужо амаль 30 гадоў я ў Маскве. А маці кліча дамоў: "Вяртайся...". Некалі я вярнуся, мама!

Фота

Аляксандры Шчыглінскай.

Вопісы парафій Лідскага дэканату ў 1784 г.

(З магістарскай працы Андрэя Рыбака пад кіраўніцтвам
прафесара, доктара габілітаванага Юзафа Марошка)

Парафія Жалудоцкая

1.

Касцёл парафіяльны ў мястэчку Жалудок, у павеце і дэканате Лідскім, у тым жа мястэчку касцёл і кляштар ксяндзоў-кармелітаў, ляжыць гэтае мястэчка адным канцом на летні ўсход сонца, другім на захад. Двары, вёскі і месцы якія належаць да гэтай парафіі ў паветах Лідскім і Слонімскім, згодна з алфавітам:

Агароднік (Ogrodnik), вёска васпана Дабачынскага, ляжыць паміж поўднем і заходам праз малую мілю.

Агароднікі Вялікія і Агароднікі Малыя (Ogrodniki Wielkie i Ogrodniki Male), вёскі, якія блізкія паміж сабой, ляжаць паміж усходам і поўднем праз вялікую мілю.

Андрушоўшчына (Andruszowszczyzna), фальварак Найяснейшага Князя ягамосці Радзівіла, ваяводы Віленскага, зараз у пацэсі ясnavяльможнага пана Мараўскага, генерала, ляжыць паміж летнім усходам і поўднем ад Жалудоцкага касцёла на адлегласці адна міля і трох чвэрці.

Ашмянцы (Oszmiance), вёска ясnavяльможнага пана Хадкевіча, ляжыць паміж зімовым усходам і поўднем праз чвэрць мілю.

Багданаўцы (Bohdanowce), вёска, якая належыць Жалудку і ясnavяльможным панам Губарэвічам, у ёй малая карчма, ляжыць паміж заходам і поўначчу праз палову мілю.

Барцякі (Borsiaki), вёска ясnavяльможных паноў Хадкевічаў, ляжыць паміж поўначчу і ўсходам праз чвэрць мілю.

Баяры (Bojary Cieple), Жалудоцкая вёска, паміж поўднем і заходам праз палову мілю.

Беразавец (Brzowiec), двор ясnavяльможнага пана Шукевіча, капітана Літоўскіх войскаў, паміж усходам і поўначчу праз дзве мілі.

Борці (Borcie Turzyska), вёска, якая належыць да староства, ляжыць паміж заходам праз палову мілю.

Бранцы (Brance), вёска Найяснейшага Князя Радзівіла, ляжыць на летні ўсход і трохі на поўдзень, за палову мілю.

Буцілы (Buciuly), фальварак і вёска з карчмой ясnavяльможнага пана Мараўскага, генерала, ляжыць паміж летнім усходам і поўднем праз паўтары мілі.

Бялаўшчына (Bielowszczyzna), фальварак і вёска, у вёсцы карчма ясnavяльможных паноў Губарэвічаў, Лідскіх гродскіх суддзяў, ляжыць паміж

летнім усходам і поўднем праз адну мерную мілю.

Вайдэлаўшчына (Wojdzwilowszczyzna), шляхецкая ваколіца, ляжыць паміж усходам і поўднем, адна міля.

Вангі (Wangi), вёска ясnavяльможнага пана Хадкевіча, ляжыць паміж усходам і поўднем, міля.

Варосічы (Worociscze), вёска Найяснейшага Князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і заходам, паўтары мілі.

Ваўчкі (Wolczki), фальварак васпана Чалкоўскага і шляхецкая ваколіца, ляжыць паміж поўднем і заходам праз мілю.

Верхдзерахня (Wierzch Deraznej), два фальваркі васпанства Гаёўскіх, ляжаць паміж поўднем і зімовым заходам праз дзве мілі.

Відзяркоўшчына (Widligierowszczyzna), фальварак васпанства Крулетаў, ляжыць паміж поўначчу і ўсходам праз паўтары мілі.

Воўкавічы (Wolkowicze), вёска ясnavяльможнага пана Хадкевіча, ляжыць на летні ўсход праз чвэрць мілю.

Вялікае Сяло (Wielka Wies), Жалудоцкая вёска, ляжыць на зімовы заход праз малаю мілю.

Вярцёлкі (Wierciolki), ваколіца, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз паўтары мілі.

Галубы (Holuby), вёска Найяснейшага Князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам на рацэ Нёман праз дзве мілі.

Галынка (Holynka), карчма і млын ясnavяльможнага пана Хадкевіча, ляжыць паміж поўначчу і зімовым усходам праз палову мілі.

Галынка (Holynka), вёска Найяснейшага Князя ягамосці Радзівіла, паміж поўднем і зімовым заходам.

Дубрава (Dubrowa), фальварак і вёска ясnavяльможных паноў Хадкевічаў, паміж поўднем і зімовым заходам адна малая міля.

Дубялі (Dubiele), Жалудоцкая вёска, ляжыць на летні заход праз трох чвэрці мілі.

Дзікушкі (Dzikuszki), фальварак ясnavяльможнага пана Хадкевіча, паміж поўначчу і зімовым заходам палова мілі.

Дзірванцы (Dzirwance), вёска ясnavяльможнага пана Хадкевіча, на поўнач трох чвэрці мілі.

Жалудоцкі двор (Zoludzki dwor), ляжыць паміж поўднем і заходам, праз некалькіх стаяў ад касцёла на заход.

Жушма (Zuszma), карчма ясnavяльможнага пана Хадкевіча, ляжыць паміж усходам і поўднем праз палову мілі.

Забалаць (Zabloc), вёска і карчма, ляжыць паміж усходам і поўначчу праз палову малой мілі.

Залескаўшчына (Zaleskowszczyzna) васпанства Шалевічаў, фальварак ляжыць паміж заходам і поўначчу праз палову мілі.

Занюкі (Zaniuki), Жалудоцкая вёска і карчма, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз палову мілі.

Казляны (Kozlany), двор, вёска і карчма яснаўльможнага пана Яцыніча, ляжыць на ўсход праз адну мілю.

Карсакі (Korsaki), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць на летні заход праз трэхвэрці мілі.

Красулі (Krasula), два двары і вёска яснаўльможных паноў Губарэвічаў, ляжыць на поўнач праз палову мілі.

Круцяні (Krucenie), вёска яснаўльможнага пана Хадкевіча, ляжыць на ўсход праз палову мілі.

Кукіні (Kukinie), Жалудоцкая вёска, ляжыць паміж заходам і поўначчу праз малую мілю.

Купры (Kirgy), Жалудоцкая вёска, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз трэхвэрці мілі.

Лагвіны (Lohwiny), Жалудоцкая вёска, ляжыць на заход праз адну мілю.

Лапаты (Lopaty), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз вялікую мілю.

Ліпічанка (Lipiczanka), вёска Найяснейшага

князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і заходам праз палову мілі.

Ліпічна (Lipiczno), двор Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і заходам на адлегласці вялікай мілі.

Лябёдка (Lebiodka), фальварак яснаўльможнага пана Хадкевіча, ляжыць на ўсход за малую мілю ад Жалудка.

Малое Сяло (Mala Wies), Жалудоцкая вёска, ляжыць на заход праз малую мілю.

Мацияўчукі (Mociewczuki), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць на поўдні праз палову мілі.

Моцевічы (Mociewicze), вёска Барцянскага староства, ляжыць на поўдні праз малую мілю ад касцёла.

Моцевічы (Mociewicze), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць на поўдні праз палову мілі.

Орля (Orla), мястэчка Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і заходам, мае ўніяцкую царкву (ritus graeci), кальвінскі збор і фальварак Бамбізаў, праз мілі.

Падлужжа (Podluze), вёска васпанства Цыдзікаў, ляжыць паміж поўднем і заходам праз паўтары мілі.

Папераўцы (Pipirowce), вёска Барцянскага строства, ляжыць паміж усходам і поўднем праз мілі.

Пашыцы (Poszyce), шляхецкая ваколіца, ля-

жыць на зімовы заход, ад Жалудка праз паўтары мілі.

Пескаўцы (Piaskowce), вёска і карчма Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж усходам і поўднем за дзве мілі ад Жалудка.

Прэціма (Przecim), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, паміж поўднем і заходам вялікая міля.

Раманавічы (Romanowicze), шляхецкая ваколіца, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз дзве мілі.

Руда (Ruda), вёска Найяснейшага князя Радзівіла, за ракой Нёман, на поўдзень трох мілі.

Саваўшчына (Sawowszczyzna), Жалудоцкі фальварак, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз трох чвэрці мілі.

Скабейкі (Skobejki), шляхецкая ваколіца, ляжыць паміж поўначчу і зімовым усходам праз адну мілю.

Скеры (Skiersi), Жалудоцкая вёска, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз чвэрць мілі.

Старынкі (Starzynki), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, паміж поўднем і заходам міля.

Стрэліца (Strzelica), двор ясnavильможнага пана Сяклюцкага.

Субачы (Subacze), шляхецкая вёска, ляжыць паміж поўначчу і зімовым усходам праз палову мілі.

Талочкі (Toloczki), Барцянская вёска, ляжыць на поўдні праз паўтары мілі.

Тумашаўцы (Tomaszowce), вёска ясnavильможнага пана Хадкевіча, ляжыць паміж летнім заходам і поўначчу праз палову мілі.

Фальварак жалудоцкіх ксяндзоў-кармелітаў, на летні заход малая міля.

Хацяёшчына (Chociejowszczyzna), фальварак васпана Дабашынскага, паміж поўднем і зімовым заходам міля.

Чэхаўшчына (Czechowszczyzna), фальварак васпана Паўлоўскага і фальваркі рознай власніцтва шляхты, паміж летнім усходам і поўднем дзве мілі.

Шаўдзіні (Szawdzinie), вёска ясnavильможнага пана Хадкевіча, ляжыць на поўдні праз вялікую мілю.

Шымулі (Szumule), вёска ляжыць паміж поўначчу і летнім усходам праз чвэрць мілі ад Жалудка.

Ярчакі (Jerczaki), вёска Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам за ракой Нёман праз паўтары мілі.

Ясялевічы (Jasiulewicze), вёска Барцянскага староства, ляжыць паміж поўднем і зімовым заходам праз малую мілю.

2.

Ад гэтага парафіяльнага касцёла іншыя парафіяльныя рымскія касцёлы і ўніяцкія цэрквы маюцца наступныя:

У гэтай **Жалудоцкай парафіі** знаходзяцца дзве ўніяцкія цэрквы, адна ў **Дзікушках**, ясnavильможнага панства Хадкевічаў, стаіць у самым фальварку Дзікушкі, другая **Орля** ў мястэчку Орля і капліца ў **Кра-**

сулях власніцтва Губарэвічаў, да гэтых цэркваў належаць парафіяне з вышэй пералічаных вёсак.

Няцеча, парафіяльны касцёл у tym же павеце і дэканате, на зямлі ясnavильможнага панства Барымоўскіх, паміж летнім усходам і поўднем, ад Жалудоцкага касцёла трох малых мілі.

Беліца, парафіяльны касцёл у tym же павеце і дэканате, на зямлі ясnavильможнага пана Мараўскага, генерала, ад касцёла парафіяльнага Жалудоцкага трох мілі на зімовы ўсход.

Дзятлава, парафіяльны касцёл, за ракой Нёман у Слонімскім павеце, на зямлі ad presens ясnavильможнага панства Солтанаў, за пяць міляў ад касцёла Жалудоцкага, ляжыць паміж зімовым усходам і поўднем.

Ражанка, парафіяльны касцёл, на зямлі ясnavильможнага пана Паца, старасты Вілейскага, ляжыць за дзве мілі ад Жалудоцкага касцёла на зімовы усходзе.

Шчучын, парафіяльны касцёл, на зямлі ясnavильможнага пана Сыціпёна, падстолія Літоўскага у tym же павеце Лідскім, утрымліваецца ксяндзамі-піарамі разам са школай, ляжыць паміж заходам і поўначчу праз дзве вялікія мілі.

Ішчална, парафіяльны касцёл, на зямлі ясnavильможнага панства Валяў, старастаў Трыдзенскіх, ляжыць поўнач ад касцёла парафіяльнага праз адну мілю.

3.

Значнейшыя гарады каля нашага парафіяльнага касцёла:

Ліда, судовы горад, ляжыць на рацэ Лідзейка, паміж поўначчу і ўсходам праз шэсць мерных мілі.

Наваградак, судовы горад, ляжыць на зімовы ўход праз дзесяць мілі.

Слонім, судовы горад, ляжыць на рацэ Шчара, на поўдзень праз дзесяць мілі.

Гародня, судовы горад, на рацэ Нёман, на заход дзесяць мілі.

4.

Дарогі ад **Ліды да Жалудка** прамой няма, але патрэбна з-за балот аб'язджаць ад Жалудка на карчму ў Жушме, дзе ёсьць мост на рацэ Лебядзя, з Жушмы праз Ходараўцы (вёска ясnavильможнага пана Валовіча, Слонімскага маршалка), каля Беразаўца (ясnavильможнага пана Шукевіча, капитана) і двор Стрэліца (ясnavильможнага пана Сяклюцкага), і тут заканчваецца Жалудоцкая парафія, адсюль трэба ехаць на Голдава (ясnavильможнага пана Важынскага), з Голдава да Радзівонішак (ясnavильможных паноў Нарбутаў), з Радзівонішак да Мыто (ясnavильможнага пана Паца). У Мыто паром цераз раку Дзітва, пераехаўши на пароме, будзе грэбля, далей управа дарога да Ліды, а ўлева да Вільні. Дарога да Ліды ідзе часцей акрытым полем, лесам - мала дзе, месцамі роўная, месцамі пясчаная, месцамі балоцістая.

Дарога да **Наваградка з Жалудка** да карчмы ў Жушме, далей праз мост на рацэ Лябядзе да Збліян (маёмасць Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла), ад Збліян да Шаўковага перавозу на Нёмане, адтуль больш лясамі, чым адкрытым полем да Наваградка пяць міль.

Да Слоніма з Жалудка, каля вёскі Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла Ліпічанкі, праз ваколіцу Ваўкі, дзе мост на ручай Дзейнараўка, далей да Орлі, мястэчка Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, у Орлі цераз Нёман паромам, на другім беразе карчма Зачэпічы, адтуль на масток цераз ручай, які мае назну Зачэпічка, дарога ідзе праз пушчу Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла да Шчары, дзе паром на гэтай рацэ, і тут паміж Нёманам і Шчарай заканчваецца Жалудоцкая пафія.

Дарога да Гародні зараз новазбудаваная і добра ўладкаваня праз яснавяльможнага пана Тызенгаўза, дзедзіча Жалудоцкіх уладанняў, ажно да Казорчых корчмай, дзе і заканчваецца Жалудоцкая пафія, з Казорчай да Шчучына (уладанне яснавяльможнага пана падстолія Літоўскага) да Каменкі (уладанне яснавяльможнага пана Тызенгаўза, падскарбія), адтуль да Гародні пэўны і добры гасцінец.

5.

Азёраў, багнаў і значных балот у Жалудоцкай пафіі няма.

Ставаў, два ў Жалудку, адзін каля Жалудоцкага двара, зараз спушчаны для чысткі, другі ў мястэчку, праз яго грэбля злучае з плябанскай сенажацю.

Малы стаў у Красулях яснавяльможных паноў Губарэвічаў, на малой рачулцы.

Малы стаў у Ваўчках, васпана Цялкоўскага, на ручай Дзейнароўка.

Малы стаў у Ліпічне, двара Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, на малым ручай, які з крыніц выходзіць.

Рака Нёман, караблеходная, плыве ад усходу да заходу, стварае Жалудоцкія лугі, звілістая, аддзяляе Лідскі павет ад Слонімскага, у Нёман каля барцянскай вёскі Талочки ўпадае рака Лебядзя, усе ручай, на якіх сажалкі, так сама ўпадаюць у Нёман.

6.

Лясоў і дрэва здатнага на продаж і для будоўлі ў Жалудоцкай пафіі няма, акрамя ніжэйпералічаных.

Жалудоцкі лес, названы **Нядзіны**, у якім расце дрэва рознах сартоў: бяроза, вольха, асіна, граб, ляшчына, лаза, дуб. Годны толькі для печы, даўжыні можа быць на палову чвэрці мілі, у шырынню меней, ляжыць на поўдзень за палову мілі ад Жалудка.

Жалудоцкія зараснікі **Лапішкі**, чвэрць мілі ад Жалудка, тут здатнага дрэва няма, толькі хмызняк і дрэва для печы, плошчай у дзесяць моргаў, ляжыць на зімовы ўсход.

Лес **Мілаўшчына** праз чвэрць мілі ад Жалудка, мае дрэва падобнага гатунку, як і ў вышэй апісаных

зараслях, ляжыць на поўнач.

Бор **Шаўдзінішкі**, ляжыць каля гэтай вёскі, у ім сасна дастаткова высокая і тоўстая.

Гай **Буцюльскі**, ляжыць каля Буцілоў, мае дрэва: бярозу, асіну, вольху, клён і розны малы хмызняк.

Тры гай **Ліпічанская** Найяснейшага князя ягамосці Радзівіла, маюць дрэва: сасну, елку, бярозы найбольш, асіну, вольху і іншыя дробныя дрэвы.

7.

Млыноў Жалудоцкіх два, на рацэ **Жалудчанцы** малы млын яснавяльможных паноў Губарэвічаў, у **Красулях** на малым ставе млын яснавяльможнага пана Шукевіча, на раке **Лябядзе**. На той жа рацэ млын яснавяльможнага пана Валовіча, Слонімскага маршалка, млын у **Галынцы** яснавяльможных паноў Хадкевічаў, млын васпана Цялкоўскага ў **Ваўчках** на ручай Дзейнароўка, малы млын пры двары **Ліпічна** Найяснейшага князя Радзівіла, другі млын таго ж князя ў **Галынцы**, на тым жа ручай.

8.

Дарогі партыкулярныя і публічныя тракты ў гэтай пафії апісаны ў чацвёртым пункце, упамяну толькі адну партыкулярную дарогу. Дарога да Ішчалны з Жалудка цягнеца на поўнач да Багданаўцаў, вёскі, якая ляжыць праз палову мілі, і дзе заканчваецца Жалудоцкая пафія, з Багданаўцаў да Ішчалны дарога ідзе мілю адкрытым полем.

9.

Жалудоцкая пафія не мае вёсак за Нёманам у Слонімскім павеце (як гэта напісана ў першым пункце), рака Нёман мяжуе Лідскі і Слонімскі паветы.

Гэта апісанне маёй пафії подпісам уласнай рукі падцвярджана

Кс. Дамброўскі,
плябан Жалудоцкі.

Пафія Забалацкая

1.

Парафільяны касцёл у Забалаці, у павеце і дэканате Лідскім, мае вёскі і мястэчкі, ніжэй палфавіту пералічаныя.

Араны (Orany), вёска яснавяльможнага пана Пацея, паміж зімовым усходам і поўднем, міля ад касцёла.

Арліца (Orlica), вёска васпана Бонфала, на заход ад лёгкай міля.

Асіпаўцы (Osipowce), ваколіца рознай шляхты, паміж зімовым усходам і поўднем, тры чвэрці мілі ад касцёла.

Баброўнікі (Bobrowniki), вёска яснавяльможнага пана Александровіча, маршалка Лідскага, паміж поўначчу і летнім усходам, малая міля ад парафіяльнага касцёла.

Баяры (Bojary), вёска яснавяльможнага пана Тышкевіча, гетмана польнага Літоўскага і **Запаснікі**, ваколіца на поўнач, чвэрць мілі ад касцёла.

Валэйшы (Wolejsze), трывары власнества Белапяцовічаў, Навіцкага і Казакоўскіх, дзе і ёсьць вёска, паміж зімовым усходам і поўднем палова лёгкай мілі.

Вераб'і (Werebie), вёска васпана Янкоўскага, дзе большасць уніятаў, паміж зімовым заходам і поўднем міля і чвэрць.

Вугальнікі (Uholniki), фальварак і вёска васпана Табанскага, паміж зімовым заходам і поўднем лёгкая міля.

Габкаўчына (Habkowczynza), фальварак васпана Адахоўскага, паміж поўднем і зімовым заходам малая міля.

Гайкаўчына (Hajkowszczyzna), вёска васпана Градзецкага, на зімовы заход сярэняя міля.

Ганчараўчына (Hanczarowszczyzna), вёска васпана Бонфала, на заход малая міля.

Ганэлькі (Henelki), двор і вёска власнества Янкоўскіх на зімовы заход, вялікая міля.

Глущні (Hlusznje), кляштар і вёска кс. базыльянаў на зімовы заход трывэрці мілі.

Гэблі (Hieble), вёска васпана Пацея, стражніка ВКЛ, паміж зімовым усходам і поўднем сярэдняя міля.

Даліна (Dolina), два двары з вёсачкай власнества Браноўскага і Сапоцкі, паміж поўднем і зімовым усходам палова малой мілі.

Даўбенкі (Dowbienki), фальварак і вёска васпана Гурскага, дзе большая частка ўніятаў, паміж поўднем і зімовым заходам малая міля.

Дашкі (Daszki), вёска власнества Янкоўскіх,

Лідскіх канюшых, дзе большая частка ўніятаў, паміж поўднем і зімовым заходам вялікая міля.

Дварчаны (Dworcany), вёска васпана Лапарскага, на летні заход праз чвэрць мілі.

Дудкі (Dudki), вёска эканоміі, уніяцкая, на заход, мерная міля ад касцёла.

Дышлаўшчына (Dyszlowszczyzna), двор васпана Янкоўскага, Лідскага канюшага, на зімовы заход праз вялікую мілю ад касцёла.

Дзідкі (Dzietki), вёска яснавяльможнага пана, гетмана Тышкевіча і васпана Глімчыца, паміж поўднем і зімовым заходам чвэрць вялікай мілі.

Забалащ (Zabloc), двор яснавяльможнага пана Тышкевіча, гетмана, на заход палова чвэрці мілі.

Забалащ (Zabloc), другі двор васпана Глімчыца, на усход, некалькі сотняў кракаў ад касцёла.

Зеняпішы (Zienipisze), фальварак кс. базыльянаў, паміж поўднем і зімовым заходам лёгкая міля ад касцёла.

Казакі (Kozaki), вёска Лепарскага, на летні заход малая міля.

Казакоўчына (Kozakowszczyzna), яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, паміж поўначчу і летнім усходам вялікай мілі.

Казляны (Kozlany), вёска таго ж яснавяльможнага пана гетмана і васпана Глімчыца, вёска адзінай з Малукамі, паміж зімовым усходам і поўднем чвэрць лёгкай мілі.

Казлы (Kozly), фальварак васпана Рудскога, паміж поўднем і зімовым заходам мерная міля.

Куклі (Kukle), уніяцкая вёска яснавяльможнага пана Тышкевіча, гетмана, на летні ўсход трывэрці мілі.

Кудзяркі (Kuderki), уніяцкая вёска васпана Янкоўскага, паміж поўднем і зімовым заходам вялікай міля да касцёла.

Кулеши (Kulesze), вёска, якая належыць да Васілішскага старства, дзе болей уніятаў, паміж поўднем і зімовым заходам вялікай мілі.

Куніцы (Kunicie), вёска васпані Белапяцовіча і васпана Савіцкага, паміж усходам і поўднем трывэрці вялікай мілі.

Курчоўцы (Kurgzowce), вёска яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, на ўсход чвэрць мілі ад касцёла.

Курпі

(Кургі), вёска васпана Даўгірда, паміж поўднем і зімовым заходам вялікая міля ад касцёла.

Лышчыкі (Lyszczyki) і **Падгалішкі** (Podhaliszki), вёскі васпана суддзі Нарбута, на поўдзень за палову мілі ад касцёла.

Малюкі (Maluki), вёска яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча і васпана Глімчыца, на зімовы ўсход палова чвэрці мілі ад касцёла.

Мігдалы (Migdaly), фальварак яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, на поўнач палова мілі.

Матылі (Motyle), уніяцкая вёска эканомії, на зімовы ўсход праз мілю.

Нялюбаўцы (Nielubowce), фальварак васпана Янкоўскага, канюшага Лідскага, паміж поўднем і зімовым заходам міля.

Паддумбы (Poddubie), вёска кс. базыльянаў, на зімовы заход міля.

Падэйкі (Poddejki), вёска яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, летні ўсход палова лёгкай мілі.

Палуянаўцы (Polujanowce), вёска васпана Даўгерда, паміж поўднем і зімовым заходам міля.

Праважа (Przewoza), двор яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, на ўсход за палову мілі ад касцёла.

Праважа (Przewoza), касцельная вёска, дзе перавоз яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, на поўнач тры чвэрці мілі.

Пяроўцы (Piorowszczyzna) двор і **Гапонаўцы** (Haponowce) вёска васпана Нарбута, суддзі, поўднем і зімовым заходам праз чвэрць вялікай мілі.

Пяцюлеўцы (Piecielowce), вёска васпана Ляпацкага, на заход, тры чвэрці лёгкай мілі ад касцёла.

Ракі (Raki), вёска яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, васпанаў Нарбута і Бонфала, на летні заход лёгкай мілі.

Раманава (Romanow), фальварак таго ж васпана Бонфала, на летні заход лёгкай мілі.

Рыскі (Ryski), вёска васпана Лепарскага, на заход мілі.

Рэмзы (Remzy), двор і вёска васпана Бонфала, на зімовы заход чвэрць лёгкай мілі.

Сабакінцы (Sobakini), мястэчка з царквой, дваром і вёскай васпана Янкоўскага, канюшага, на зімовы заход мілі.

Сеўрукі (Siewruki), вёска васпана Нарбута, паручніка, на ўсход мілі ад касцёла.

Скарбы (Skarby), вёска Васілішскага староства, дзе большасць уніятаў, на заход тры чвэрці мілі.

Слаўная (Slowunie), вёска яснавяльможнага пана Тышкевіча і васпана Глімчыца, на поўдзень палова лёгкай мілі.

Стралкі (Strzalki), вёска васпана Ляпацкага, на заход лёгкай мілі.

Сяйбаўшчына (Sejbowszczyzna), плябанскі фальварак, на заход чвэрць лёгкай мілі.

Таболічы (Tabolice), фальварак і вёска васпана Даўгірада і кс. базыльянаў, дзе большасць уніятаў, паміж поўднем і зімовым заходам тры чвэрці мілі.

Талочкі (Toloczki), вёска яснавяльможнага

пана гетмана Тышкевіча, паміж зімовым усходам і поўднем чвэрць мілі.

Чаплі (Czaple), ваколіца, дзе разам і фальварак васпана Пяровай, званы **Залашаны**, на поўдзень ад касцёла палова мілі.

Хадзілоні (Chodzilony), двор і вёска васпана Нарбута, Лідскага суддзі, на поўдзень мерная міля.

Хвёдарапушчына (Chwiedorowszczyzna), вёска васпанства Александровічаў, на зімовы ўсход пяцьсот кроку ад касцёла.

Юшкаўцы (Juszkowce), два двары васпанства Вярцінскага і Снацкага, дзе разам ваколіца і вёсачка, на летні заход палова мілі ад касцёла.

Ядзелеўцы (Jedelowce), ваколіца і вёска яснавяльможнага пана гетмана Тышкевіча, паміж поўначчу і летнім усходам тры чвэрці мілі.

Якубаўцы (Jakubowce), вёска васпана Пацея, стражніка ВКЛ, паміж поўднем і зімовым заходам малая міля.

2.

Ад гэтага парафіяльнага касцёла, суседскія касцёлы:

Радунь, парафіяльны касцёл, у тым жа павеце і Радунскім дэканате, у старостве таго ж імя, паміж поўначчу і летнім усходам тры мілі.

Вавёрка, парафіяльны касцёл з мястэчкам плябанскім, на ўсход міля.

Васілішкі, парафіяльны касцёл Св. Пятра, на поўдні дзве мілі.

Новы Двор, парафіяльны касцёл, у старостве Новадворскім на зімовы заход тры мілі.

3.

Значнейшыя гарады каля гэтага касцёла:

Вільня, сталічны горад, паміж поўначчу і летнім усходам чатырынаццаць міль.

Ліда, судовы горад, паміж заходам і поўднем пяць мілі.

Гародня, сеймавы і судовы горад, адзінаццаць міль ад касцёла парафіяльнага Забалацкага.

4.

Дарога з **Забалаці да Вільні** ідзе па большай частцы лясамі, няроўная, пяшчаная. Перавоз на рацэ Праважа.

Да **Ліды** пяшчаная, камяністая, ідзе палямі, перавоз каля Мигдalu на рацэ Дзітва.

Да **Гародні**, ідзе лясамі, камяністая, пяшчаная. Перавоз Шканскі на рацэ Котра.

5.

Азёры у парафii:

Возера **Пеляса**, даўжынёю на палову мілі, шырынёй палову чвэрці мілі, ляжыць ад касцёла паміж поўначчу і летнім заходам вялікай мілі.

Возера **Кяўцёва**, завеца Малое, там жа тры чвэрці мілі.

Возера трэцяе завеца **Матора**, палова мілі даўжынёй і чвэрць мілі шырынёй, на летні заход лёгкая міля.

Багна, завеца па рознаму і цягнеца ад Забалаці ажно да вышэй пералічаных азёраў, займае вялікую квадратную мілю.

Ставы два ў самой **Забалаці** з млынамі, абодва ясnavяльможнага пана гетмана Тышкевіча.

Стай у фальварку **Вензаўшчына** васпана Ляпацкага, з млынам, фолюшам і добрым мастом, на зімовы заход палова лёгкай мілі.

Ставаў два з млынамі, праз два каналы ўпадаюць у гэтыя ставы ручай.

Стай у **Праважы** ясnavяльможнага пана гетмана Тышкевіча, на ўсход за палову мілі ад Забалацкага касцёла.

Ставаў два ў **Сабакінцах** васпана Янкоўскага, з млынамі, на зімовы заход міля.

Стай з каналам і млынам ў **Глушнях** кс. базыльянаў, на зімовы заход тры чвэрці мілі.

6.

Забалацкая парафія ўся занятая палямі і хмызняком.

7.

Млыны пералічаны разам са ставамі вышэй.

8.

Дарогі партыкулярныя і публічныя ў гэтай парафіі:

Дарога да Радуні, выехаўши ад касцёла Забалацкага на летні ўсход Сонца, праз чвэрць мілі па левай руцэ будзе бачна вёска **Баяры** і ваколіца **Запаснікі**, дзе выязджаем на **Віленскі тракт**. Па тракту, недалёка да гасцінца па левым баку праз палову мілі ад парапії фальварак **Мігдалы** ясnavяльможнага пана гетмана, адкуль праз палову мілі па новай дарозе ехаць прама да парома. Пасля пераправы пра тры чвэрці мілі будзе масток і карчма васпана **Каржанеўскага** і ягоны ж двор **Лапунцы** па правай руцэ. Потым праз чвэрць мілі, злева дзве карчмы: адна Радунскага, другая Барцянскага староства і двор таго ж староства па правай руцэ, а па левай васпана Коркуця які завеца **Гіскі**. Тут жа вёска ясnavяльможнага пана гетмана. Ад гэтых корчмаў пачынаецца новая грэбля, праехаўши катуюю трэба ўзяць управа, тут будзе карчма Барцянскага староства якай завеца **Куркі** з вёскай, адсуль праз палову мілі будзе Радунь.

Дарога з Забалаці да Вавёркі. Выехаўши з Забалаці на ўсход, едзем сенажацямі і праз чвэрць мілі праезджаєм вёску **Талочки** ясnavяльможнага пана гетмана Тышкевіча, далей пераезджаєм папярок нова-перабудаваны прамы Віленскі гасцінец, пасля гасцінца праз некалькі стай вёска **Навасады** таго ж ясnavяль-

можнага пана гетмана. Далей ідзе камяністая дарога, месцамі праз хмызняк, потым сенажацямі і праз чвэрць мілі ў вёсцы **Мышавічах** стаіць філіяльная карпіца, якая належыць Ваверскай парапії і карчма па левай руцэ. Далей будуць два двары, адзін васпана Нарбута, другі васпана Гурыновіча, адтуль крута ўлеву праз некалькі стай карчма васпана Ступакоўскага і двор па левай руцэ, потым павярнуўшы ўправа праз палову чвэрці мілі ваколіца **Вінчы** і каля яе праз некалькі стай двор васпана Вільканца. Адсуль праз чвэрць мілі будзе Вавёрка, у якой парапільны касцёл па правай руцэ, двор Вавёрка з вялікім вольхавым гаем. Ад Ваверскага касцёла ўлева ідзе камяністы гасцінец які праз паўтары мілі цераз поле і трошкі праз лес прывядзе ў Ліду.

Дарога з Забалаці да Новага Двара. Выехаўши на заход праз новую грэблю і мост цераз раку **Забалатку**, будзе двор васпана Бонфала **Забалаць**. Прэз чвэрць мілі вёска і карчма **Дзеткі** рознага васпансства. Далей праз некалькі стай малая карчма і вёска **Даліна** ці **Шымкаўшчына** і два дваркі, каля якіх расце невялікі хмызняк. Прэз чвэрць мілі далей стаіць карчма **Лышчыкі** з вёскай па левай руцэ, потым праз чвэрць мілі карчма **Хадзілоні**. Праехаўши гэту карчму, з левага боку будзе двор **Хадзілоні** васпана Нарбута, судзі, дзе і заканчваецца парапія. Адсуль лесам праз палову мілі будзе двор **Куёўцы** васпана Залескай, тут карчма і вёска. Далей брод, за ім карчма Васілішскага староства і адсуль за палову мілі праз хмызняк і пяскі будзе рэчка **Нявіша** якую ўвесень і ўвесну цяжка пераехаць, за ёй, павярнуўшы крута ўлеву, дарога вядзе да **Гародні**, а ўправа да **Новага Двара**, палова мілі лясамі цераз прыкрыя балоты.

Дарога да Васілішак. Выехаўши у кірунку паміж зімовым усходам і поўднем, палову чвэрці мілі праезджаєм па той жа грэблі, што і да Новага Двара. Далей праз палову вялікай мілі будзе вёска **Слаўная** з малой карчмой па правому баку. Адсуль праз палову мілі выезд на Віленскі гасцінец новы і прамы, едучы каторм, па левай руцэ будзе двор ясnavяльможнага пана Пацея, а па правым баку будзе вёска **Араны** таго ж пана, тут мяжа парапії Забалацкай. Адсуль, пераехаўши праз масток і рэчку, на гары стаіць карчма з вёскай ясnavяльможнага пана Пацея, далей едучы палову мілі камяністай дарогай часткова праз хмызняк, будзе карчма васпана Белапяровіча. Адсуль дарога палову мілі вядзе да **Васілішак**, тут праз чвэрць лёгкай мілі, пераехаўши грэблю і поле, будзе Васілішскі парапільны касцёл Св. Пятра.

9.

Парафія не мяжуе з іншымі ваяводствамі і паветамі.

Гэта апісанне парапії подпісам сваёй рукі пацвярджаю.

Кс. Аляксандар Вербуш,
К.К. Катэдр. Вілен., плябан Забалацкі.
(Пераклад Леаніда Лаўрэша.)

Кірыл Сыцько

Сацыяльна-палітычнае становішча Рымска-каталіцкага касцёла ў Лідскім дэканате ў канцы XIX - пачатку XX стст.

Усю сукупнасць з'яваў, асобаў, сацыяльна-палітычных, эканамічных, гендэрных чыннікаў можна назваць гістарычнай рэальнасцю. Калі мы вычленім з гэтай рэальнасці адзін элемент, то ён стане аб'ектам даследвання, а сама рэальнасць, як сукупнасць пабочных элементаў - кантэкстам. Гэта выклікае двухбаковасць методыкі апрацоўкі гістарычных дадзеных. З аднаго боку - мы можам апрацаўваць іх як кантэкст да з'явы, з іншага - непасрэдна як аб'ект.

Менавіта з гэтай прычыны перад тым, як пачынаць апісанне ўласцівасцяў аб'екта, важна даследаваць яго сутнасна-прасторавую прыроду. Адарвансць ад кантэксту і неправільная яго інтэрпрэтацыя прыводзіць, па-сутнасці, да агістарызму і нараджэння гістарычна-сацыяльных міфаў.

Таму намі вырашана было разглядзець у якасці аб'екта даследвання не царкоўную крыніцу як рэфлексію на падзеі, але сацыяльны кантэкст крыніцы. Сацыяльны кантэкст абранага намі пытання, па-сутнасці, складаецца з 3 чыннікаў:

Адносіны Рымска-каталіцкага касцёла і ўладаў Расійскай імперыі;

Адносіны Рымска-каталіцкага касцёла і насельніцтва Паўночна-Заходняга краю;

Асоба рымска-каталіцкага святара як чыннік уплыву на нацыянальнае і рэлігійнае самавызначэнне беларусаў.

Апошні кантэкстуальны фактар, па сутнасці, з'ява, якую немагчыма сістэмнайсці і падпрадкаўваць нейкім правілам, бо калі першыя два фактарты - аб'ектыўная рэальнасць, якая склалася гістарычна, то апошні - суб'ектыўны, ён складаецца з психалагічных чыннікаў адной асобы. Психалагічны чыннікі кожнай асобы розныя, таму скласці нейкую заканамерную карціну немагчыма. Часткова ў гэтай справе дапамагае мемуарная літаратура прадстаўнікоў касцёла.

Аднак існуюць з'явы настолькі архаічныя і самабытныя, што любая спроба падпрадкаўваць іх пэўным правілам прыводзіць да парушэння адлюстраўвання гістарычнай рэальнасці.

Так, працуючы з культивымі дакументамі, а таксама з крыніцамі, якія адкладаюць ў дзеянасці свята-роў, важна памятаць аб дагматызме іх стваральнікаў, якія патрабуюць ад сваіх прыхільнікаў прыняцця шмат якіх рэчаў на веру.

Па-сутнасці, як мы ўжо казалі, даследчык павінен памятаць гэтае, падыходзячы да пытання выкарыстання мемуарнай літаратуры ў сваім даследванні па дзвюх прычынах - асаблівасці інтэрпрэтацыі навакольнай рэальнасці аўтарам крыніцы, а таксама

асаблівасці інтэрпрэтацыі гістарычнай рэальнасці гэтай крыніцы даследчыкам.

Разнастайнасць і шматлікасць крыніц па гісторыі Рымска-каталіцкага касцёла на землях цяпешній Заходній Беларусі нараджае неабходнасць правільнага іх выкарыстання.

Варта разумець, што адразу часу, які мы бярэм за межы нашага даследвання, з'яўляеца досыць вялікім. 90-я гады XIX - 20-я гады XX стст. досыць арганічна запоўнены падзеямі, і ўсю іх паўнату адлюстраваць не магчыма. Аднак варта памятаць, што царква базуецца на кансерватыўізме, а таму з'яўляеца вельмі трывалым інстытутам з архаічнымі сувязямі ўнутры.

Прысутнае кожнаму чалавеку як разумнай істотце памкненне да паліпшэння свайго становішча (у першую чаргу тут мы маєм на ўвазе духоўнага), да познання невядомага, заўжды апераджае магчымасці іх задавальнення. Гэтая няроўнасць у сістэме "імкненне - магчымасці" нараджае сацыяльныя зрушанні.

Царква, як мы ўжо казалі - кансерватыўны, дагматычны інстытут, які неахвотна прымае змены. Як вынік павінная была адбыцца нейкая сацыяльная рэвалюцыя, якая б падштурхнула яе да дзея - калі патрэбы большыя за магчымасці, узнікае трэцяя рухальная сіла. Аднак у сітуацыі з тэрыторыямі Беларусі ў XIX-XX стст., гэта не так моцна выражана па прычыне традыцыйнасці грамадства.

Традыцыйнасць і непарушнасць становішча Рымска-каталіцкага касцёла ў сістэме светапогляду тагачасных заходніх беларусаў напачатку XX стагоддзя, на нашу думку, вынікае з яго інстытуцыялізаціі. То бок, фактычна, культ на той момант ўяўляў сабой не інстытут, але інстытуцыю, бо з'яўляўся не ўстановаю, але сістэмай з закрытай сукупнасцю правілаў і сімвалаў, якія не змяняюцца досыць працяглы прамежак часу і, фактычна, рэгулююць адносіны паміж грамадствам і Богам.

Аднак, у перыяд, які мы разглядаем, узнікла трэцяя сіла, якая актыўна ўмешвалася ў справы Рымска-каталіцкага касцёла - грамадзянскі ўрад Расійскай Імперыі.

Алесь Смалянчук адзначае, што польская і каталіцкая насельніцтва Беларусі ў другой палове XIX ст. апынулася ў досыць цяжкім становішчы. Галоўнай мэтай ўрадавай палітыкі пасля задушэння паўстання 1863-1864 г. была ліквідацыя ўсялякага ўпływu на жыццё краю з боку гэтых груп насельніцтва, поўнае абрушэнне Беларусі. "Ворагам нумар адзін" лічылася каталіцкая шляхта. Супраць яе, у першую чаргу, і быў накіраваны шэраг абмежавальных законаў. Рэформы

60-70-х гадоў XIX ст., фактычна, не закранулі Беларусі.

Для таго, каб зразумець праблему, варта звярнуцца да ангельскага палітолага Энтані Сміта, які лічыць, што рэлігія была адным з чыннікаў развіцця нацыяналістычных ідэй. Так, ён вызначае рэлігійныя рухі першым крокам да нацыяналізму. На гэтым этапе стан рэлігіі адпавядае стану грамадской свядомасці масаў.

Такім чынам, Э. Сміт вылучае рэлігійныя рухі як адзін з элементаў сістэмы, якая стала глебай нацыянальных рухаў.

Канешне, з вышэй абазначаным сцверджаннем можна не пагадзіцца, бо, калі прачытаць Э. Сміта, то стане зразумелым, што размова ў яго працы ідзе аб вузкаспецифічных сектах так званага "Руху за тысячагадовасцю Божае валадарства", якія, з большага, былі ў апазіцыі да афіцыйнай рэлігіі ў дзяржаве. Аднак Каталіцкі касцёл на Беларусі ў перыяд Расейскай імперыі апынуўся менавіта ў такім стане. Варта адзначыць, што каталіцкае духавенства спрабавала наадаць рэлігійным працэсіям рысы палітычнай антыдзяржаўнай накіраванасці. Пацверджаннем таму, напрыклад, антыімперскія шэсці ў мястэчку Масты Лідскага дэканату ў 1907 годзе.

І сапраўды, разглядаючы ўваходныя лісты па Віленскай епархіі за пачатак XX ст., а таксама цыркуляры на імя ўсіх епархіальных святараў мы бачым, што:

1. Рымска-каталіцкі касцёл на Беларусі спрабаваў арганізоўваць таемная прыватныя навучальныя ўстановы (якія прыраўноўваліся да патаемных), абы чым сведчыць цыркуляр № 8469 ад 21 верасня 1911 году.

У Лідскім дэканате існавалі 2 такія патаемныя школы - ў вёсцы Руда, дзе навучалася 3 хлопчыкі, а таксама ў мястэчку Смаргонь, дзе навучалася 7 хлопчыкаў.

2. Рымска-каталіцкія святари адмаўляліся чытаць тэксты прысягаў на дзяржаўнай мове Расейскай Імперыі, якой з'яўлялася расейская. За такую грамадзянскую пазіцыю маглі быць прыменены рэпресіўныя меры, нават да крыміナルнай адказнасці. Абы гэтым сведчыць цыркуляр на імя кіраўніка епархіі, падпісаны Сталыпіным ад 2 снежня 1909 года № 9342. Тут варта заўважыць, што і польская, і літоўская гісторыяграфія моўнага пытання ў касцёлах гэта цалкам пацвярджаюць, у адрозненні ад сучаснай расейскай гісторыяграфіі, якая адмаўляе існаванне агресіўнай моўнай палітыкі.

3. Рымска-каталіцкія святари ў некаторых выпадках спрабавалі пры-

пісваць праваслаўных да свайго прыходу, абы чым свечыць копія рапарту ад 3 жніўня 1910 году № 6778.

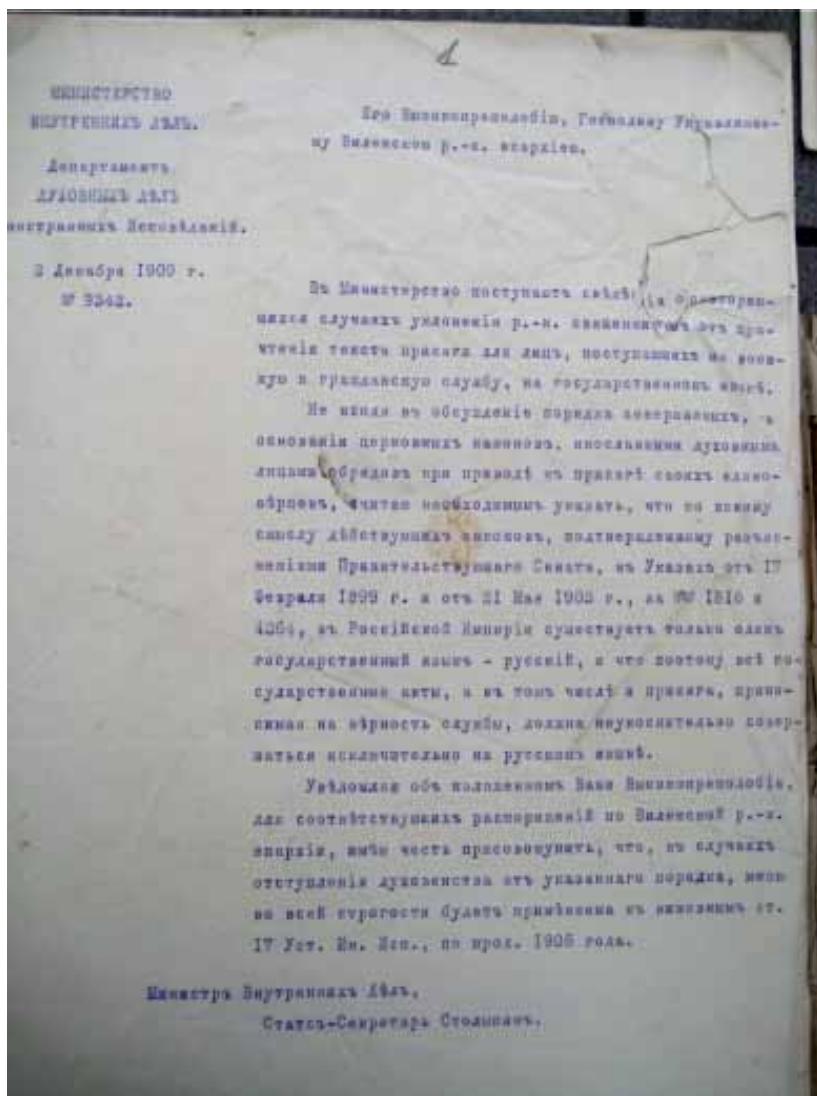
4. У каталікоў адбіралі землі на карысць дзяржавы, абы чым сведчыць "Нарыс аб парафіі Ішчалінскай".

5. Некаторыя каталіцкія святари напрыканцы XIX - пачатку XX стст. асэнсоўвалі сябе часткай беларускай, альбо літоўскай нацыі, пры гэтым карыстаючыся польскай моваю.

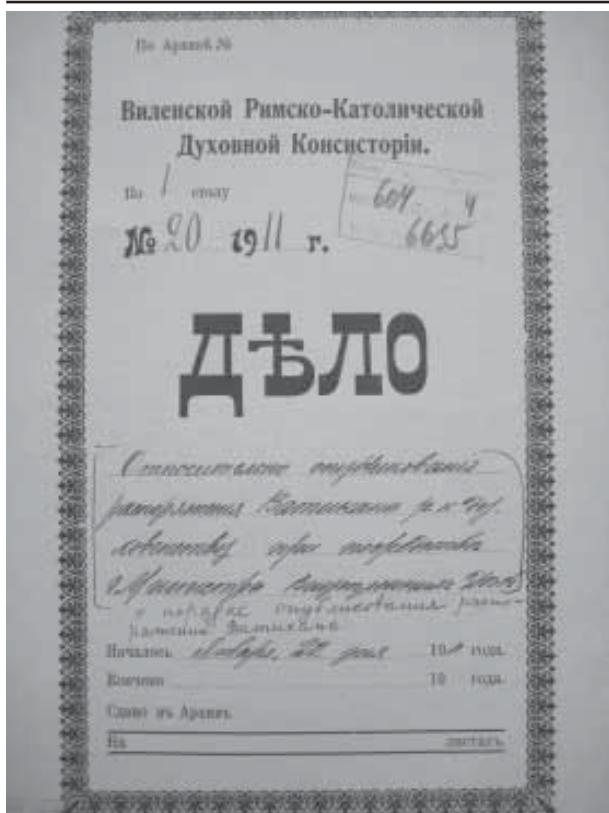
Такім чынам, мы бачым, што калі ў XVII - першай палове XVIII стст. каталіцкая грамада з'яўлялася групай ціску, то ў перыяд, які мы разглядаем, яна стала групай, да якой прымяняюць палітычны ціск.

Натуральна, што пункт 3 можа выклікаць спрэчкі. Аднак, маюцца сведкі таго, што прыняты ў 1905 годзе указ "Аб асновах верацярпімасці" быў зразумелы як спосаб барацьбы двух цэркваў адна супроць адной з мэтай штучнага прыцягвання сялян у сваё лона.

Спрабы кантролю і ўзмацнення ціску на Рымска-каталіцкі касцёл працягваліся ў XX ст., і заключаліся ў тым, што любыя акты Ватыкану, перасланыя на тэрыторыі Расейскай імперыі з мэтай іх выканання

Цыркуляр, падпісаны Сталыпіным, ад 2 снежня 1909 года
№ 9342.

*Справа з дакументамі па аблнародаванні
распараджэння ў Ватыкане*

мясцовым каталіцкім духавенствам лічыліся несправяднымі без праверкі іх Міністэрствам унутраных спраў на факт адпаведнасці ўзаканенням Імперыі - з прыцягненнем да адказнасці святароў, якія гэтыя распараджэнні выконваюць.

Гэта пацвярджвае і той факт, што пасля заштрафлення паўстання К. Каліноўскага 1863 - 1864 гг. да Рымска-каталіцкага касцёла былі прымененыя такія меры, як закрыццё касцёлаў і кляштароў. Так, напрыканцы 60-ых - пачатку 70-ых гг. ХХ ст. у Лідскім дэканате дзеянічала толькі 13 з 20 установаў, а, напрыклад, у Слонімскім - 5 з 33.

У 1866 годзе распачаўся суд над 776 сялянамі Даудаўскай воласці Лідскага павета па звінавачанні ў "адступленні ад праваслаўя ў каталіцызм", справу разглядала грамадзянская ўстанова - Віленская судовая палата.

У справе 6425 мы можам пабачыць спіс за 1904 год парафіяльных філій, капліцаў у якіх з хадатайства Віленскай кансісторыі дазваляеца праводзіць службённі, а таксама перыядычнасць гэтых службэнняў - у тым ліку і па Лідскім павеце.

Службы па ўсіх парафіях праводзіліся не па жаданні святароў, альбо прыхаджан, але з дазволу Віленскага генерал-губернатарства. Перыядычнасць службаў таксама залежала ад генерал-губернатарства. Куды больш цікавым з'яўляеца графа з заўвагамі.

Так, перад некаторымі філіямі напісана, што службэнне праводзіцца толькі з дазволу генерал-губернатара, у некаторых - што няма неабходнасці праводзіць службэнне па той жа прычыне.

Куды больш цікавым і карысным для даследчыкаў з'яўляеца заўвага па Радашковіцкім касцёле Вілейскай парафіі: "Въ виду того, что въ Хотенчицкой волости есть много присоединенныхъ и неокрепшихъ въ православіи открытие в филии богослуженія, будет иметь вредное влиянія для православія".

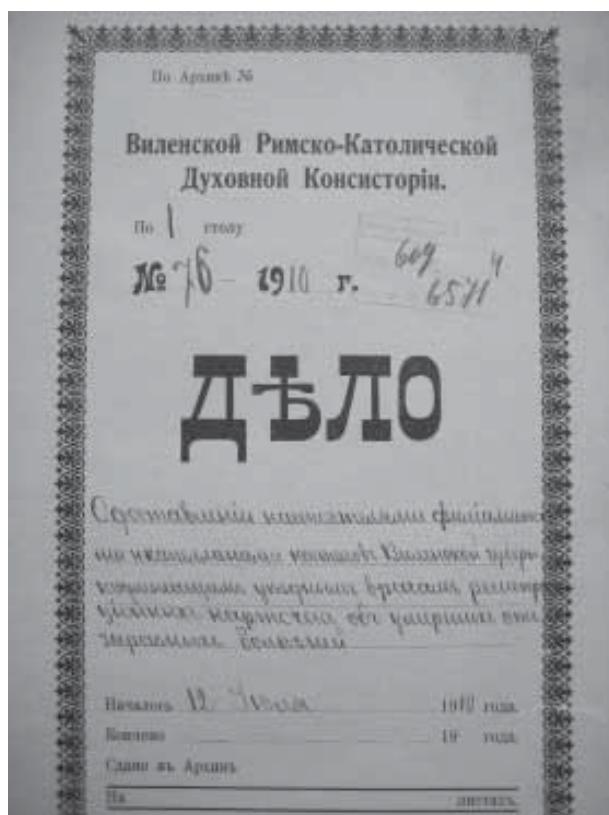
Этны дакумент і вытрымкі з яго яскрава паказваюць стан Рымска-каталіцкага касцёла ў Заходній Беларусі напачатку ХХ стагоддзя.

Разгледзеўшы "Дело по переписке о костельном имуществе 1880-1888 гг." касцёла Святой Троіцы ў в. Ішчална Лідскага дэканату, мы прыйшлі да высьновы, што спробы канфіскацыі царкоўных земляў ажыццяўляліся нават праз 15 год пасля паўстання.

Неаднаразова ксяндзоў Лідскага павета судзілі за распаўсюд антырускіх настроў і прапольскага этнанацыяналізму. Так, у 1907-1909 былі асуђаныя ксяндзы Вавёрскай парафіі Лідскага дэканату І. Сахарко і Міёрскай парафіі Лідскага дэканату В. Бародзіч.

Аб факце прыніжэння палітычнай ролі Рымска-каталіцкага касцёла сведчыць і той факт, што ў Ішчалнскай парафіі існавала традыцыя прызначэння дыяцэзіяльнай прыходскага вікарья (то бок намесніка ксяндза), аднак: "Od roky 1860 wikariuszy przy kościele Iszcolnskim nie było".

Знішчэнне ў парафіі пасады намесніка абазначае па сутнасці спрашчэнне яе структуры, а любое спрашчэнне пэўнай грамадскай ініцыятывы пры ўскладненні ініцыятывы іншых кожа аб паступовым яе заняпадзе. Пры гэтым сацыяльная роля Рымска-каталіц-

*Справа з дакументамі касцёлаў аб памерлых ад
зараznых хвароб*

кага касцёла не знізілася, і большасць насельніцтва заходніх тэрыторый ўсё яшчэ заставалася католікамі.

Справа 6571 паказвае ролю царквы ў статыстычных падліках - кожны касцёл абавязаны быў перадаваць звесткі аб колькасці памерлых ад заразных захворванняў непасрэдна ў медыцынскія ўстановы, што кажа аб недасяжнасці медыцынскіх паслугаў для большасці насельніцтва. У справе 6949 падкрэслівачца неабходнасць прышчепак ад востры. То бок, як мы бачым, інфармацыя ўстановаў аховы здароўя распавяся юджвалася з дапамогай Касцёлу.

Апроч таго, рымска-каталіцкі касцёл на землях Віленскай губерні, як мы можам пабачыць з фондаў LVIA, з'яўляўся пасярэднікам паміж насельніцтвам і Чырвоным Крыжам, Белым Крыжам, а таксама займаўся зборам грошай на патрэбы сляпых, жабракоў і быльых афіцэраў, а таксама афіцэрскіх сем'яў.

Падчас Першай сусветнай вайны Касцёл абавязаны быў абнародаваць маніфест з нагоды вайны з Германіяй.

У гэтых дзеяx, прачытаўшы лісты ў адрас Віленскай кансісторыі, мы назіраем фактычную бездапаможнасць царскага самадзяржаўя - спроба правядзення ідэалагічнай працы праз інстытут, які доўгі час прыціскаўся і лічыўся, фактычна, галоўным чыннікам пратэстных настроў.

Гэты факт яскрава гаворыць аб ролі царквы не толькі ў духоўным, але і ў сацыяльным, палітычным жыцці людзей.

Што тычыцца палітычнага жыцця, то мы маem вельмі цікавы дакумент са справы № 6273, у якім месціца спіс духавенства Лідскага павета, якое мае права прымаць удзел у выбарах.

Паводле запыту гарадскога старасты ў выбарах маюць права прымаць асобы мужчынскага полу, старэйшия за 25 гадоў, якія пражываюць у межах Лідскага павета цягам тэрміну, большага за год за выключчннем ніжэйшых прыслужнікаў. Такім чынам, атрымаліся 24 ксяндзы ва ўзросце ад 27 да 73 гадоў. Сярэдні ўзрост іх склаў 37,9 гадоў. Усяго ж святароў па Віленскай епархіі - 77.

Усяго па Віленскай губерні патрэбна было абраць 7 чалавек, у тым ліку - 1 ад горада Вільні, аб чым сведчыць памятка аб правядзенні выбараў у Дзяржаўную Думу Расійскай Імперыі.

Таксама з гэтай памяткі мы можам вынесці колькасць выбарнікаў па Лідскім павеце - 14, што, варта заўважыць, больш за колькасць выбарнікаў у Думу II склікання: 13, у тым ліку - ад з'езду ўпаўнаважаных ад павета - 7; ад з'езду землеўласнікаў - 5; ад з'езду гарадскіх выбаршчыкаў - 1.

Для таго, каб атрымаць права ўдзелу ў з'ездзе землеўласнікаў, у Лідскім павеце трэба было валодаць 300 дзесяцінамі зямельных надзелаў (для розных паветаў Паўночна-Захонднага краю плошча зямельных надзелаў, неабходных для ўдзелу ў з'ездзе землеўласнікаў розная).

Ксяндзы, якія мелі зямельныя надзелы, падаўваліся асобным спісам з указаннем колькасці земляў.

Нажаль, спісаў па Лідскім павеце не захавалася,

аднак ёсць аналагічны спісы па Гарадзенскім павеце, дзякуючы якім мы можам уяўіць прыкладную карціну. Варта адзначыць, што ні ў кога не было неабходных 300 дзесяцінаў. Колькасць земляў складала ад 1 да 94 дзесяцінаў, сярэдняя колькасць надзелаў ксяндзоў Гарадзенскага павета - 37,3 дзесяціны, што не давала ім права ўдзелу ў сходах землеўласнікаў.

Для таго, каб мець уяўленне аб колькасці зямлі і правільна інтэрпрэтаваць сітуацыю, варта вылічыць колькасць у гектарах. Вядома, што 1 дзесяціна = 1,0925 гектара. Такім чынам, у сярэднім ксяндзы Гарадзенскага павета воладалі 34,1418 гектара зямлі кожны.

Апроч таго ў той жа справе месціца спіс ксяндзоў Віленскай епархіі па нацыянальнасці. Пасутнасці, толькі 5 ксяндзоў пазначылі свою нацыянальнасць як "літовец" - Гіпаліт Баярунец, Аваровіч Міхail, Бразіс-Фрэй Тэадор, Жвілоўскі Антоні, Куята Восіп, Міронас Уладзіслаў, Малюковіч Клемэнты, Янушэвіч Георгі. Астатнія - палякі. Калі вылічыць агульную долю "літоўцаў" сярод святароў на тэрыторыі Віленскай епархіі, то яна складае толькі 10,38%.

Гэтыя дадзеныя ідуць у разрэз з дадзенымі за 1904 год, калі па Лідскім дэканате налічвалася 13 ксяндзоў, з іх 11 - палякі, 2 - беларусы, літоўцаў - 0. Нават вядомыя імёны ксяндзоў, якія называлі сябе беларусамі - Міхал Зямчэнак, Антоні Свіль.

Пры гэтым варта заўважыць, што той жа Гіпаліт Баярунец у сваіх дзённіках не ўзгадваў аб такой нацыі як "літоўцы", але нярэдка ўзгадваў "беларусаў" і дзейнічаў з прапольскіх пазіцый, а таксама лічыў сябе палякам.

Гэты прыклад дае нам падставы гаворыць аб важнасці моўнага і канфесійнага фактараў у пытаннях нацыянальнай ідэнтычнасці ў пачатку XX стагоддзя.

Разам з тым варта прывесці вытрымку з праGRAMMы Сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі, якая была прынятая на II з'ездзе (30 ліпеня- 23 жніўня 1903 г.). "...Российская социал-демократическая рабочая партия ставит своей ближайшей политической задачей низвержение царского самодержавия и замену его демократической республикой, конституция которой обеспечивала бы: ... 13. Отделение церкви от государства и школы от церкви...".

Натуральна, што РСДРП бачыла пагрозу з боку, перш за ўсё, праваслаўнай царквы, якая была асноўнай апорай царызму.

Энтані Сміт заўважае, што Польшча была адным з цэнтраў моцных нацыяналістычных рухаў. Аднак ён заўважае, што і ў Расіі панавалі моцныя нацыяналістычныя настроі.

То бок, як мы бачым, тэрыторыя Беларусі аказалася пляцоўкай сутыкнення двух рэлігійных нацыяналізмаў- польскага і расійскага. Гэтае змаганне прывяло, на нашу думку, да расколу грамадства. Раскол, у тым ліку, адбываўся і з дапамогай рэлігійных чыннікаў ціску. Гэтае барацьба, фактычна, і прывяла да фармавання ментальнасці, нават двух розных тыпуў ментальнасці.

Калі падыходзіць да дакументнага аспекту, то на прыкладзе фонда № 604 мы можам сказаць, што ў

перыяд, які разглядаеца намі, назіраеца павелічэнне колькасці ўваходнай карэспандэнцыі.

Па сутнасці, калі па стане ўключна да пачатку XVIII ст. фонд № 604 "Духовная консистория Віленского р-к епископства 1391-1915" складаеца пераважна з інвентароў, то ўжо ў канцы XVIII - пачатку XX стст. з'яўляеца вялікая колькасць цыркуляраў, рапартоў, ведамасцяў, пратаколаў, прадпісанняў. Асноўнымі дакументамі з'яўляюцца цыркуляр і рапарт, як форма адказу на цыркуляр.

Гэта напрамую звязана з ускладненнем грамадскіх адносінаў і павелічэннем стратыфікацыі грамадства, што прывяло да спробаў удакладнення метадаў кантролю і кіравання і, як канчатковы вынік (што мы і бачым) - да вялікай колькасці бюракратычных адпісаў.

Адной з галоўных рысаў канфесіянальнай канцылярыі, як мы можам пабачыць практична ў любой справе, з'яўляеца калегіяльнасць прыняцця рашэнняў і, як вынік - вялікая колькасць пратаколаў.

Аднак немалаважную ролю працягвалі адзыграваць інвентары (гэтаксама і інвентарныя вопісы) і метрыкі. Так, у пратаколе справы № 804 за 1906-1907 гг. адзначалася неабходнасць уносіць усе дадзеныя, датычныя нерухомай маёмасці і зямельных добраў, у інвентары для таго, каб пазбегнуць спрэчак. Пры гэтым заўажым, што на гэты момант ужо існавалі акты-планы зямельных надзелаў з іх рэгістрацыяй. То бок, роля інвентара была яшчэ вельмі вялікай.

Таксама мы бачым, што ўсе фундуши (дабраахвотныя пазыкі на карысць Рымска-каталіцкага касцёла) аблкладаліся працэнтам.

Немалаважным пытаннем з'яўляеца і вызнанне межаў Лідскага дэканату Гарадзенскай дыяцэзіі. Так, у XIX-пачатку XX стст. у яго ўваходзілі парафіі Беліца, Белагруды, Гаёя, Ельня, Жалудок, Жырмуны, Ішчална, Кір'янаўцы, Крупа, Ліда, Мінойты, Мыто, Няцеч, Нёман, Ракавічы, Ражанка, Скрыбаўцы, Тракелі, Шчучын.

Намі знайденая справа здача, у якой пазначаная колькасць прычасціўшыхся за паўгоддзе 1907 г. У табліцы маюцца 2 графы, пазначаныя "Р" і "R" (К), пад табліцай маеца графа: "Итого 5506, 37". Прагледзеўшы папярэдні гэтай справа здачы дакумент (прадпісанне), мы можам з упэўненасцю сказаць аб tym, што Р- гэта рублі, R - капейкі (заяўленая ў прадпісанні сума складае 5506 рублёў, 37 капеек).

Так, паводле справы 6287, можна пабачыць, якія парафіі плацілі адсоткі ад фундушовых сумуў па Лідскім дэканаце:

- Ліда,
- Шчучын,
- Ражанка.

То бок, з 19 парафіяў Лідскага дэканату, фундущмелі толькі 3, што фактычна можа казаць альбо аб зніжэнні папулярнасці Рымска-каталіцкага касцёла, альбо аб нізкім узроўні прыбытку насельніцтва Лідскага дэканату.

Сутнасць палітыкі Расійскай Імперыі ў Паўночна-Захаднім краі ў галіне рэлігіі, тут мы пагодзімся са

Справа з дакументамі аб % з фундушовых сум

сп. В. Яноўскай, можна апісаць у наступных пунктах:

Мэтанакіраваная антыкаталіцкая палітыка;

Спробы ўмяшацца ў парадак набажэнстваў;

Прымусавае адчужджэнне зямлі рымска-каталіцкіх парафій;

Прымусавае адчужджэнне матэрыяльных каштоўнасцяў святароў і парафій, што прывяло да пагаршэння матэрыяльнага стану.

Гэта ўсе не магло не выклікаць шырокага грамадскага незадавальнення і як вынік - лаянкі ў бок аўгусцейшай дынастыі. Аднак, варта заўажыць, што ў Лідскім павеце за 25 гадоў быў зарэгістраваны толькі адзін такі выпадак.

З першага погляду такі факт можа здавацца пацверджаннем лаяльнасці насельніцтва Лідскага павета, аднак тут варта прывесці статыстыку. У XIX ст. Лідскі павет налічваў 10% шляхты ад агульнай колькасці жыхароў. Калі браць статыстыку, напрыклад, па Ішчалнскай парафіі, то адметна тое, што каталікі складалі 97,5 адсоткаў насельніцтва парафіі. Праваслаўных было 100 чалавек, альбо прыблізна 2,4 адсоткі. Нязначную частку складалі габрэі - 2 чалавекі.

Вынікае лагічнае пытанне - ці магло такое насельніцтва быць лаяльным? Адказ хаваеца ў выйшаўшым указе "Об укреплении начал веротерпимости", падпісаным Мікалаем II 17 красавіка 1905 году.

Указ гэты знайшоў шырокі водгук у каталіцкага духавенства, таму чыноўнік Віленскага губернскага праўлення Пугаўка адзначаў, што ў паветах, дзе было шмат супраціўляўшыхся, у тым ліку і ў Лідскім, з'явіліся праяўленні шчырай любові да імператара.

Гэта была спроба ўлагодніць рымска-каталікоў у

цяжкі перыяд існавання Імперыі. Да-факта гэты ўказ прызнаваў, што ціск на католікаў быў.

У пацверджанне ўсяго напісанага намі мы звернемся да В. Яноўскай, якая сцвярджае, што заходнерусісты бачылі тры асноўныя праблемы Паўночна-Захоўняга краю:

- маентак польскага ўзору з польскамоўнай шляхтай, польскай мовай і штодзённасцю;
- польская таемная школа (аб якой мы ўзгадвалі вышэй);
- польскі касцёл з польскім ксяндзом.

З прыходам да ўлады бальшавікоў сітуацыя мяніеца, але мяніеца галоўным чынам так, што ў апале аказвающа ўсе канфесіі. Дэкрэтам Савета народных камісараў ад 23 снежня 1918 "Аб аддзяленні царквы ад дзяржавы і школы ад царквы" царква ад-дзялялася ад дзяржавы, а яе маёмасць прызнавалася дзяржаўным здабыткам, перададзеным пэўнай канфесіі ў бескаштоўнае карыстанне.

Такім чынам, Рымска-каталіцкі касцёл на Лідчыне, апынуўшыся ў цяжкім стане, тым не менш, меў вялікі ўплыў на насельніцтва парафіяў.

СПІС ВЫКАРЫСТАННЫХ КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ:

1. Архіў касцёла Святой Троіцы, в. Ішчална. Дело по переписке о костельном имуществе 1880-1888 гг. - 51 с.
2. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6273. Дело о выборах в Государственную Думу 8 июля 1907 г., Л. 2,3,9,14,15,17-31.
3. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6425. Дело по распоряжениям епархиального начальства, коллегий и др. о порядке сбора пожертвований на постройки и ремонт, о проведении богослужений и др., Л. 6-70.
4. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6571. Дело о доставлении настоятелями, филиалистами и капеланами костелов Виленской губернии подлежащим уездным врачам регистрационных карточек об умерших от заразных болезней, Л. 1-24.
5. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6529. Дело о доставлении сведений о положении отставных офицеров для выдачи пособий на Пасху, Л. 1-4.
6. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6925. О сборах пожертвований на создание воздушного флота, Л. 1-11.
7. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6935. Об обнародовании высочайшего Манифеста войны с Германией, Австроией, Турцией, Л. 1-24.
8. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 4. - С. 6287. О % от фундушевых сборов, причитающихся Виленской епархии за 1 и 2 полугодие 1907, Л. 1-21.

9. Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas, Фонд 604. - Воп 6. - С. 810. Об ознакомлении духовенства Виленской епархии с проектом правил передачи костельного имущества 1906-1907, Л. 1-45.

10. Opis Parafii Iszczolnskiej / Архіў касцёла Святой Троіцы, в. Ішчална, 64 с.

11. Бендін А.Ю. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863-1914 гг.) / А. Ю. Бендін. - Минск : БГУ, 2010. - 439 с.

12. Bojaruniec Hippolit. Zapisy o Krzyzy i Kaplicy w Cwiermach / H. Bojarunec - Lida, рукапіс. копія, 50 с.

13. Ciechanowicz Lech Rozwoj liczby ludności miasta Lidz // Zemia Lidzka № 3 (46) Sierpien 2001, s. 64 - 67.

14. Ганчар, А.И. Римско-католический костел в Беларуси (1864-1905 гг.): монография / А.И. Ганчар. - Гродно : ГГАУ, 2008. -276 с.

15. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII - XX ст.) / В.В. Грыгор'ева, У.М. Завальняк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. - Мінск, 1998.

16. Moroz Małgorzata Krynicka. Ideologia i przywodcy białoruskiego katolicyzmu / M. Moroz. - Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2001. - 284 s.

17. Носевич, В. Л. К вопросу об объективности исторического исследования / В. Л. Носевич // Крыніца знаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 3 / рэдкал. : У. Н. Сідарцоў, С. М. Ходзін (адк. рэдактары) [і інш.]. - Мінск : БДУ, 2007. - С. 47-57.

18. Положение о выборах в Государственную Думу, 6 августа 1905 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Т. XXV. Отд-ние II-е : Приложения. СПб., 1908.

19. Положение о выборах в Государственную Думу 1907 года / Архіў касцёла Святой Троіцы, в. Ішчална.

20. Сагановіч Г. Палітычны міф у гістарычнай памяці і гісторыяпісанні / Г. Сагановіч // Беларускі Гістарычны Агляд. - 2012. - Т.19. - сш. 1-2. - С. 213 - 237.

21. Смалянчук А. Каталікі Беларусі і царская ўлада ў другой палове XIX ст. // Bialoruskie Zeszyty Historyczne. - 2000. - Nr. 14. - S. 105-114.

22. Сміт Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі / Э. Сміт. - Mn.: Беларускі фонд Сораса, 1995. - 272 с.

23. Указ Об Укреплении Начал Веротерпимости (1905) // Полное собрание законов Российской империи: Собр. 3-е. Т.XXV: 1905. Спб., 1908. С.237-238.

24. Яноўская, В.В. Моўнае пытанне ў Рымска-каталіцкім касцёле Беларусі (60-я гг. XIX - пачатак XX ст.): славянская и літоўская гістарыяграфія / В.В. Яноўская // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 2. / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. - Минск : БГУ, 2007. - С. 152-162.

25. Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі, 1863-1914 гг. / В.В.Яноўская. - Mn. : Бел. дзярж. Ун-т, 2002. - 197 с.

Леанід Лаўрэш

Ліда ў 1936 - 1939 гг. у люстэрку прэсы

1. Новыя раёны горада:

- Слабада;
- Раслякі;
- Сойкішкі.

2. Будаўніцтва і добраўпарадкаванне горада:

- 1937 г.
- 1938 г.
- 1939 г.

3. Знаходкі пад час рамонту і перабудовы вуліц.**4. Стыль фунцыяналізму ў Лідзе:**

- Будынак Лідскай пошты;
- Эпідэмічны корпус шпіталя;
- Школа на Слабодцы;
- Яўрэйская школа;
- Паліклініка;
- Прыватныя дамы.

5. Гарадская электроўня.**6. Адукацыя:**

- Дзяржаўная гімназія імя Каала Хадкевіча;
- Купецкая гімназія;
- Гімназія асаднікаў;
- Іншыя навучальныя установы горада;
- Курсы, гуртки.

7. Ахова здароўя.**8. Грамадскае і палітычнае жыццё:**

- Дзейнасць грамадскіх арганізацый;
- Выбары;
- Нацыянальныя адносіны;
- Святы;
- Рэлігійнае жыццё;
- Адпачынак у Сяльцы;
- Кінатэатры горада;
- Гарадская бібліятэка;
- Краязнаўчая праца ў горадзе;
- Культурнае жыццё;
- Клуб матацыклістаў;
- Рэстараны;
- Радыё;
- Рознае.

9. Злачыннасць.**10. Здарэнні:**

- Здарэнні на дарогах;
- Авіяаварыі;
- Пажары.

11. Эканоміка горада:

- Беспрацоўе;
- Цэны і заробкі.

12. Пачатак вайны.**13. Заканчэнне.****14. Дадаткі:**

- Горад Ліда ў 1938 г.;

- Урачыстасці ў гонар 75-ці годдзя студзеніскага паўстання ў Лідзе;

- Спіс вялікіх прамысловых прадпрыемстваў г. Ліды на пачатак 1938 г.;

- Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у Лідскім павете, на 15 снежня 1936 г.;

- Ліда, тэлефонны даведнік 1939 г.

Гэты артыкул прысвечаны нашаму гораду ў 1936-39 гг. Збіраючы інфармацыю, аўтар "тануў" у вялікай колькасці матэрыялаў і таму адбіраў самае, з яго пункту гледжання, цікавае. Шмат у чым прыйшлося сябе абмяжоўваць, напрыклад тэма лідскага спорту ў тыя гады магла бы стацца тэмай асобнага вялікага артыкула ці нават кніжкі. Тэма жыцця яўрэяў нашага горада ў тыя гады таксама абмяжоўваецца толькі матэрыяламі польскіх газет таго часу. Жыццё гэтай "затануўшай Атлантыды" яшчэ патрабуе вялікай працы даследчыкаў. Наогул, гэты матэрыял аўтар разглядае як першы крок на шляху вывучэння таго найцікавейшага часу ў жыцці нашага горада.

Усе назвы вуліц горада аўтар прыводзіць па рэаліях таго часу. Карта горада, з якой пачынаеца артыкул, дапаможа цікаўнаму чытчу зразумець, якую назуву гэтые вуліцы маюць зараз.

З прэсы бачна, што з 1935 г. пачынаеца выразнае паляпшэнне гаспадарчай сітуацыі ў Другой Рэчы Паспалітай. Пачаўся рост прамысловасці. Са збяднелага правінцыяльнага гарадка Ліда пачала ператварацца ў значны прамысловы асяродак. Горад пачаў хутка развівацца.

1. Новыя раёны горада***Слабада***

На пачатак XX ст. вёска Дварцовая Слабада - 328 жыхароў (166 і 162) з 19 дзесяцінамі зямлі, Раслякі - 61 жыхар (32 і 29) з 123 дзесяцінамі.

З выдатнага артыкула Уладзіслава Абрамовіча ў перадваеннай газеце "Лідская Зямля" мы ведаем, што раён Ферма цягнуўся ад замка і каталіцкіх могілак да чыгуначнага вакзала і сваю назну атрымаў, верагодна, ад досыць урадлівой зямлі, якая раней належала да каралеўскай маёмасці. На шляху ад вакзала да горада, недалёка ад замка, увагу прыцігвала вялікая яма - вынік нямецкай гаспадаркі падчас акупацыі. Менавіта на гэтым месцы ў старожытныя часы быў велізарны двор старасты - рэзідэнцыя каралеўскага намесніка. Сярод іншых зямель гэтага двара, ці, як тады звалі, - дварца, была і вёска Слабада. Палі гэтай вёскі цягнуўліся ў кірунку паўднёва-заходнім, мяжуючы з гарад-

скай тэрыторыйя калія сучаснай вуліцы Горкага. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай усе прылеглыя да горада каралеўскія землі перайшлі ў скарб Расійскай Імперыі. Недалёка ад былога рэздэнцыі намесніка начальніка сяліцца сем'і расійскіх дваран. Паўстаў шэраг шыкоўных дамоў, аточаных садамі, і так пачаўся вялікі зараз раён горада, які завецца Ферма. А паколькі на Ферме маглі сяліцца толькі дваране, калі 1860 г. было вырашана заснаваць у Лідзе другую калонію, на землях вёскі Дварцовая Слабада. Расійская адміністрацыя не мела дакладных указанняў пра тое, якія сем'і трэба сяліць у новай калоніі, і спачатку пасялілі там чатыры яўрэйскія сям'і. З іх дзве сям'і Ліпнішкіх, адну Баруховічаў, а прозвішча трэцяя сям'я ўдакладніць ужо немагчыма. Праз некаторы час, калі справа пра пасяленне яўрэяў на Дварцовай Слабадзе дайшла да Пецярбурга, адтуль была зроблена заўвага пра памылку - пасяленне яўрэяў у новай калоніі, бо папярэдне гэтая калонія прызначалася для засялення праваслаўных сем'яў. Патрэбна было выселіць яўрэйскія сем'і, якія да таго часу там грунтоўна абжыліся. Калі 20 дзесяцін зямлі для кожнай сям'і ўяўлялі немалую каштоўнасць, таму яўрэі павінны былі пайсці на кампраміс і прынялі праваслаўе. Пасля хрышчэння Ліпнішкія прынялі прозвішча Ліпінскіх, Баруховічы сталі Барысевічамі, а чацвёрты яўрэй стаў Крыжаноўскім. У 1866 г. выдзеленыя землі былі аддадзены на выкуп.

Да часу, калі праз Ліду прайшла чыгунка, пасяленцы займаліся сельскай гаспадаркай. Аднак рост Слабодкі непарыўна звязаны з чыгункай. Першай, у 1883-84 гг., была пушчана ў дзеянне чыгунка Вільня - Ліда - Лунінец. Праз 20 гадоў, у 1902-05 гг., дзякуючы пракладзенай лініі Маладзечна - Ліда - Ваўкавыск, наш горад стаў важным камунікацыйным вузлом. Прыйшлі будаўніцтве чыгункі сем'і пасяленцаў мелі добрыя заробкі. Прыйшлі дзейніці, якія былі немалой прыгадаючы, знайшлі сабе мужоў сярод чыгуначных жандароў. Паступова начнілі з'яўляцца новыя сямейныя саюзы, усё новыя і новыя дамы і пабудовы. Па меры падрастання моладзі жыхары Слабодкі змянілі характеристар сваёй дзейніці, пераходзячы ад сельскай гаспадаркі на чыгунку. Калі пабудавалася чыгуначная станцыя, некаторыя сем'і перанеслі свае дамы ўглыб поля. Раён пачаў пашырацца, колькасць дамоў павялічвалася з кожным годам.

У 1920-30-я гг. Слабада становіцца важным раёнам горада. У 1932 г. дзякуючы старанням ксяндзавікарыя Станіслава Мажэйкі на Слабадзе паўстаў касцёл. У 1936 г. Гарадская рада дараўала Слабадской парафіі 2 га гарадской зямлі для заснавання могілак. Падчас геадэзічных работ і работ па агароджванні будучых могілак адзін з работнікаў пацікавіўся меркаваннем другога пра тое, хто з іх першы ляжа на новых могілках. Так здарылася, што той, хто пытаўся, і стаў першым нябожчыкам на гэтых могілках. Весткі пра гэта імгненна разышліся па парафіі, і вернікі зрабілі яму ўрачыстае пахаванне.

Менавіта пры канцы 1930-х гг. на Слабодцы з'явіліся крамы, аптэчны склад, добраахвотная пажарная ахова, пастарунак паліцыі, чыгуначная лазня. Над

усім раёнам узвысіліся гмах грамадскай 7-класнай школы (сучасная СІР № 10) і пажарная вежа, якая зараз не існуе¹.

Раслякі

На пачатак XX ст. вёска Раслякі - 61 жыхар (32 і 29) з 123 дзесяцінамі. У красавіку 1936 г. Ваяводская управа зрабіла ўнёсак у Міністэрства ўнутраных спраў аб пашырэнні межаў Ліды праз далучэнне вёскі Раслякі².

"Кур'ер Віленскі" пісаў, што "вёску Раслякі аддзяляе ад горада рака Лідзейка. Мост на рацэ замалы, але ні гарадскія ўлады і ні самакіраванне вёскі яго не рамантую. Жыхары Раслякоў напісалі колектывнае пісьмо павятовым уладам пра тое, што неабходна пабудаваць новы мост"³.

Прэса паведамляла, што зусім недалёка ад Раслякоў, ля вёскі Малэйкаўшчына вясковец пабудоваў тэатральны будынак: "На адлегласці 2 км. ад горада ў вёсцы Малэйкаўшчына, у маладым сосновым лесе пабудаваны летні тэатр значных памераў. Гэты будынак пабудаваў Тэафіль Галімонт на сваёй зямлі для вясковых імпрэзаў і мерапрыемстваў розных грамадскіх арганізацый з Ліды"⁴.

Пасля далучэння да Ліды вёскі Раслякі, вуліца Лідская пачала мець вялікае значэнне для горада, бо была адзінай артэрыяй, якая злучала новы раён Раслякі з горадам. "Аднак стан вуліцы і ходнікаў вельмі дрэнны, вялікія лужыны зникаюць тут толькі пад час засух"⁵.

Сойкішкі

Урочышча Сойкішкі - зараз раён вуліцы Хасанаўскай.

Да 1934 г. тут было балота і рос хмызняк, зямля ніяк не выкарыстоўвалася. У 1934 г. у Сойкішках адбылася меліярацыя, і сюды начнілі завозіць дрэва для пабудовы дамоў. Калі чыгуначных рэйкаў быў укананы слуп на якім вісеў вялікі плакат з надпісам: "Фонд Працы будзе тут дамы для беспрацоўных рамеснікаў". Пасля некалькіх газетных артыкулаў і некалькіх радыёперадач сюды начнілі прагульвацца цікавыя жыхары горада, каб паглядзець на будоўлю новага раёна горада.

Да 1937 г. тут было пабудавана шэсць двухкватэрных дамоў і два дамы на адну сям'ю. Будаваліся ладныя, двухпакаёвыя дамы, у якіх было многа паветра і святла. Кожны дом меў дзялку ў чвэрць гектара, гаспадарчы будынак і студню. Беспрацоўныя, атрымоўваючы такую сядзібу, пачыналі выплачваць яе кошт толькі праз тры гады. Пасля выплаты, сядзіба пераходзіла ва ўласнасць таго, хто жыў у доме.

Улетку 1934 г. сюды прывезены сем'і рамеснікаў з Заверця⁶, горада ў заходній частцы Польшчы. Аднак практична адразу, у 1935-36 гг., некалькі сямей вярнулася назад, а потым з Ліды выехалаў яшчэ некалькі сямей. Таму ў 1937 г. тут жыло толькі дзеяць сямей перасяленцаў - "завярцякаў". Гэта адбылося таму, што

ўзровень жыцця і заробкаў у Заходній Беларусі на той час быў непараўнаны ніжэйшы за заходнюю Польшчу, і нават беспрацоўныя перасяленцы не жадалі заставацца жыць у практычна бясплатным жытле.

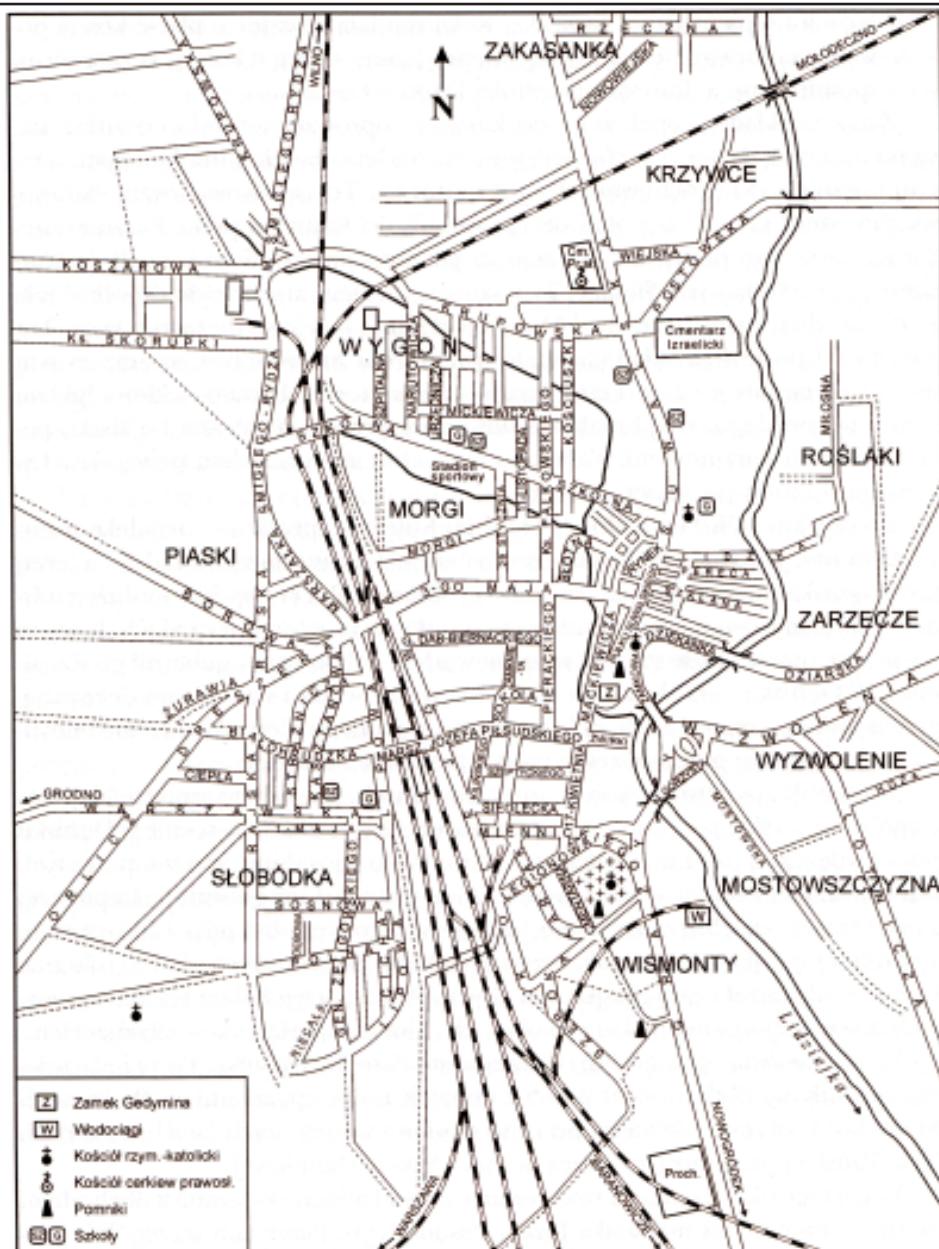
Будаўніцтва дамоў было прыпынена. Віленская прэса справядліва заўважала, што "у Лідзе ханае сваіх беспрацоўных. Фонд Працы ўклаў у мэліярацыю і пабудову дамоў каля 100 000 злотых, а карыстаюца гэтым некалькі сямей, нежылья дамы знішчаюцца, зарэзэрваваныя будаўнічымі матэрыяламі псуюцца" ⁷.

У траўні 1937 г. Ваяводскае бюро працы прапанавала свайму лідскаму аддзелу ўрэгуляваць справы з засяленнем калоніі Сойкішкі. Калонія была перададзена лідскаму "Таварыству засялення прыгарада". Гэта Таварыства запрасіла ў Фонда Працы гроши на будаўніцтва пякарні, паравой лазні, пральні і павялічэнне агульной плошчы на 2 000 м². Фонд Працы згадзіўся на гэтыя ўмовы і вырашыў перадаць калонію Сойкішкі ва ўласнасць лідскім уладам ⁸. У ліпені

1937 г. началі пасяляць у Сойкішках лідскія сем'і беспрацоўных: "Эксперимент з перасяленнем беспрацоўных з заходніх тэрыторый не атрымаўся, тут будуць паселеныя мясцовыя беспрацоўныя. Зараз гарадская ўлады будуць два паселішчы для беспрацоўных: Боры і Сойкішкі. Ёсць спадзяванне, што праблемы з беспрацоўем у Лідзе будуць вырашаны" ⁹.

2. Будаўніцтва і добраўпарадкаванне горада

У сярэдзіне 1930-х гг. Ліда хутка разбудоўвалася. Аднак цэнтр горада выглядаў амаль што як перад Першай Сусветнай вайной. Але ў другой палове 1930-х гг. вуліцы началі грунтоўна, па-новаму забрукоўвацца, былі зроблены ходнікі і началося будаўніцтва новых камяніц: "Каля галоўнай вуліцы горада - Сувальскай - будуцца дамы ў некалькі паверхаў. Агульна ў Лідзе будзеца 10 вялікіх камяніц" ¹⁰. Старыя будынкі, канца XIX і пачатку XX ст. не мелі выразнага

Карта Ліды

стылю і перарабляліся нязначна. Са сцен і абрамленняў вокнаў былі прыбраныя цагляныя гзымы (правіляваныя паясы) наложенныя гладкі тынк, у крамах зроблены сучасныя вітрыны.

У 1936 г. гарадскія ўлады вырашылі ў Лідзе пачаць будаваць каналізацыю: "Гарадская управа, жадаючы падвысіць санітарны стан, пастанавіла пабудаваць каналізацыю па ўсіх вуліцах горада. Першай будзе вуліца Фалькоўскага. Пастанову ўправы вітаюць усе жыхары горада" ¹¹.

У Лідзе не было спартовага стадыёна, прыстасаванага для розных відаў спорту. Таму ў 1936 г. пачалося будаўніцтва вялікага гарадскога стадыёна. "На стадыёне будзе бегавая лёгкаатлетычная дарожка, месцы для скакочкі у даўжыню і вышыню, поле для спартуўных гульняў, стрэльбішча" ¹², - пісалі віленскія газеты.

У тым жа годзе горад атрымаў крэдыт у 70 000 злотых для пабудовы экспартнай рэзіні (бойні для жы-

вёлы) па вуліцы Доўгай, было прынятае рашэнне пачаць работы па кансервацыі Лідскага замка¹³. З праекта рэзні бачна, што гэта павінен быў быць будынак даўжынёй у 100 метраў, аб'ёмам 14 400 м³, пры рэзні павінен быў працаўцаў цэх вытворчасці кансерваў¹⁴.

1937 г.

На пачатку 1937 г. управа "Звязу стральцоў" вырашила пабудаваць у Лідзе "Дом стральца". Улады выдзелілі для гэтых мэтаў зямельны пляц і гроши ў памеры 10 000 злотых, арганізацыя пачала збор грошей і планавалася ўвесну закладаць падмурак пад гмах, у якім "пасля пабудова павінна праходзіць большая частка грамадскага і культурнага жыцця горада"¹⁵. Гэты гмах павінен быў паўстаць каля гарадскога стадыёна, але да будоўлі так і не прыступілі, бо да траўня 1939 г. усё яшчэ не вырашилі праблем з фінансаваннем, у 1939 г. праект называўся ужо Домам фізічнага выхавання пры Звязе стральцоў¹⁶.

Гараджане скардзіліся на тое, што вуліцы горада знаходзіліся не ў лепшым стане. У 1937 г. "Кур'ер Віленскі" пісаў: "Сахара ў Лідзе. Незабрукаваная вуліца імя генерала Шаптыцкага сваім выглядам наводзіць сум і роспач. У цяперашнія летнія пякельныя дні аблокі тылу ўздымаюцца да неба. Лідзяне называюць гэту вуліцу Сахара"¹⁷. У лютым 1937 г. гарадскія ўлады для рамонту вуліц Ліды атрымалі ад Фонду Працы¹⁸ 20 000 злотых. Першай пачалі рамантаваць вуліцу Пілсудскага, потым планавалі дабудаваць працяг вуліцы Перашкага і злучыць яе з Выганам. Такім чынам добрая гарадская магістраль павінна была злучыць чыгуначны вакзал з хутка роскшым раёнам горада які зваўся Выган ці Новая Ліда¹⁹. Працы па перабудове, укладцы ходнікаў і забрукаваны вуліцы Перашкага пачаліся ў чэрвені таго ж года²⁰.

З 15 красавіка ў Лідзе аднавіліся сезонныя работы па ўпарадкованні горада праз праграму арганізацыі рабочых месцаў для беспрацоўных горада. У

дадатак да папярэдніх грошай Фонд Працы выдзеліў яшчэ 20 000 злотых на пабудову новага рынку за Выганам (на тэрыторыі сучаснага завода Электравырабаў) і 10 000 злотых на рэгуляцыю ракі Лідзейкі. Наголул, у 1937 г. меркавалася прыцягнучы з Фонду Працы 50 000 злотых. Гарадскія ўлады распрацавалі планы правядзення гэтых работ з прыцягненнем як мага большай колькасці беспрацоўных горада. У tym же месяцы вуліца Пяскі была пераназваная ў вуліцу генерала Орліч-Дрэшара²¹.

Пры канцы красавіка пачалося пашырэнне вуліцы Касцюшкі. "Вуліца будзе мець цвёрдае пакрыццё. Працу атрымалі 20 беспрацоўных"²². Праз некалькі тыдняў "Кур'ер Віленскі" пісаў: "Пабудова новых вуліц. Гарадскія ўлады прыступілі да будаўніцтва шэрагу новых вуліц. Пачаліся работы па рамонту вуліцы Касцюшкі, Школьной, пасля зімы адноўлены працы па адбудове новага рынку і меліярацыі ракі Лідзейкі. Працу атрымалі 110 беспрацоўных"²³. При канцы траўня на добраўпарадкованні горада мелі працу ўжо 160 чалавек²⁴.

Акрамя Фонду Працы, на разбудову горада ў 1937 г. даў пазыку ў 50 000 злотых Банк Краёвага гаспадарніцтва: "Грошы пойдуть тым гараджанам, якія ў папярэдняй гады пачалі будову дамоў і не маглі яе закончыць з-за браку грошай. Максімальная сума аднаму чалавеку - 4 000 зл."²⁵

Так сама былі выдзелены гроши з гарадскога бюджету: "Гарадскія ўлады выдзялілі гроши на забрукавоўку вуліц Камерцыйной, Каляёвой, Школьной, Крупаўской і разбудову электроўні"²⁶.

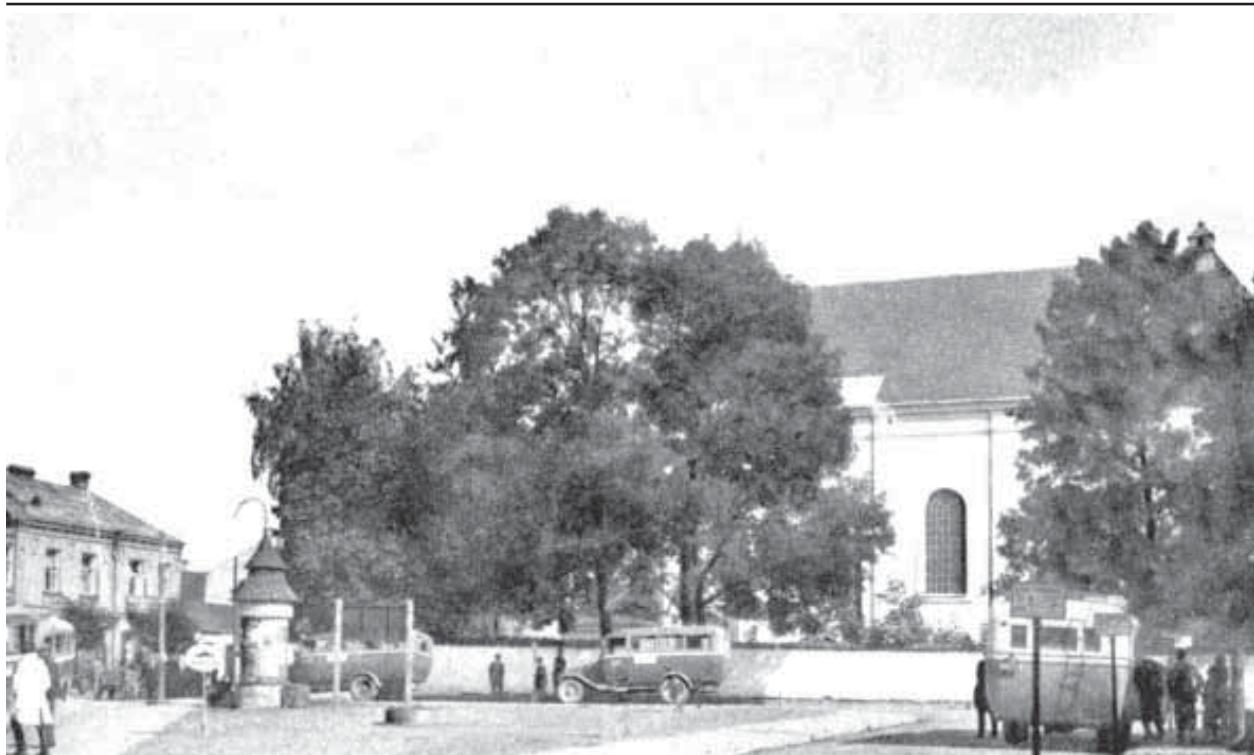
У ліпені 1937 г. поўным ходам ішло будаўніцтва каналізацыі па вуліцы 11-га Лістапада, працягвалася забрукавоўка вуліц Перашкага, Касцюшкі, Каляёвой, Вызвалення і г.д., толькі на гэтых работах кожны дзень мелі працу больш за 100 беспрацоўных²⁷. При канцы ліпеня працы па перабудове і рамонту вуліцы Перашкага былі закончаныя²⁸. У tym же месяцы ў Лідзе пачала працаўцаў фабрыка слодычаў: "Яна месціца па адрасу Сувальская, 74, дзе раней быў кінатэатр "Маленкі". Фабрыка перанесена з Беняконяў. Гарадскія ўлады рамантуюць вуліцы ў раёнах горада Вызваленне і Слабодка"²⁹.

Пры канцы ліпеня гарадскія ўлады дадаткова атрымалі 20 000 злотых ад Фонду Працы, "з якіх 10000 пойдуть на рамонт вуліц, 10000 - на заканчэнне будаўніцтва школы № 4, 450 - на гарадскі стадыён"³⁰.

Ад пачатку дзейнасці міжгародных аўтобусных камунікацый, месцам прыпынку аўтобусаў у Лідзе была плошча Славы каля Фарнага касцёла ў самым цэнтры горада, дзе знахо-

Вуліца Сувальская

Аўтобусы на Плошчы Славы

дзяцца гарадскія ўлады, крамы, гатэлі. Тут пабудавалі аўтазапраўку і розныя гандлёвыя кіёскі. Лаўкі сярод кветнікаў выконвалі ролю пачакальні. Гараджане прызычайліся да таго, што Плошча Славы была месцам прыпынку аўтобуса. Здавалася, што і не трэба нешта мяніць, але гарадскія ўлады ў 1936 г. вырашылі перанесці месца прыпынку міжгародніх аўтобусаў з Плошчы Славы на гарадскі рынак. З-за гэтага людзі началі дарэмна траціць час, а аўтобус на 22 месцы (у той час самы вялікі) на малой рыначнай плошчы нават не мог развярнуцца. Адбылося некалькі здарэнняў: аўтобус сутыкнуўся з фурманкай, з іншым аўтобусам, былі вывернутыя гандлёвыя рады і г.д. З улікам таго, што за дзень прыходзіла і адпраўлялася ў рэйсы шмат машын, усё гэта стварала невыносныя ўмовы на рынку. Управы ўсіх аўтобусных суполак падпісалі петыцыю да гарадскіх уладаў з пропановай вярнуць прыпынак на старое места, але ўлады вырашылі не адмяніць сваю пастанову. Таму петыцыю пераслаў прэм'ер-міністру, пасля чаго быў прыняты вырак вярнуць аўтастанцыю на старое месца³¹. Улетку 1937 г. гарадскую аўтобусную станцыю каля Фарнага касцёла абсталіваюць па-новому: "Гарадскія ўлады разам з аўтобуснымі суполкамі ўпрарадковалі аўтобусную станцыю. Праз Ліду праходзяць сем міжгародніх аўтобусных ліній. Для кожнай лініі, як у Вільні, усталявана адмысловая табліца. У будучым, гарадскія ўлады плануюць пабудаваць пачакальню для пасажыраў"³².

Праз некалькі тыдняў на міжгародній аўтобуснай станцыі адчынілася паштова-тэлеграфнае аддзяленне³³.

У жніўні 1937 г. газета "Слова" пісала: "Ліда разбудоўваецца. У апошні год Ліда значна разбудавалася. На галоўной вуліцы горада Сувальскай будуюцца мураваныя дамы ў некалькі паверхаў. Па ўсім

горадзе будуеца 10 вялікіх камяніц, у тым ліку 7-мі гадовая агульнаадукатыўная школа № 4 і вялікі гмах пошты. Хутка разбудоўваецца і прадмесце горада"³⁴. А "Кур'ер Віленскі" паведамляў, што "у Лідзе пашыраеца электроўня, па вуліцы 11-га Лістапада будуеца каналізацыя, а па вуліцы Школьнай - спартыўны стадыён. Таксама заброўкоўваюцца вуліцы і рынкавы пляц. На гэтых работах заняты 60 беспрацоўных"³⁵.

У жніўні, на плошчы Збаўцы (на скрыжаванні Сувальскай і 3-га Мая), у лепшым месцы горада павятае аддзяленне Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP) пачало будаваць кіёск. Кіёск быў пабудаваны ў сучасным стылі па праекце павятовага архітэктара Вацлава Галіка. У ім гандлявалі газетамі, тыгунём, паштовымі маркамі, цукеркамі і ахала-джальнымі напоямі³⁶. Кошт будоўлі гэтай дастаткова вялікай гандлёвой кропкі (3 000 злотых, плошча 66 м²) быў пакрыты за кошт сяброўскіх складак і ахвяраванняў³⁷. Кіёск пачаў працу з 1 красавіка 1938 г.³⁸ Гэты аб'ект бачны на савецкай прапагандысцкай фатаграфіі верасня 1939 г.

Пры канцы лета пачаўся рамонт вуліцы Фабрычнай, вуліца атрымала цвёрдае пакрыццё і новыя ходнікі³⁹.

У верасні быў пабудаваны гарадскі стадыён⁴⁰. У нядзелю, 26 верасня, ў Лідзе планавалася ганарова адчыніць новы стадыён і правесці спартовыя ўрачыстасці. Сярод ганаровых гасцей чакалі генерала Кліберга (gen. Franciszek Kleeberg) і вядомых спартовцаў-членаў атлетаў з Вільні: Вайткевіча, Крыма, Маліноўскага, Рымовіча⁴¹. Свята спорту пачыналася ў 10-15, "галоўным арганізаторам мерапрыемства і творцам прыгожага стадыёна ёсць капітан Грывач (kpt. Grzywacz)"⁴². На наступны дзень пасля спартыўнага

Стар. 30

свята ў Лідзе газеты пісалі: "Ва ўрачыстасцях прынялі ўздел наваградскі ваявода Адам Сакольскі і палкоўнік Адам Квацішэўскі з Вільні. У 10-15 перад ваяводамі пачаўся выступ спартсменаў на стадыёне, потым стадыён высвяціў ксендз-дэкан Баярунец. Пасля дэфіляды, у якой між іншым браў уздел гурткі планеристаў і парашутыстаў, ваявода абвясціў фармальны акт адкрыція стадыёна, аркестр сыграў гімн, і быў узняты сцяг"⁴³.

У каstryчніку 1937 г. жыхары вуліцы Маргі прасілі гарадскія улады адрамантаваць іх вуліцу, каментуючы гэтую просьбу, прэса пісала: "У бягучым годзе, дзякуючы пану бургамістру горада, вуліца Маргі была пашырана і зніvelявана, а ходнікі падсыпаны жывірам. Далейшы рамонт вуліцы быў спынены з-за адмовы ўладальнікаў прылеглай да вуліцы зямлі Франца Стасевіча і Мойши Рыбацкага. Аднак рамонт і падаўжэнне гэтай вуліцы да вуліцы 29-га Студзеня, неабходныя з-за павялічэння руху транспарту па ёй пасля пераносу рынка за Выган"⁴⁴.

У каstryчніку 1937 г. закончылася будаўніцтва новай 20-ці мятровай вежы каля будынка пажарнай аховы⁴⁵. Штат лідскай пажарнай аховы складаўся з добраахвотнікаў, але некалькі чалавек займаліся справай прафесійна. Як і належыць, пажарная ахова мела свой аркестр. На ўзбраенні пажарнай аховы было некалькі конных павозак, а пры канцы 1930-х гг. з'явіліся нават аўтамабілі⁴⁶.

Вырабленыя раней на гарадской бетаніярні і пакладзеныя ў многіх месцах горада на з'ездах і пры злучэнні вуліц бетонныя пліты, праз некалькі гадоў папаваліся. У 1937 г. замест быльых бетонных пліт пакладзены каменныя⁴⁷.

Пры канцы каstryчніка ў зале Лідскага староства адбылася інфармацыйная сустэречка лідскага бургамістра Задурскага з прэсай і гараджанамі, падчас якой бургамістр Задурскі выступіў з дакладам пра вынікі рамонтнай кампаніі 1937 г. у горадзе. Ён адзначыў, што калі ў 1921 г. у горадзе жыло 12 тыс. чалавек і было 1100 жылых дамоў і 45 вуліц, дык у 1937 г. Ліда мае 25 тыс. жыхароў, 2400 жылых дамоў і 105 вуліц агульной даўжынёй 70 км. Задурскі лічыў, што гораду неабходны новая рэзня, халодня і грунтоўная перабудова электропуні. Бургамістр сказаў: "Да гэтага часу з 5 агульнаадукацыйных школ толькі 2 месцяца ва ўласным будынку. У наступным годзе адчыніцца шостая новая школа на Слабодцы, аднак ёсьць патрэба ў 7-й і 8-й школах, якія б маглі замяніць 5 існых прыватных школ. Неабходна яшчэ адна гімназія. Неабходны план разбудовы і развіція горада. Вуліцы знаходзяцца ў дрэнным стане, і іх неабходна рамантаваць. На рамонт і будаўніцтва вуліц гарадскія ўлады дали каля 150 000 зл. у мінулым годзе і каля 70 000 у гэтым". Таксама бургамістр расказаў пра працу над агульным планам развіцця горада: да 1938 г. трэба выканаць працы па абмеру для стварэння карты горада, а план развіцця зрабіць да 1940 г. Карэспандэнт "Кур'ера Віленскага" заўважыў бургамістру, што "ходнікі на галоўнай вуліцы горада Сувальскай у дрэнным стане, зрешты, на іншых вуліцах не лепей"⁴⁸.

Лідскі Летапісец № 2 (66)

Юзаф Задурскі (Jozef Zadurski 1886-1976) - бургамістр Ліды, грамадскі дзеяч, палітык, пасол Сейма.

Адукацыю атрымаў у гімназіі. Участнік Першай Сусветнай вайны з 1914 г. служыў ў 1-й пяхотным палку легіёнаў, потым у 5-м пяхотным палку легіёнаў, належаў да Польскай войсковай арганізацыі.

З 1918 служыў у польскай арміі. У 1922 годзе стаў войсковым асаднікам. Пасля заканчэння вайны ён прымаў актыўны ўдзел у сельскагаспадарчых арганізацыях, абіраўся прэзідэнтам розных аддзелаў Асацыяцыі легіёнероў польскіх войскаў і Федэрацыі польскага Саюза абаронцаў Айчыны.

У 1930-я гады быў бургамістрам Ліды. У Лідзе жыў на вуліцы 3-га Мая.

У 1935 годзе ад выбарчай акругі № 50 (Лідскі і Валожынскі паветы) ён быў абрани паслом 4-й камісіі Сейма РП (1935-1938), атрымаў на выбарах 44 384 галасоў. У Сейме працаваў у юрыдычнай камісіі.

Падчас Другой Сусветнай вайны, трапіў у савецкія лагеры. Быў вызвалены для службы ў польскай арміі і служыў афіцэрам пры штабе Польскага II-га корпуса на Блізкім Усходзе. Атрымаў чын маёра. Перайшоўшы ў запас, працаваў у Лонданскай бібліятэцы. Памёр у Лондане.

1938 г.

На пачатку года ў Лідскім павеце налічвалася 2000 беспрацоўных⁴⁹.

У лютым 1938 г. былі аб'яўлены таргі на выкананне водаправода і каналізацыі ў будынку Лідскага староства⁵⁰.

Управа Таварыства сяброў горада Ліды (Towarzystwo Przyjaciół m. Lidy) разаслала паштоўкі ўладальнікам дамоў у горадзе з пропановай упрыгожваньня сваёя зямельныя надзелы кветнікам⁵¹. Улетку гэтае Таварыства аб'яўляла конкурс на самы прыгожы ў горадзе сад каля дома, самы прыгожы балкон і самае прыгожае акно ў горадзе⁵².

Лідская аўтобусная суполка вырашила пачаць пабудову па-сучаснаму аbstаліванага гаража на 20 боксаў з механічнымі варштатамі, складамі, памяшканнямі для абслугоўваючага персаналу і душавымі⁵³.

На пачатку будаўнічага сезона грамадскі Камітэт разбудовы Ліды атрымаў у Гаспадарчым Краёвым банку 40 000 злотых на дробнае будаўніцтва і рамонт горада. З пазыкі маглі карыстацца тыя, хто распачаў і не закончыў будоўлю ў папярэднія гады, максімальная

Юзаф Задурскі

сума крэдыту на адну сям'ю - 4 000 злотых⁵⁴.

Гарадскія ўлады бралі ў Фондзе Працы пазыку ў памеры 100 000 злотых для будаўніцтва новай гарадской рэзіні і 20 000 зл. на разбудову электроўні⁵⁵, а Таварыства сяброў горада Ліды атрымала пэўную суму ад Фонду Працы на меліярацыю і нівеліванне балоцістага ўчастка, які знаходзіўся амаль што ў цэнтры горада (каля замка) і заснавання тут гарадскога парку, у траўні 1938 г. на месцы будучага парку ўжо пачалася праца⁵⁶.

Як заўжды, у красавіку пачаўся будаўнічы сезон, Гарадская Ўправа прыступіла да рамонту завулкаў старога горада ў раёне рынку. Усе завулкі хутка атрымалі новае пакрыццё і ходнікі, якіх да гэтага часу тут наогул не было⁵⁷. У чэрвені, пасля перанясення гарадскога рынку на новы ўчастак за Выганам, пачаўся ремонт старога рынкавага пляцу ў цэнтры горада. Пляц атрымаў новы каменны брук. На старым рынку засталіся толькі кіёскі і гандаль раслінным і малочным харчаваннем⁵⁸.

У траўні Лідскі маторны клуб (Lidzki Klub Motoryowy) на агульным сходзе вырашыў пачаць будоўлю станцыі тэхабслугоўвання аўтамабіляў: "Ліда да гэтага часу не мае станцыі тэхабслугоўвання. У кожным выпадку нават малой паломкі трэба ехаць у Вільню. Лідскі маторны клуб спадзяеца на фінансавую дапамогу самакіравання горада"⁵⁹.

Да канца чэрвеня былі закончаны працы на месцы новага парку каля замка: "Таварыства сяброў горада Ліда прыступіла да ўпрыгожвання горада. Лужскі каля замка Гедзіміна з боку поўдня да гэтага часу ляжалі без ужытку. Зараз багна часткова асушана і пачалася закладка парку. Хутка будуць закладзены дзіцячыя і гульнявыя пляцоўкі"⁶⁰. Выкананіе работы не паспелі, і багна тут была, калі не памыляюся, да сярэдзіны 1980-х гг.

У ліпені на паседжанні Гарадской рады прынята праграма далейшых інвестыцый у горадзе. Планавалася забрукаваць шмат вуліц у цэнтры горада, перабудаваць некалькі вуліц і нарэшце скончыць будоўлю школы на Слабодцы, новай рэзіні і паліклінікі на Выгапне. Таксама вырашана пачаць прыстасаванне па-манапольнага гмаху (былы склад алкагольных вырабаў) па вуліцы Сыракомлі пад патрэбы Акруговага суда ў Лідзе. Улетку на гарадскіх працах мелі работу 170 беспрацоўных⁶¹.

Магістрат горада Ліды пачаў абнаўляць платы вакол прыватных і дзяржаўных дамоў. За гарадскія гроши былі агароджаны Плошча Збаўцы, кветнік перад будынкам Гарадской управы і Плошчай Славы плотам у адзінным стылі. "Калісъці, пры Расіі такім плотам былі агароджаны бульвары ў Вільні. Аднак пасля ўстаноўкі новага плота засталіся два слупы з старым праслам, бо на гэтым прасле была прамысловая рэклама, такім чынам стражана эстэтыка ўсяго плота"⁶².

З лета 1938 г. гарадскія ўлады пачалі патрабаваць, каб новазбудаваныя дамы мелі паштовыя скрыні для кожнай кватэры⁶³. Хутка ў цэнтры горада былі

усталяваны першыя "жалезныя, ладна стылізаваныя" 7 урнаў для смецця⁶⁴.

Тым жа летам пачалася праграма пабудовы жалезабетонных мастоў у павеце. Тады ж пачалася пабудова новага жалезабетоннага моста цераз рэчку Лідзейку па вуліцы Гражыны. "Кошт будоўлі 14 000 зл. Работы працягнуцца два месяцы, кіруе імі інжынер Лянчэускі-Саматы. Стары драўляны мост ужо разабраны. Адначасова вуліца Гражыны атрымала ходнікі. Работы праводзяцца на гроши ваяводскіх уладаў"⁶⁵. Гэты мост быў цалкам пабудаваны ў лістападзе, але яшчэ працяглы час быў нядзейны, бо быў адмысловы пабудаваны вышэйшым за ўзровень дарогі ў чаканні рамонту вуліцы Гражыны, які планаваўся толькі ў наступны будаўнічы сезон. Праз гэта транспарт на Наваградак ездзіў у аб'езд, каля старых магілак⁶⁶.

Павятовае староства знаходзілася ў старажытным будынку былога Кармеліцкага кляштара насупраць Фарнага касцёла. Лідскі павятовы стараста Станіслаў Гансоўскі ініцыяваў рэстаўрацыю пакармеліцкіх муроў. Будынку знутры быў вернуты яго старажытны прыгожы архітэктурны стыль, на калідорах першага паверха старанна адноўленыя столі на скляпеннях, як у ранейшыя часы, зроблены ўваход у староства з боку вуліцы Сувальскай, "дзякуючы чаму Павятовы аддзел атрымаў праход на першы паверх, дзе месціцца Ўправа старасты. Былы ўваход з боку вуліцы маёра Мацкевіча зачынены"⁶⁷.

Пры канцы будаўнічага сезону 1938 г. прэса паведамляла пра стан каналізацыйна-вадаправодных работ ў горадзе: "Гэтая работы ўжо цалкам выкананы ў раёне Выгана, на частцы вуліцы м-ра Мацкевіча і 3-га Мая, зараз вядуцца работы па вуліцы Замкавай. Пасля заканчэння каналізацыйна-вадаправодных работ па вуліцы Замкавай, дамы тут будуць абароненія яшчэ і ад падтаплення рэчкай Лідзейкай. На працяг водаправодна-каналізацыйных работ ў Лідзе Фонд Працы выдзеліў яшчэ 6 000 зл."⁶⁸. Пасля заканчэння будаўнічага сезону пачалося праектаванне каналізацыі і водаправода ва ўсім горадзе⁶⁹. У снежні 1938 г. для правядзення праектных работ і працягу каналізацыйна-вадаправодных работ ў 1939 г. Фонд Працы выдзеліў 75 000 злотых. Планавалася, што ў 1939 г. галоўныя вуліцы горада будуць мець водаправод і каналізацыю⁷⁰.

У сярэдзіне 1938 г. у нашым горадзе жыло 26622 чалавек (12 814 мужчын і 13 808 жанчын). У параўнанні з 1921 г. колькасць гараджан павялічылася на 16 000 чалавек. Не глядзячы на тое, што кожны год у горадзе будуюцца каля 400 кватэр і жылых дамоў, гарадскімі ўладамі канстатаваўся недахоп памяшканняў жылога фонду⁷¹. Прэса таксама пісала пра тое, што горад не мае добрых гатэляў: "Ніводзін з 8-мі лідскіх гатэляў не мае тых выгод, якія павінны быць у гатэлях сучаснага 30-ці тысячнага горада. Ніводзін з гатэляў не мае лазні. Але пры кожным гатэлі абавязкова ёсць рэстаран, у якім радыё ѡці аркестр сваёй музыкай не дазваляюць пастаяльцам ноччу спаць"⁷².

На пачатку года Фонд Працы выдзеліў Лідзе 100 000 злотых для працягу будоўлі рэзіні, 30 000 злотых для будоўлі вуліц і ходнікаў, Міністэрства Сацыяльной апекі выдзеліла гораду 40 000 злотых для працягу будаўніцтва паліклінікі па вуліцы Нарутовіча⁷³.

На студзеніўскім паседжанні Гарадской Рады Гарадская Ўправа была ўпаўнаважана зрабіць закупы дрэва для гарадскіх будаўнічых работ. Па льготнай цане горад закупляў 1253 кубічныя метры будаўнічага лесу і 103 000 жэрдак для будаўніцтва агульнаадукативнай школы № 5, гарадской рэзіні і паліклінікі⁷⁴.

У лютым Гарадская Ўправа выдала загад, які абавязваў уладальнікаў дамоў утрымліваць сваю маёmmasць у добрым стане: "Уладальнікі нерухомасці, у тым ліку і недабудаванай ..., павінны стала ўтрымліваць у парадку і чыстаце: двары, выезды, лесвічныя клеткі, дахи, прыступкі, злівы, уваходы ў падвалы і сутарэнні. Штодзённа, да 7 гадзін раніцы, месцы ходнікі і вуліцы да паловы шырыні перад фронтам свайго пляцу. У кожным прыватным доме, у адпаведнай адлегласці ад студні, пабудаваць сметнік. Своечасова фарбаваць будынкі і агароджы, прычым колер павінен адпавядаць колеру суседніх будынкаў. Забрукаваць даезды да падворкаў шырынёй не менш за 3 м., забрукаваць стокі вады, незабрукаваныя часткі двароў засадзіць травой. ... прыкладсі старанні для паляпшэнне агульной эстэтыкі праз упрыгожванне балконаў і вокаў, пасадку дрэваў, кустоў і жывых платоў"⁷⁵.

У tym жа месяцы газета "Слова" паведаміла, што Дэпартамент сацыяльнага забеспячэння ў 1939 г. выдзяляе Лідзе 3 000 000 злотых для будаўніцтва новых дамоў. Увесну планавалі пачаць будаўніцтва вялікага дома на 100 кватэр з усімі выгодамі: вадой, ацяпленнем, каналізацыяй. Далей павінны былі пачаць будаўніцтва гмаха, для розных ўстаноў і грамадскіх арганізацый, туды ж павінен быў пераехаць і Лідскі аддзел Сацыяльнага страхавання. Да пачатку вайны паспелі набыць пляцоўкі для гэтага маштабнага для нашага горада будаўніцтва па вуліцы 17 Красавіка, каля калоніі дзяржаўных дамоў⁷⁶.

Першасна быў распрацаваны план развіцця нашага горада і з мэтай правядзення экспертызы, перададзены вядомаму урбаністу, начальніку аддзела ўрбаністыкі Варшаўскай управы, інжынеру Чарнаму-Шварцэнбергу⁷⁷. Пасля экспертызы, у жніўні 1939 г., Гарадская Рада ў Лідзе працоўжыла працу над агульнym планам развіцця. Сярод іншага план прадугледжваў будаўніцтва водаправода, каналізацыі і цвёрдых паверхняў вуліц па ўсім горадзе⁷⁸, але прэса крыйкавала план за тое, што ў ім не прадугледжваліся добрыя відарысы на галоўны помнік Лідчыны - замак⁷⁹.

Увесну гарадскія ўлады прадалі пляц у 2 000 м² (0,5 зл. за 1 м², каля паліклінікі, якая будавалася ў той час) Лідскаму аддзелу Звязу настаўнікаў для будаўніцтва Дома настаўнікаў і пляц па адрасе: вуліца Гражыны для будаўніцтва станцыі тэхнічнага абслугоўвання аўтамабіляў 6⁸⁰.

З прыходам вясны пачалася рэалізацыя планаў Лідскіх аўтобусных суполак па будаўніцтве аўтагара-жоў: "... калі не атрымалася набыць пляц пад будаўніцтва ва ўсходніяй частцы горада, было знайдзена адпаведнае месца ў новай частцы горада"⁸¹.

Гарадскія ўлады выдзелілі 15 000 злотых на будаўніцтва па ўсяму горадзе ўзорных студні⁸² і пачалі будаваць новыя жалезабетонныя мосты цераз Лідзейку, адзін па дарозе на Раслякі⁸³, другі ў Нава-прудцах⁸⁴.

Аднавіўся рамонт вуліцы Гражыны, былі пабудаваны новыя ходнікі і нарэшце пачаў працаваць мост цераз Лідзейку, пабудаваны яшчэ ў 1938 г.⁸⁵.

У чэрвені у Лідскай Гарадской Радзе адбылася дыскусія. Справа ў тым, што клуб, які зваўся "Польскі рэсурс" (Resursa Polska, вуліца Мацкевіча, 41), падаў заяўку на пакупку зямельнага пляца па льготным кошце. У заяўцы апісвалася роля "Рэсурса" ў развіцці грамадскага жыцця горада і народнай асветы, у Радзе клуб горача прадстаўлялі дэпутат Зыгмунт Стасевіч (ад народнай дэмакратыі) і Ізідор Керзнер (ад яўрэйскай супольнасці горада). Аднак у разгарэўшыся спрэчках, высветлілася, што "Польскі рэсурс" з'яўляецца "звычайнай кнайпай", сталымі кліентамі якой з'яўляюцца 60 "старанна адабраных інтэлігентаў, якія маюць прыемнасць у любы час дня і ночы ўжываць тут моцныя напоі". У якасці аргументу супраць "Рэсурса", дэпутаты таксама казалі, што нават паважанай фірме, якая дае шмат рабочых месцаў і плаціць вялікія падаткі ў скарб горада, толькі што прадалі зямельны надзел па 50 злотых за 1 м². І Гарадская Рада адхіліла просьбу "кнайпы"⁸⁶.

Улетку 1939 г. непрыгожыя бляшаныя шыльды з назвамі вуліц былі заменены на эстэтычнае надпісы, выкананыя з літар накладзеных на тынк будынкаў⁸⁷.

3. Знаходкі пад час рамонту і перабудовы вуліц

Старыя вуліцы горада стагоддзямі не мянілі свой кірунак, і таму не дзіва, што, масавыя работы па пракладцы каналізацыі, ліній сувязі і электрычных кабеляў ў 1936-1938 гг. прынеслі шмат цікавых знаходак.

У невялікай зацемцы "Ахвярны камень ці гарматнае ядро?" у жніўні 1936 г. газета "Слова" паведамляла, што падчас земляных работ на Пляцы Піяраў у Лідзе на глыбіні 4 метры работнікі знайшли гладкія камяні сферычнай формы і аднолькавага памеру. Яны ляжалі ў спаленым зборжы, "што дазваляе меркаваць, што яны паходзяць з эпохі паганскаі Літвы. Гэта падобна да месца паходжання абраду. Піяры сцярджаюць, што камяні маюць значна больш пазнейшае паходжанне - з часоў уварвання шведаў, якія нібыта выкарыстоўвалі гэтая камяні як гарматныя ядры"⁸⁸.

У tym жа годзе пры будаўніцтве новага рынку за Выганам знайдзены 18 парэшткаў польскіх жаўнераў, якіх бальшавікі расстралялі падчас польска-бальшавіцкай вайны. Парэшткі перазахавалі на Лідскіх вайсковых могілках⁸⁹.

Пры канцы лета 1937 г. падчас земляных работ

на вуліцы Чырвонай і Сувальскай знайшлі два збуць-велья чалавечыя шкілты, парэшткі перахаваныя на парадафіяльных могілках⁹⁰.

Адначасова з будаўніцтвам пошты, замест старых ліній сувязі на слупах, будаваліся новыя, падземныя кабельныя лініі сувязі. Пры пракладцы тэлефонных кабеляў да новай пошты па вуліцы Міцкевіча, у 1937 г. тут знайдзены парэшткі XVIII ст. "лідскіх месцічаў, якія былі паахаваны на могілках пры ўніяцкай царкве, што згарэла ў першай палове XVIII ст. Потым праваслаўныя святары прадалі пляц быльых могілак каля царквы пад участкі для будаўніцтва, і тут былі пабудаваны дробныя крамы"⁹¹.

На пачатку верасня 1937 г. пад час устаноўкі фундамента пад кіёск Таварыства падтрымкі супраць-паветранай абароны (ЛОРР) на плошчы Збаўцы былі знайдзены падмуркі былога касцёла кармелітаў⁹², разабранага ў 1909 г. Пры канцы верасня "Кур'ер Віленскі" пісаў: "Зноў натрапілі на сляды могілак у цэнтры горада. Нядайна пры пракладцы каналізацыі на вуліцы 3-га Мая насупраць гмаха староства (былога будынка кляштара) знайдзены косткі людзей. Зараз зноў пры капанні рабоў і ўкладцы трубаў для тэлеграфных кабеляў да новага будынка пошты, у некалькіх месцах па вуліцы Сувальскай знайдзены людскія косткі. З гэтага вынікае, што ў самым цэнтры горада, на перакрыжаванні вуліц 3-га Мая і Сувальскай былі старыя могілкі"⁹³. Як вядома, тут былі могілкі кляштара Кармелітаў⁹⁴.

4. Стыль функцыяналізму ў Лідзе

У нашым горадзе з 1930 г. захаваліся некалькі цудоўных будынкаў у стылі функцыяналізму.

Функцыяналізм як архітэктурны стыль паўстаў напачатку ХХ ст. як адзін з асноўных элементаў больш агульнага мадэрнізму. Паворот да мадэрнізму ўзнік у літаратурных пошуках, у заходках жывапісу, у першых аўтамабільных пробках, у авіяцыі, радыё, жалезабетоне і сталі, у кашмарах Першай Сусветнай і рэвалюцыях як новае разуменне матэрыяльнага свету і адбіўся ў архітэктуры самым зыркім і рашучым чынам.

Асновай ідэалогіі функцыяналізму ў архітэктуры стала стварэнне самым сучаснымі спосабамі і канструкцыямі такіх формаў, якія павінны забяспечыць найлепшае функцыянаванне аб'екта, пры tym усё заўлішніе адкідалася. Працэсы, дзеля рэалізацыі якіх пабудаваны будынак, раён ці нават горад павінны атрымаць найболей зручную і тэхналагічную абалонку ці матэрыяльную базу. "Форма павінна адпавядаць функцыі" - вось лозунг функцыяналізму.

Асноўным ідэалагічным і практычным цэнтрам функцыяналізму стаў творчы цэнтр "Баўхаўс" (праектна-даследчы цэнтр дызайну) у Нямеччыне, пачынаючы з 1920 гг. тут вядуца тэарэтычны даследванні і прыкладное праектаванне. Стваральнік і кіраўнік Баўхаўса, найбуйнейшая постаць функцыяналізму Вальтар Гропіус (Gropius, Walter, 1883-1969) быў аўтарам шматлікіх помнікаў гэтага рэвалюцыйнага стылю. Класічны прыклад гэтага кірунку - будынак самаго

"Баўхаўса" ў Дэсаў (Bauhaus, Dessau) архітэктара В. Гропіюса, пабудаваны ў 1925-26 гг.

Французскі архітэктар Ле Корбюззе, адзін з найбольыш вядомых творцаў функцыяналізму, унёс галоўны ўнёсак у тэорыю і практыку гэтага стылю. Яго ідэі ў горадабудаўніцтве, у тэорыі масавага індустрыйнага жытла, рэалізаваныя ў будынках і праектах, і дагэтуль актуальныя. Гэты сапраўдны вялікі архітэктар сучаснасці напоўніў тэорыю функцыяналізму ідэалагічна і практычна, яго знакамітая прынцыпы пабудовы масавага індустрыйнага жылога дома (дом на апорах, плоскі дах-сад, стужкавае ашкленне і г.д.) выкарыстоўваюцца і сёння.

Функцыяналізм патрабаваў строгай адпаведнасці формы будынка яго функцыям і адмове ад усяго, што не патрэбна для ўжытку. Архітэктурныя формы павінны быті адпавядальныя будаўнічым канструкцыям і матэрыялам. Па-новаму выбудоўвалася мастацкая выява архітэктурнага твора. З эстэтычнага пункта гледжання новая архітэктура, пазбаўленая ўпрыгожвальникіх празмернасцяў, павінна была ўспрымацца чалавекам падчас руху ў ёй і вакол яе (адзінства прасторы і часу). Ідэалагічны новай архітэктуры прадугледжвалі стварэнне ўмоў для зручнага і хуткага перасоўвання людзей у архітэктурна-прасторавым асяроддзі. Унутраная прастора памяшкання становілася дынамічнай, як бы "перацякала", "вольна пералівалася з інтэр'еру ў інтэр'ер". Значнае зашкленне стварала магчымасць яднання чалавека з вакольнай прыродай. Сэнс функцыяналізму ў лаканічнай і яснай пабудове. Характэрныя для функцыяналізму архітэктурныя формы - плоскія дахі, буйныя плоскасці шкла, поўная адсутнасць таго, што канструктыўна не патрэбна.

З канца 1920-х гг. архітэктурны стыль функцыяналізму з'явіўся і ў Цэнтральнай Еўропе. У нашым горадзе захавалася некалькі цудоўных узоруў гэтага стылю. А зараз трохі з гісторыі будаўніцтва і пачатку эксплуатацыі гэтых будынкаў ў Лідзе.

Будынак Лідской пошты

Сапраўднай пярлінай функцыяналізму ў нашым горадзе з'яўляецца будынак пошты. У сярэдзіне 1930-х гг. паштовая гмахі ў стылі функцыяналізму таксама былі пабудаваныя ў Гдыні, Быдгашчы, у заходнекрайскім Луцку і заходнебеларускай Лідзе. Паштовая будынкі ў Быдгашчы і Луцку - родныя браты лідскага, але не гледзячы на тое, што гэтыя гарады ў той час, як і цяпер, мелі большую колькасць насельніцтва, чым Ліда, Лідская пошта ўсе ж большая па памерах і прыгажэйшая. Цікава, аднак, што згодна з гарадской легендай, будынак пошты ў Быдгашчы, як ў і Лідзе, як быццам будаваўся па праекту англійскіх архітэктараў, пра англійскага архітэктара Лідской пошты піша і Леў Коласаў⁹⁵.

На жаль да гэтага часу мне не ўдалося знайсці апісанне архітэктурнага праекту і выявіць прозвішча архітэктара, які праектаваў нашу пошту і падарыў нам, можа, самы стылёвы будынак у горадзе. Неаднаразова чую ад адмислоўцаў, што гэты прыгожы будынак з сты-

Пошта ў Лідзе, пярэдні фасад

Пошта ў Лідзе, выгляд з тылу

лёвымі кратамі на вокнах лёгка ўявіць сабе на самай фешэнебельнай вуліцы еўрапейскага горада. Нават больш позня мазаіка знутры перакрытай зверху светлавымі вокнамі аперацыйнай залы, арганічна ўпісалаася у інтэр'ер будынка. І самае галоўнае - ніякія рамонты не сапсавалі гмах Лідской пошты.

Першае паведамленне пра пачатак будаўніцтва новай Лідской пошты я знайшоў у жнівенскім нумары 1936 г. газеты "Кур'ер Віленскі", у гэтым нумары Дырэкцыя поштаў і тэлеграфаў Віленскай акругі абвясціла публічныя таргі на будаўніцтва гмаха Лідской пошты⁹⁶, а праз некалькі месяцаў, у снежні 1936 г., тая ж Дырэкцыя абвясціла таргі на выкананне работ па мантажы сістэмы цэнтральнага ацяплення, каналізацыі і водаправода⁹⁷.

У студзеніскім нумары 1937 г. газеты "Кур'ер Віленскі" ў найцікавейшым артыкуле "Ліда - горад вялікіх мажлівасцей" пісаў: "Выган - участак горада, зарослы хмызняком і забалочаны, зараз хутка забудоўваецца. Яничэ ў 1920 гг. тут у багне танула жывёла, якую выводзілі сюды пасвіцца, а тых людзей, якія хацелі прафесіі напрасткі, чакаў такі ж лёс.

Аднак пасля ўрэгулявання рэчкі і меліарацыі балота тут была пабудавана калонія дамоў для

Шкляны дах аперацыйнай залы на пошце ў Лідзе

дзяржжаўных чыноўнікаў, паўсталі прыгожыя гмахі школы і гімназіі, пачалося будаўніцтва найвялікшага ў Наваградскім ваяводстве стадыёна плошчай 3,85 га з бегавой дарожкай працягласцю ў 500 м., пачалося будаўніцтва прыгожага будынка пошты агульным аб'ёмам 10 000 м³, якая будзе па-сучаснаму абсталявана. Сюды ж плануеца перанесці гарадскі рынак⁹⁸.

Праз некалькі месяцаў віленская прэса зноў паведаміла, што ў 1936 г. пачалося будаўніцтва гмаха новай пошты ў Лідзе. Будоўлю планавалася закончыць у 1937-38 г. Да 1937 г. ужо былі пабудаваныя два паштовыя гмахі ў Вільні, пачалося будаўніцтва новай пошты ў Баранавічах агульным аб'ёмам 13 000 м³, планаваліся новыя будынкі пошты ў Гародні, Друскеніках, Шчучыне, Гарадзеі, Клецку і Маладзечне⁹⁹.

Ажыўленне ў эканоміцы, якое назіралася ў другой палове 1930 г., спрыяла развіццю тэлефонных сетак на Лідчыне. За 1937 г. колькасць тэлефонных абонентаў на Лідчыне вырасла на 1/5 і дасягнула колькасці ў 218 абонентаў. Штотэмечны грашовы абарот лідскіх тэлефаністай дасягнуў 10 000 зл., усе пашкоджанні на лініі рамантаваліся не болей, чым за 4 гадзіны, на тэлефоннай станцыі працавала 6 высокакваліфікованых тэлефаністак¹⁰⁰.

У красавіку 1937 г. заказчык будоўлі - Дырэкцыя пошты і тэлеграфу ў Вільні аб'явіла таргі на мантаж электраабсталявання ў новым будынку Лідской пошты¹⁰¹.

Будаўніцтва гмаха пошты рухаеца наперад. У траўні 1937 г. паведамлялася, што "у найбліжэйшыя месяцы ў новым раёне горада каля гімназіі паўстане другі гмах коштам больш за мільён злотых (першы мільённік гэта - будынак гімназіі - Л.П.). Тут будзе лістовая пошта, тэлеграф і тэлефон. У памяшканнях вышэй ад першага паверха размесціца персанал лістовай пошты, аддзелаў тэлеграфу і тэлефону, кіраунікоў гэтых аддзелаў"¹⁰². У tym жа артыкуле паведамлялася, што гарадскія ўлады арганізavalі покуль адзіны гарадскі парк у цэнтры горада на плошчы Славы. На плошчы сад, у якім стаіць помнік Незалежнасці, засаджаны кветкамі і выгараджаны часткова плотам, а часткова кустамі. Таксама некалькі тыдняў таму стараннямі Фонду Працы вуліцы Школьная (Кірава), 11 Лістапада (7 Лістапада) і Калеўская (Труханава) атрымалі новыя дарожныя пакрыцці, ходнікі і газоны. Такія ж працы пачаліся па вуліцах Перацкага, Пілсудскага (Чапаева), генерала Бярнацкага. Па вуліцы Школьной, улічваючы будынак пошты, гарадскія ўла-ды арганізavalі работы па мантажы каналізацыі. Для гэтага быў выкапаны роў даўжынёй у 25 метраў на зямлі, якая належала ўсходній грамадзе горада, і ў якой ніхто не прасіў дазволу. З-за прагэсту ўсходній грамады, работы на нейкі час былі прыпынены¹⁰³.

Ужо ў кастрычніку 1937 г. корпус гмаха пошты быў зроблены "пад дах" і пакрыты. Узімку планавалі пачаць унутраныя работы, таму частковое адкрыццё новай пошты магло адбыцца яшчэ ўвесну 1938 г.¹⁰⁴ Але будаўнічыя працы затрымліваліся.

Разам з будаўніцтвам новай пошты, пракладваліся падземныя камунікацыі: "Ліда будзе мець падземныя тэлефонныя кабелі. Як і ў вялікіх гарадах, у Лідзе закладаючыя трубы для пракладкі тэлефонных сетак. Гэтыя работы выконваючыя на галоўных вуліцах горада"¹⁰⁵.

Бліжэй да заканчэння будаўніцтва гмаха, у траўні 1938 г. лідскія паштавікі пачалі атрымліваць новую тэхніку: "Матарызацыя пошты. Управа пошты і тэлеграфу ў Лідзе атрымала 5 аўтамабіляў маркі "Польскі фіят". Цяпер конны воз для дастаўкі пошты будзе служыць толькі там, дзе аўтамабіль не зможа праехаць"¹⁰⁶.

У чэрвені 1938 г. пачаліся ўнутраныя работы, чакалася здача новага шматпавярховага Паштова-тэлеграфнага гмаха ў эксплуатацыю ў жніўні ці верасні таго ж года¹⁰⁷. Будаўнікі павінны былі закончыць працы да 1 верасня, бо ў старым, драўляным будынку пошты планавалася размясціць новую гімназію: "Дзве новыя гімназіі ў Лідзе. Патрэба ў новай агульнаадукцыйнай гімназіі ў Лідзе вельмі вялікая. Штогод значная частка маладзі не можа знайсці месца ў адзінай гарадской гімназіі. Напрыклад, у гэтым годзе з-за недахопу месцаў толькі каля 30% ахвочых змаглі паступіць у гімназію. Тому Саюз асаднікаў вырашыў адчыніць сваю гімназію. Улады ўхвалілі праект. Ужо знайдзены гроши і выбрана памяшканне - у будынку старой гарадской пошты па вул. Сувальскай. Калі ўсё будзе добра, дык увесень у Лідзе з'явіцца новая гімназія. Тым часам сваю купецкую гімназію плануюць

адчыніць і яўрэй горада"¹⁰⁸.

Хутка стала зразумела што да 1 верасня здаць у эксплуатацыю новы паштовы гмах не паспеюць: "Пошта ў гатэлі? Будаўніцтва паштовага гмаха ў Лідзе марудна пасоўваецца наперад. Паштовыя ўлады ўсімі сіламі рупяцца паскорыць тэрмін адкрыцця новай пошты, з-за хутка развіцця горада даўно пара было б вырашыць гэтую праблему. Калі ўсё ж будоўля затрымаеца, лідскія паштовыя ўлады будуть змушаны браць за ўзор вырашэнне праблемы з зацягваннем будаўніцтва пошты № 2 у Вільні - там новая пошта часова пераехала ў гатэль. Здаецца, такі самы лёс чакае і пошту ў Лідзе"¹⁰⁹. Новая гімназія размясцілася ў будынку старой школы № 4 па вуліцы Каштанаўай (зараз СШ № 10 па вуліцы Паўліка Марозава) бо гэтая школа пераехала ў новы, прыгожы будынак, які існуе і зараз, пра гэты будынак - ніжэй.

Гарадскія ўлады к моманту адкрыцця новай пошты рыхтавалі вуліцу Міцкевіча: "Вуліца Адама Міцкевіча. Запраектаваная ў свой час на Выгане вул. Адама Міцкевіча дачакалася ўладкавання і цвёрдага дарожнага пакрыцця. Забрукаваныя вуліцы ідзе ў паскораным тэмпе з-за хуткага заканчэння будоўлі і адкрыцця новай гарадской пошты. З моманту перанясення пошты ў новы гмах, частка руху з вуліцы Сувальскай аўтаматычна скіруеца на Выган, таму вуліца Міцкевіча, на якой стаіць новая пошта, ажы-ве"¹¹⁰.

У другой палове жніўня будоўлю новага гмаха наведаў міністр пошт і тэлеграфаў Польшчы Калінскі. Было вырашана, што новая пошта пачне працаваць да 7 верасня 1938 г., а стары будынак будзе перададзены прыватнай гімназіі¹¹¹.

Адразу пасля пачатку працы, выявілася нечаканая праблема: "Барыкада з ровараў каля новай пошты. З моманту перанясення бюро паштова-тэлеграфнай управы ў новы будынак па вуліцы Міцкевіча, у часы перад поўднем рух кур'ераў з розных арганізацый значна вырас, прычым кожны з іх карыстаецца роварам. Таму на вуліцы перад новай поштай заўжды ляжыць барыкада з ровараў"¹¹².

Тым не менш, у нашым горадзе з'явілася, магчыма, самая прыгожая вуліца, якая, аднак у першыя месяцы не мела нават вулічнага асвялення: "Самая новая вуліца Ліды без асвялення. Да часу пераносу пошты ў новы гмах на Выгане гарадскія ўлады паспяліся аб поўнай перабудове вуліцы Міцкевіча. Вуліца ўпарадкавана на ўзор цэнтральных вуліц горада, перад гмахам пошты нават заасфальтавана, што з'яўляецца абсалютнай навінкай для Ліды. Ходнікі вельмі шырокі і з прыгожымі газонамі. Вуліца Адама Міцкевіча ў Лідзе сваім выглядам можа канкуруваць з лепшымі вуліцамі Вільні. Але толькі ўдзень, бо ўвечар пануе на ёй егіпецкая цемра. Няма ані адной лімпты. Чаму кірауніцтва гарадской электротройні не звяртае на гэта ўвагі?"¹¹³. Дарэчы, з гэтага тэксту выцякае, што першай заасфальтаванай вуліцай горада была вуліца Міцкевіча.

Пасля пераносу гарадской пошты ў новы будынак, паштовая управа выпрацавала новы план дастаўкі

карэспандэнцыі. Горад быў падзелены на 10 раёнаў (да гэтага часу пошту разносілі 8 паштальёнаў, стала 10), прычым карэспандэнцыя жыхарам горада пачала дастаўляцца два разы ў дзень. Часы дастаўкі пошты сінхранізаваліся з прыбыццём варшаўскіх і віленскіх цягнікоў у Ліду, дзякуючы чаму, кожны жыхар атрымліваў цэнтральную газету і астатнюю пошту першы раз каля 9 раніцы. Гэта было вельмі значанае паляпшэнне паштовай справы горада. За добрую арганізацыю працы, начальнік Лідскай пошты Батаровіч заслужыў вялікую павагу ў гараджан¹¹⁴.

Але ганаровае асвячэнне новага будынка пошты адбылося толькі на пачатку траўня 1939 г. Верагодна, толькі да гэтага часу быў цалкам закончаны мантаж абсталявання. "Кур'ер Віленскі" пісаў: "У межах святкавання свята 3-га Траўня (Дзень Канстытуцыі 1794 г. - Л.П.) адбылося ўрачыстае асвячэнне пабудаванага коштам 524 000 зл. гмаха Паштовай Управы. Пасля асвячэння будынка ксяндзом-дэканам Г. Баярунцам, прадстаўнікі міністэрства Поштаў і Тэлеграфаў, пан дырэктар Шпачынскі сказаў прыгожую прамову. За ім выступіў дырэктар Віленскай Акругі Поштаў і Тэлеграфаў пан Навіцкі, які расказаў пра ўмовы пабудовы гмаха і адзначыў, што Ліда ляжыць на лініі, якая злучае паўночны ўсход са сталіцай. Ад імя гараджан выступіў дырэктар гімназіі асаднікаў пан Мэнжык" ¹¹⁵. Адзначым, што замест першапачатковай сумы ў мільён злотых, новы будынак з абсталяваннем абышоўся ў 524 тысячи. Цікава, на чым з'еканомілі?

Дарэчы, працаўцаў на пошце было прэстыжна працоўныя добра зараблялі. Мемуарыстка Я. Ярмант, дачка лідскага чыгуначніка, пісала пра знаёму лідскую сям'ю: "Пан Коркут займаў нядрэнна аплачваную пасаду на пошце. Ён спачатку працаўаў у старым будынку на Сувальскай вуліцы, а пазней у новым прыгожым будынку пошты на вуліцы Міцкевіча. Яго ні разу не скарачалі, і сям'я Коркут была лепш, чым мы забяспечана матэрыяльна" ¹¹⁶.

Будынак Лідскай пошты - гэта сапраўдны шэдэўр стылю функцыяналізму. Вельмі добра, што гэты сапраўдны помнік архітэктуры першай паловы XX ст., знаходзіцца пад дзяржаўнай аховай.

Эпідэмічны корпус шпітала

У кастрычніку 1935 г. староства Лідскага павета аб'явіла таргі на дастаўку будаўнічых матэрыялаў¹¹⁷, а ў ліпені 1936 г. таргі на выканне работ па будаўніцтву эпідэмічнага корпуса Лідскага шпітала¹¹⁸.

Асвечаны новы шпітальны гмах, прызначаны для лячэння заразных захворанняў, у лютым 1938 г., калі ў Лідзе праводзіўся з'езд лекараў. Новы будынак меў кубатуру каля 3 000 м³, сучасны ёўрапейскі выгляд і найлепшае медыцынскае абсталяванне. Каштаваў ён каля 130 000 злотых. Новы шпітальны корпус падзяляўся на 4 аддзелы. Першы з іх, даглядны аддзел, складаўся з кабінета лекара, пачакальні і трох ізалятараў, астатнія трох аддзелы прызначаліся для лячэння інфекцыйных хворых. На другім паверсе знаходзіўся

Эпідэмічны корпус шпітала, зараз оталарынталогія

Калектыв эпідэмічнага шпітала

адззел хворых на сухоты на 12 ложкаў. На плоскім даху шпітала запраектавана і дзеянічала веранда для лёгачна-хворых. Новы шпіталь меў памяшканні для 2 медсясцёр і 3 санітарак. Уся інфекцыйная бальніца была разлічана на 22 асобы, але пры неабходнасці, без пагаршэння агульнага камфорту тут могло лекавацца 39 хворых.

Пад шпіталем збудавана жалезабетонная супрацьпаветраная скоба з скляпеннямі, якія мелі 35 см. таўшчыні. Плоскі дах быў пакрыты адмысловым найноўшым на той час будаўнічым матэрыялам "Конга". Над дахам месціліся водазборнікі, з якіх ў той час давалася вада ва ўсе бальнічныя карпусы.

Новы шпіталь меў цэнтральнае ацяпленне і сучаснае электраабсталяванне з дзвюмі сістэмамі асвятлення - вячэрній і начнай. Да кожнага ложка была падведзена разетка радыёфікацыі.

Будаўніцтва новага гмаха кіраваў павятовы архітэктар Вацлаў Галік.

Пасля пачатку працы новага вызваліўся стары інфекцыйны корпус. У старым корпусе у трох памяшканнях планавалася абсталяваць рэнтгенаўскі кабінет, а ў астатніх - амбулаторыю, якой у горадзе пакуль не было. Амбулаторыя павінна была месціцца тут ажно да часу, пакуль не будзе пабудавана новая паліклініка (Osrodek zdrowia). Паліклініку павінны былі будаваць на пляцы каля шпітала, будоўлю пачаць ужо ўвесну 1938 г. і закончыць у 1939 г.¹¹⁹

Дырэкцыя шпітала ў Лідзе, пасля пераводу хворых у новазбудаваны корпус на 22 ложкі, прыступіла да грунтоўнага рамонту старога шпітальнага корпуса, пабудаванага ў 1922 г. на гроши Амерыканскага Чырвонага Крыжа¹²⁰.

Школа на Слабодцы

Школу № 4 на Слабодцы (сучасная школа № 10 на Слабадзе) пачалі будаваць у 1936 г. Улетку 1937 г. "Кур'ер Віленскі" паведамляў, што два паверхі ўжо пабудаваны, "у школе будзе 12 аўдыторных памяшканняў, лабаратарыі, кабінеты настаўнікаў, пакой адпачынку, гардэроб, прыбіральні і памяшканне для вартаўніка. Кошт будынка 135 000"¹²¹. Тады ж на будаўніцтва школы гарадскія ўлады дадаткова атры-

Школа на Слабодцы № 4, зараз школа №10 на Слабадзе

малі ад Фонду Працы 10 000 злотых¹²². У лістападзе 1937 г. "гарадскія ўлады дадаткова атрымалі 10 000 ад Фонду Працы для заканчэння будаўніцтва школы № 4"¹²³.

У ліпені 1938 г. гарадскія ўлады вырашылі "на-рэшце закончыць будаўніцтва школы на Слабодцы"¹²⁴ таму, верагодна, першых вучняў гэтая школа прыняла 1 верасня 1938 г.

Новая школа была самай прыгожай у павеце¹²⁵.

Яўрэйская школа

Па вуліцы Садовай знаходзілася адкрытая Тарбутам¹²⁶ школа другой ступені, так званая "Тарбут-школа". Ад гэтай школы да нашага часу захавалася бакавая сцяна, да якой пасля вайны была зроблена дабудова (гэтая величальная фасадная сцяна знаходзіцца зараз за гарадской бібліятэкай¹²⁷, гэтая сцяна - адзінае, што засталося ад пабудоў старога цэнтра горада). Гэту Тарбут-школу, дырэктарам якой быў Ханан Ілютавіч, наведвала 500 вучняў, пры канцы 1930-х гг. стары будынак стаў замалы і яўрэйская грамада пачала будаваць трохпавярховую новую "Тарбут-школу"¹²⁸. "Новая школа ў Лідзе. Па вуліцы Касцюшкі адбылася ўрачыстая закладка каменя пад гмах яўрэйскай школы, якую будзе Аб'яданне яўрэйскіх школ у Лідзе"¹²⁹.

Былы жыхар Ліды Якаў Ілютавіч пісаў: "Будаўнічы камітэт быў абраны, з прадстаўнікоў "Тарбуту" і бацькоў... Будаўнічая пляцоўка была набыта бясплатна ў магістрата недалёка ад дзяржаўнойпольскай школы. Яўрэйскае насельніцтва Ліды давала грошай, колькі могло. Сегал даваў цэглу з сваёй фабрыкі, тартакі давалі дрэва, а жалеза дала фабрика Чартка-Штайнберга. Мецэнаты-купцы Шымон Пупко і Пінхас Рабіновіч далі цэмент. ... З вялікім напружаннем была пабудавана трохпавярховая школа з залай для гімнастыкі і цёплым туалетам. Адбылося вялікае наваселле, на якое было запрошаны шмат гасцей, асобна для бацькоў зрабілі пасядзелкі з "тортам і каньяком"... Гэта было вялікае свята. ... Школа перажыла вайну..., і адразу пасля вайны тут была нейкае са-вецкая ўстанова. Гэта разбіла мне сэрца"¹³⁰.

Верагодна гэта школа была дабудавана яшчэ

Сцяна былога "Тарбут-школы"

"Тарбут-школа", цяпер Дзіцячая школа мастацтваў

да Другой сусветнай вайны, магчыма нават за Саветамі. Цяпер тут знаходзіцца Дзіцячая школа мастацтваў. Пабудова моцна зменена рамонтам да Дажынак 2010 г.

Паліклініка

Гэты будынак на вуглу сучасных вуліц Кірава і Перамогі на карце горада 1939 г., якая надрукаваная ў канцы кнігі Я. Ярманта "В тени замка Гедеміна" па-

Паліклініка

значана як "Паліклініка" ¹³¹, але ўпэўненасці ў гэтым няма, бо ў 1938-39 гг. паліклініка будавалася каля сучаснай бальніцы.

Цяпер у гэтым будынку знаходзіцца розныя медычныя ўстановы горада. Але будаваўся гэты гмах з іншымі мэтамі. У лістападзе 1937 г. віленская газета "Слова" пісала: "Будзе паважны гатэль. Пры збегу вуліц Школьной і Фалькоўскага, жыхар Жалудоцкай гміны Ян Урбановіч, у адпаведнасці з апошнімі архітэктурнымі патрабаваннямі, прыступіў да пабудовы вялікага мураванага чатырохпавярховага гмаха, у якім плануе размясціць кіназал, рэстаран і гатэль для прыезджых. Трэба адзначыць, што гатэльная справа ў Лідзе з'яўляецца вялікай балячкай, бо дагэтуль гатэляў не хапае" ¹³².

У адным з памяшканняў гэтага будынка да нашага часу захаваўся камін.

У Лідзе захаваліся чатыры жылыя дамы ў стылі функцыяналізму. На жаль, зневіні выгляд усіх гэтых будынкаў незвратна зменены падчас сучасных рамонтаў.

Пры канцы 1937 г. газета "Кур'ер Віленскі" пісала: "Разбудова горада Ліды ідзе хуткімі тэмпамі. Адначасова з будоўляй публічных (новая 7-мі класная агульнаадукатыўная школа на Слабадзе, гмах Пошты і Тэлеграфа) хутка з'яўляюцца прыватныя дамы. У апошні час з'яўлася ў Лідзе некалькі ладных, эстэтычных і ў сучасным стылі пабудаваных дамоў. Два вельмі прыгожыя двухпавярховыя дамы пабудаваны на вуліцы Гарнянскай

(Інтэрнацыянальны, Л.Л.) - у месцы, дзе да гэтага часу былі толькі драўляныя дамкі і адзіны прыгожы трохпавярховы будынак пры вуліцы Сувальскай, які зойме Сацыяльнае страхаванне (Ubezpieczalnia Społeczna)" ¹³³. У красавіку 1937 г. у адзін з гэтых дамоў пераехаў лідскі аддзел "Кур'ера Віленскага": "7 красавіка пераехаў у д. 8 па вуліцы Гарнянскай (вугал з вуліцай Шаптыцкага, дом пані Мейлун (р. Mejlunowej), тэл. 166" ¹³⁴, гэты аддзел да гэтага часу месціўся па вуліцы Міцкевіча, 53. Аднак праз год журналісты з'ехалі з Гарнянскай, і адрес лідскага аддзела стаў: Замкавая 4/7 (тут раней была рэдакцыя "Лідской зям-

Дамы спадарыні Мейлун, сучасная вуліца Астроўскага

Дамы на Савецкай 32, 34

лі"), тэл. 73¹³⁵. Нездарма кіраўніком лідскага аддзела "Кур'ера Віленскага" ў тыя часы быў рэдактар "Лідскай зямлі" Ўладзіслаў Абрамовіч¹³⁶. У двух дамах па вуліцы Інтэрнацыянальнай зараз шмат гадоў знаходзіцца скурна-венерычная бальніца.

Дарэчы, улетку 1938 г. Гарадская Рада вырашыла змяніць назыву вуліцы Гарнянскай у Ягелонскую, аднак гэта рашэнне яшчэ неабходна было зацвердзіць павятовым уладам¹³⁷. У дакументах 1939 г. гэтая вуліца фігуруе яшчэ як Гарнянская.

Падобна на тое, што будынак былога Сацыяль-нага страхавання - гэта надбудаваны на адзін паверх і дабудаваны з абодвух бакоў дом № 27 па вуліцы Савецкай. Прэса паведамляла пра пераезд Сацзабес-пячэння ў новы будынак па вуліцы Сувальскай, 93¹³⁸, які належаў віца-бургамістру горада Ёдку¹³⁹.

Два дамы па вуліцы Сувальскай (Савецкай, № 32, 34) каля бровара будавалі напрыканцы 1930-х гадоў. За домам Савецкая 32, у бок бровара, знаходзіцца хлявушок, перад якім засталася дарожка, выкладзеная пліткай-брэкчыйяй (ад італьянскага breccia - горная парода, складзеная з вуглаватых абломкаў і сцементаваная). Такая плітка выраблялася ў горадзе ў межах адмысловай праграмы па барацьбе з беспрацоўем. "Кур'ер Віленскі" пісаў у лютым 1938 г.: "Дзве прамысловыя суполкі (кааператывы), якія будуць рабіць бетонныя і брукарскія работы, пачынаюць працаўці ў горадзе. Фонд Працы даў пазыку ў 4 000 зл. для будаўніцтва і закуп абсталявання для бетанярні і 2 000 зл. на арганізацыю брукарскай суполкі"¹⁴⁰.

Захаваўся цікавы жылы дом-крама 1930-х гг. на Слабадзе, зараз тут магазін "Варшавянка".

Лідскія дамы, пабудаваныя да 1939 г. у стылі функцыяналізму - стыльныя, прыгожыя пабудовы, якія ўпрыгожваюць наш горад.

5. Гарадская электроўня

Горад Ліда хутка рос, яму патрабаваліся інвестицыі ў інфраструктуру горада суразмерныя тэмпам росту. Гарадскую электроўню пабудавалі яшчэ нямецкія акупантныя ўлады (верагодна, як і ў Наваградку ў 1916 г., таму хутка будзе 100 гадоў Лідскай электроўні), яна мела два дызель-генераторы агульной магутнасцю ў 220 кВт. і нават у 1920-я гг. не магла забяспечыць электрычнасцю патрэбы горада і прамысловасці. Таму фірмы горада будавалі свае прыватныя электроўні, што адмоўна ўплывала на інвестицыйную прывабнасць горада¹⁴¹.

У 1929 г. у Лідзе працавалі дзве адносна вялікія электроўні: гарадская (Цыдзяровіч А., Сандлер Л.) па вуліцы Сувальскай і чыгуначная¹⁴², а таксама некалькі невялікіх, у 1938 г. ў Лідзе было 13 электрастанцый: гарадская (220 кВт,), чыгуначная (180 кВт), на фабрыцы "Ардал" (300 кВт), на фабрыцы "Ўнігум" (117 кВт), на тартаку "Тарлас" (37 кВт), на тартаку пры бровары Пупко (12 кВт), на тартаку пры бровары Папірмайстра (12 кВт), на тартаку Мельніка (39 кВт), на фабрыцы па перапрацоўцы воўны братоў Г.Я. Жы-

Гарадская электроўня

жэмскіх і Я. Левіна (10 кВт) на фабрыцы сельскагаспадарчых машын братоў Шапіраў (5 кВт), на алейні "Шэмэн" (3,4 кВт), на фабрыцы спружын "Звуй" (1,3 кВт)¹⁴³, на млыне "Аўтамат" (магутнасць не вядома).

Сумарная магутнасць электрарухавікоў "Ардал" была каля 250 кВт, а выпрацоўка энергіі электроўні "Ардал" пераўзыходзіла выпрацоўку на гарадской электроўні: 750 тыс. кілават-гадзін у год на "Ардалі" супраць 500 тыс. кілават-гадзін у год на гарадской электроўні. Нават прыватная электроўня млына "Аўтамат" выпрацоўвала 500 кілават-гадзін у год.

Агульнае спажыванне электрычнасці 15 галоўнымі прымысловымі прадпрыемствамі ў 1936 годзе складаў 2 220 тыс. кілават-гадзін, а разам з войскам і чыгунакай 3 620 тыс. кілават-гадзін¹⁴⁴.

У 1937-38 гг. электрычнасць прадавалася 2903 абанентам для асвятлення і 63 абанентам для прымысловых мэтаў, сумарная электрычная магутнасць спажыўцоў дасягнула 446 127 кВт¹⁴⁵.

Ужо ў 1936 г. два дызельныя рухавікі гарадской

электроўні адпрацавалі свой рэсурс, патрабавалі амаль што штодзённага рамонту і шмат вельмі дарагіх запасных частак. Энергія, якая выпрацоўвалася на Лідской гарадской электроўні мела высокі сабекошт. Таму стала зразумела, што замест сталага рамонту, неабходна закупляць новае энергетычнае абсталяванне. Гэтую ініцыятыву высунуў бургамістр горада Задурскі. Пасля яго звароту ў Міністэрства прамысловасці і гандлю ў Ліду, каб вывучыць праблему, выехалі прадстаўнікі Міністэрства пад кіраўніцтвам дарадцы міністра Квінты. Камісія разам з інжынерам Наваградскай ваяводскай управы Жмігроўскім вывучыла праблемы і вырашила хадатайніцаць перад урадам аб перабудове Лідской гарадской элекрычнай станцыі¹⁴⁶.

На пачатку 1937 г. з справаздачы Гарадской Рады вядома, што гарадская элекроўня ў 1936 г. дала 102 399 злотых даходу ў бюджэт горада. Тады ж Гарадская Рада вырашила прасіць 100 000 злотых пазыку на яе пашырэнне¹⁴⁷.

Ужо ў красавіку 1937 г. паведамлялася, што "гарадская элекроўня атрымае новы камплект абсталявання. Зараз гарадская элекроўня мае два дызель-рухавікі агульной магутнасцю 220 кВт. З-за зноса гэтых машын і росту ўжывання элекрычнасці гарадскія ўлады вырашилі купіць новы рухавік у 550 конскіх сіл. Новыя абсталяванні будзе закуплена ў Калішы на грошы з доўгатэрміновай пазыкі ад Фонду Працы" ¹⁴⁸. У чэрвені Гарадская Рада дазволіла ўзяць пазыку на рэканструкцыю элекроўні ў памеры нават 142 000 злотых. Сума складалася з выдаткаў на: закупку новага рухавіка, рамонт старога абсталявання, пабудову новай машыннай залы, пабудову новага падмурка пад новы рухавік, пабудову сховішча газу, пераабсталявання рухавіка на газ і на розныя неспадзяваныя выдаткі¹⁴⁹. Ужо праз некалькі дзён горад атрымаў гэтую пазыку¹⁵⁰.

З пачаткам мадэрнізацыі, насельніцтва папярэдзілі, што могуць быць перапынкі ў падачы элекрычнасці жыхарам горада, і таму ім неабходна мець у запасе рэзервовыя сродкі асвятлення¹⁵¹. Прэса даводзіла, што пасля заканчэння работ, гарадская элекроўня зможа забяспечыць элекрычнасцю ўсе прадпрыемствы горада, а насельніцтва зможа карыстацца электраэнергіяй не толькі для асвятлення жытла, але нават для кухонных мэтаў¹⁵². Таксама павінен быў зменшыцца сабекошт кілават-гадзіны¹⁵³.

У ліпені 1937 г. за 60 000 злотых горад па аказіі купіў рухавік фірмы "Дызель" у добрым стане магутнасцю 550 конскіх сіл, у памяшканні элекроўні пачалі будаваць падмурак пад новы энергетычны агрэгат. Планавалася закончыць усе працы да восені, у "выніку сабекошт элекрычнасці будзе значна зменшаны" ¹⁵⁴. У tym жа месяцы Фонд Працы для элекроўні даў дадатковую пазыку ў 15 000 злотых¹⁵⁵.

Як ужо пісалася вышэй, пры канцы каstryчніка ў зале Лідскага староства адбылася інфармацыйная сустрэча лідскага бургамістра Задурскага з прэсай і гараджанамі. У сваім выступе, бургамістр зноў адзначыў, што гораду патрэбна грунтоўная перабудова элекроўні, бо справа з элекрычнасцю найгоршая: "Зараз

у Лідзе 13 элекроўняў, з іх 11 прыватных, агульны выраб электраэнергіі 3,5 мільёна кілават-гадзін. Стан гарадской элекроўні крытычны, горад часта паглынае цемра, старыя машыны выпрацавалі рэсурс. Новыя машыны знаходзяцца ў стане мантавання. Аднак уся рэканструкцыя зойме ад 4 да 5 гадоў. Гораду патрэбна вялікая элекроўня, якая не толькі б асвяцляла яго, але давала б ток для прымесловых мэтаў"¹⁵⁶. Як быццам у пацверджанне гэтага, увечар 21 снежня 1937 г. на элекроўні адбылася чарговая аварыя, і ўесь горад апынуўся ў цемры¹⁵⁷.

1 ліпеня 1938 г. адбыўся пробны пуск новага энергетычнага абсталявання, пуск закончыўся выбухам¹⁵⁸. Праз некалькі дзён адпаведная камісія высветліла, што з-за дрэннай зваркі труб і зборніка газу ў паліўнай апаратуры сістэма была негерметычнай, таму ўтварылася выбуховая газавая сумесь. Дрэнна зварныя трубы не вытрымалі ціску і атрымаўся выбух. Шкоду ад выбуху ў некалькі сотняў злотых пакрыў вінаваты за выбух інжынер Трок з Вільні¹⁵⁹. Такім чынам першы этап рэканструкцыі закончыўся пры канцы лета 1938 г. Інфармацыі пра другі этап няма, найверагодней з-за пачатку вайны далейшыя працы пачаць не паспелі.

Працаўнікі Лідской элекроўні займаліся не толькі рэканструкцыяй. Жыццё горада працягвалася і заўжды трэба было быць гатовым выкананць неабходныя аварыйныя работы: "13 ліпеня (1937 г. - Л.Л.) каля староства, на вуліцы Сувальскай, армейскі аўтамабіль зблізіў слуп элекрычнай размеркавальнай сеткі"¹⁶⁰.

Не абыходзілася і без кур'ёзаў. Пры канцы 1937 г. суд прыгаварыў чыноўніка адміністрацыі горада, назіральніка за гарадскімі работамі Палтарацкага, да штрафу ў памеры 15 злотых за тое, што пад час начнай змены на гарадской элекроўні ён зблізіў работніка Уладзіслава Вільбіка: "Гэта вынікі ўхвалы Гарадской Радай выдачы работнікам гарэлкі пад час працы"¹⁶¹.

У траўні 1938 г. пачалася пракладка новых элекрычных ліній у раёне Слабодкі¹⁶². Пашырэнне элекрычных сетак дазволіла злучыць у Лідзе чыгуначную і гарадскую элекроўні: "З новага бюджэтнага года (1939 г. - Л.Л.) гарадскія ўлады пашырылі свой упłyў у справе электраэнергетыкі аб'яднаўшы чыгуначную элекроўню з гарадской элекроўніяй. Згодна з разлікамі, чыгуначная элекроўня дасць гораду прыбытак у 20 000 злотых у год"¹⁶³. Можна меркаваць, што захаваўшыся да нашага часу трансфарматарны пункт па вуліцы Варшаўскай пабудаваны менавіта ў той год. Дарэчы, другі трансфарматарны пункт таго часу, які існуе і зараз (але ўжо як размеркавальны пункт), знаходзіцца каля корпуса шпіталя пабудаванага ў 1938 г. (пра гэты корпус шпіталя гл. вышэй).

У любой энергасістэме важным полем дзеянасці з'яўляецца ўлік адпушчанай спажыўцу электраэнергіі. У красавіку 1938 г. Гарадская Ўправа афіцыйна передала паліцыі справу на Станіслава Чаплю (вул. Легіяновая, 20), які самавольна падлучыўся да элекрычнай сеткі і краі ўнергію. Такім жа незаконным чынам карысталіся элекрычнасцю ўладальнікі спартвой залы яўрэйскага спартовага таварыства "Макабі" (Сувальская, 74)¹⁶⁴. Як паліцыя пакарала парушаль-

нікаў, не вядома.

Верагодна, фактаў крадзяжу энергii было шмат, бо хутка адміністрацыя гарадской электроўні паведаміла, што ўсім абантам неабходна праверыць дакладнасць працы усталіваних у іх электралічыльнікаў і потым іх паўторна перарэгістраваць. За гэта трэба было заплаціць ад 11 да 13, 5 злотых, у залежнасці ад стану прыбораў уліку¹⁶⁵.

А ўзімку 1938 г. знік без весткаў гарадскі кантралёр электроўні Лейба Леў. Па словам крэўных кантралёраў стаў ахвярай кахання без узаемнасці¹⁶⁶.

Дарэчы, пасля рэканструкцыі электроўні, кошт элекрычнасці для спажыўцоў у горадзе панізіўся з 1 да 0,8 злотага за 1 кілават-гадзіну. Аднак гэты кошт усяроўна заставаўся вышэйшым, чым у суседніх гарадах¹⁶⁷. Трэба адзначыць, што ў пароўненні з нашым часам элекрычнасць адносна заробкаў была надзвычай дарагой. Напрыклад, сярэдня сучасныя 100 і болей кілават-гадзін на кватэру за месяц, абышліся бы працоўнаму з "Ардаля" ў яго добры па тыму часу сярэдні заробак - 80-100 злотых. Тому людзі абыходзіліся запальваннем слабых элекрычных лямпачак толькі ў вячэрні час, а пра выкарыстанне электранагравальникаў не магло ісці і гаворкі. Напрыклад адна лямпачка на 25 ват, якая ўключалася на 4 гадзіны кожны дзень на працягу месяца, каштавала хатній гаспадарцы 2,4 злотых па тарыфу, які склаўся пасля рэканструкцыі электроўні (25x4x30x0,8). Дарэчы, агульнавядома, што менавіта колькасцю энергii, якую чалавек можа сабе дазволіць спажыць, вызначаецца ўзровень і якасць жыццёвага узроўню.

Не дзіўна, што пасля рэканструкцыі электроўні гарадскія ўлады эканомілі на асвятленні нават публічных месцаў: "У Лідзе пабудавана адмысловая аўтостанцыя, на якой спыняюцца агромністыя аўтобусы. Кожны дзень аўтостанцыя прымае 60 аўтобусаў. Аўтобусны рух пачынаецца з рання і закачваецца толькі ў 20-30. Зараз дзень кароткі, аўтостанцыя не мае элекрычнага асвятлення і таму разам з усім горадам пагружасцца ў цемру. Тыя элекрычныя ліхтары, якія ўсё ж свециць у горадзе, маюць такія слабыя лімпы, што за 10 кроکаў ад слупа ўжо цёмна. Тому абязцянне, што пасля рэканструкцыі электроўні "Ліда будзе зіхацець" не выканана"¹⁶⁸.

Вялікую цікавасць маюць планы развіцця энергетыкі нашага краю ў тыя часы.

Пры канцы 1930-х гг. у Лідскім павеце першыя малыя электроўні будаваліся ў мястэчках Воранава і Жалудок¹⁶⁹.

У 1938 г. будавалася вялікая электроўня ў Слоніме, якая пасля злучэння яе з гідрастанцыяй на рацэ Гаці павінна была аблугуваць Слонімскі і Баранавіцкі паветы. Праектавалася перабудова электроўні ў Наваградку. На рэалізацыю гэтых праектаў ужо было выдзелена 250 000 злотых¹⁷⁰.

"Кур'ер Віленскі" адзначаў, што цэнтральныя ўлады мала ўвагі звяртаюць на развіццё ўсходніх тэрыторый. Энергетычны камітэт пры Міністэрстве пра-мысловасці і гандлю ў планах электрыфікацыі не

знаходзіў месца для Віленшчыны ажно да 1935 г. Гэта кажа пра недацэнку Камітэтам важнасці гэтай справы для развіцця эканомікі.

Як мясцовая ініцыятыва, пад кірауніцтвам інжынера віленскай электроўні Янчы былі распрацаваны планы развіцця энергасістэмы нашага рэгіёна. Наш край мае мала энергетычных рэурсаў, і таму пра-паноўвалася базаваць выпрацоўку электрычнасці на тарфяных электроўнях, для чаго пачаць здабычу торфу каля Глыбокага і Вільні, таксама пра-паноўвалася пабудаваць гідрастанцыю на Віліі¹⁷¹. Дарэчы, у 1938 г. вялікія запасы торфу у Лідскім павеце знайшоў інжынер-доктар Аляксандр Нявесцін з Геалагічнага Інстытута¹⁷². Акрамя выкарыстання ў якасці паліва, навукоўцамі вывучацца магчымасць выпрацоўкі з лідскага торфу бензолу, асвятляльнага газу, змазачнай алівы, ўгнаення і г. д.¹⁷³.

Самы дарагі план электрыфікацыі з распрацаваных у Вільні, складаўся з трох этапаў. На першым этапе неабходна было пабудаваць рэгіянальныя электроўні ў Вільні і Маладзечне. Потым лініі высокай напругі ў 100 000 вольт павінны былі аб'яднаць асноўныя гарады Віленшчыны: Ліду, Маладзечна, Глыбокае, Дзісну, Другу. На трэцім этапе лінія электраперадач ад Маладзечна праз Стоўбцы на Баранавічы павінна была злучыць Віленскі энергетычны раён з агульнадзяржаўнымі сеткамі. Кошт праекта - 100 мільёнаў злотых.

Больш сціплы варыянт прадугледжваў толькі аб'яднне існіх станцый элекрычнымі лініямі ў 30 000 вольт. Кошт гэтага праекту быў каля 7 мільёнаў злотых¹⁷⁴.

У лістападзе 1937 г. віленская газета "Слова" пісала пра яшчэ адзін гіганцкі праект пабудовы гідрапрацтрастанцыі на Нёмане, якая давала б ток для Наваградка, Слоніма і Ліды: "Як стала вядома, у коле адмыслу ў г. Гародні паўстала думка звязніцу да ўладаў з праектам пабудовы на Нёмане вялікай гідрапрацтрастанцыі. Станцыя магла бы забяспечыць электраэнергіяй частку Наваградскага ваяводства з Лідай, Слонімам і Наваградкам, а таксама частку Беластоцкага ваяводства з горадам Беласток. Адна з прычин слабога развіцця эканомікі нашага краю - недахоп крэыніць энергii. ... Пабудова электроўні на Нёмане выправіла бы гэты недахоп. ... Падлікі паказваюць, што сабекошт 1 кілават-гадзіны з улікам амартызацыі склаў бы 0,6 гроша"¹⁷⁵.

Вайна не дазволіла рэалізаваць гэтые планы. Але вядома, што з канца 1950-х гг., ужо ў іншай дзяржаве, энергетыка развівалася прыкладна так, як было пра-писаны ў гэтых планах - будаваліся магутныя электроўні, якія злучаліся лініямі электраперадач. А гідрапрацтрастанцыя на Нёмане была пабудаваная ўжо ў наш час каля Гародні.

6. Адукацыя

Падчас 1937/38 навучальнага года наш горад меў 5 дзяржаўных школ, у якіх працавала 47 настаўнікаў, і вучыліся 3094 вучні. Акрамя дзяржаўных,

горадзе таксама было 5 прыватных школ, у якіх вучыліся 659 вучняў¹⁷⁶.

Пачатак 1937 г. адзначыўся моцнымі маразамі, у канцы студзеня з-за маразоў усе школы былі закрытыя на 3 дні¹⁷⁷.

Дзяржаўная гімназія імя Каала Хадкевіча

Самы высокі ранг у горадзе мела дзяржаўная гімназія імя гетмана Каала Хадкевіча. Яна месцілася ў прыгожым чатырохпавярховым будынку на вуліцы Школьнай, побач знаходзілася агульнаадукацыйная школа імя Габрыеля Нарутовіча (цяпер школа №1). Раён гэты зваўся "Выган", казалі яшчэ "школа на Выгане". З 1936 па 1939 г. дырэктар гімназіі - гісторык Казімір Мятлевіч. Вучоба ў гімназіі працягвалася чацьры гады. Для паступлення ва ўніверсітэт і атрымання поўнай сярэдняй адукацыі неабходна было яшчэ два гады працягваць вучобу ў ліцэі, які знаходзіўся ў tym жа будынку гімназіі.

Каб патрапіць у гімназію, трэба было здаць уступны іспыт. У чатырохгадовай агульнаадукацыйнай дзяржаўнай гімназіі вучні наслілі адмысловую форму. Напрыклад дзяўчата мелі ўсё-сіню плісаную спаднічку і белую льняную блузку, да блюзкі прымацоўвалася стужка, а на рукаве наслілі блакітную павязку. На бярэце таксама быў блакітны кант. У двухгадовым ліцэі, куды паступалі пасля заканчэння гімназіі, кант, бант і павязка былі бардовага колеру. Прынадлежнасць да гэтай навучальнай установы і нашэнне формы вучні лічылі гонарам для сябе¹⁷⁸.

Падчас летніх вакацый 1937 г. у Дзяржаўнай гімназіі адкрылася выставка графікі і жывапісу лепшых мастакоў Вільні¹⁷⁹.

1 кастрычніка 1937 г. у Лідскім акруговым судзе пачаўся працэс над Вітольдам Гульбіновічам - былым сакратаром Дзяржаўнай гімназіі, якога абвінавачвалі ў крадзяжы 600 зл. са складкаў якія сабралі сябры бацькоўскага камітэту гімназіі¹⁸⁰. Суд прыгаварыў Гульбіновіча да паўгода турмы¹⁸¹.

Бацькоўскі камітэт Дзяржаўнай гімназіі ў Лідзе 1 лютага 1938 г. арганізаваў вечар танцу ў памяшканні гімназіі, увесе даход ад гэтага мерапрыемства пайшоў на дапамогу бедным вучням гімназіі¹⁸².

Пачынаючы з 1938 г. у публікацыях прэзы адчываеца набліжэнне вайны: "Вучні 8-га класа Дзяржаўнай гімназіі імя гетмана Каала Хадкевіча 80% ад даходаў (69 зл.) атрыманых ад розных мерапрыемстваў перавялі на рахункі Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (LOPP)"¹⁸³. Бацькоўскі камітэт гімназіі 5 чэрвеня арганізаваў фантаўную латарэю, чисты прыбыток ад латарэі склаў 500,48 зл.¹⁸⁴.

Як заўжды, улетку галоўны зал гімназіі прымай розныя выставы, так 19 чэрвеня 1938 г. урачыста адкрылася выставка вучнёўскіх прац¹⁸⁵.

У суботу 26 лістапада 1938 г. ў Дзяржаўнай гімназіі прышла першая краязнаўчая вечарына, якую арганізвалі вучні другога класа: "Краязнаўчы гуртак знаходзіцца пад апекай спадарыні-прафесара Юзэфы Кляйнданст, якая заахвоціла моладзь да збору інфар-

мацы і пра мясцовыя звычаі вясковых людзей. Сабраны непасрэдна ў вёсцы матэрыял і стаўся асновай для правядзення вечарыны. Рэшту тэмаў для вечарыны моладзь узяла ў артыкулах найвыбітнейшага лідскага краязнаўцы Міхала Шымялевіча з газеты "Лідская Зямля". Прыгатаваная праграма вечара прынесла сабраным у зале шмат вясёлых і прыемных хвілін. Інфармацыя, сабраная і апрацаваная вучнямі, трапна падабраная строі, добрая аматарская акцёрская ігра, паказалі выдатнае знаёмства з прадметам. Беларускі акцэнт песенек разам з прыгожымі мелодыямі вельмі спадабаліся гледачам. Трэба заахвоціць моладзь, каб была зроблена версія гэтага вечара для віленскага ці баранавіцкага радыё"¹⁸⁶.

У траўні 1939 г. адбыўся апошні ў гісторыі Дзяржаўнай гімназіі імя Каала Хадкевіча ў Лідзе выпуск ліцаістаў - г.зн. людзей, атрымаўшых поўную сярэднюю адукацыю. Апошні выпускны ліцэйскі клас меў 13 вучняў. "Матуру атрымалі ўсе навучэнцы, гэта: Дабравольская Марыя, Гарноўская Лілея, Гурвіч Юдыта, Яцэвіч Ян, Карчман Навум, Кляйнданст Ірэна, Масланка Збігнеў, Радзейская Бэця, Ракіцкі Яраслаў, Станкевіч Яна, Стукатар Ева, Путрамант Марыя, Шаваховіч Соня"¹⁸⁷.

Купецкая гімназія

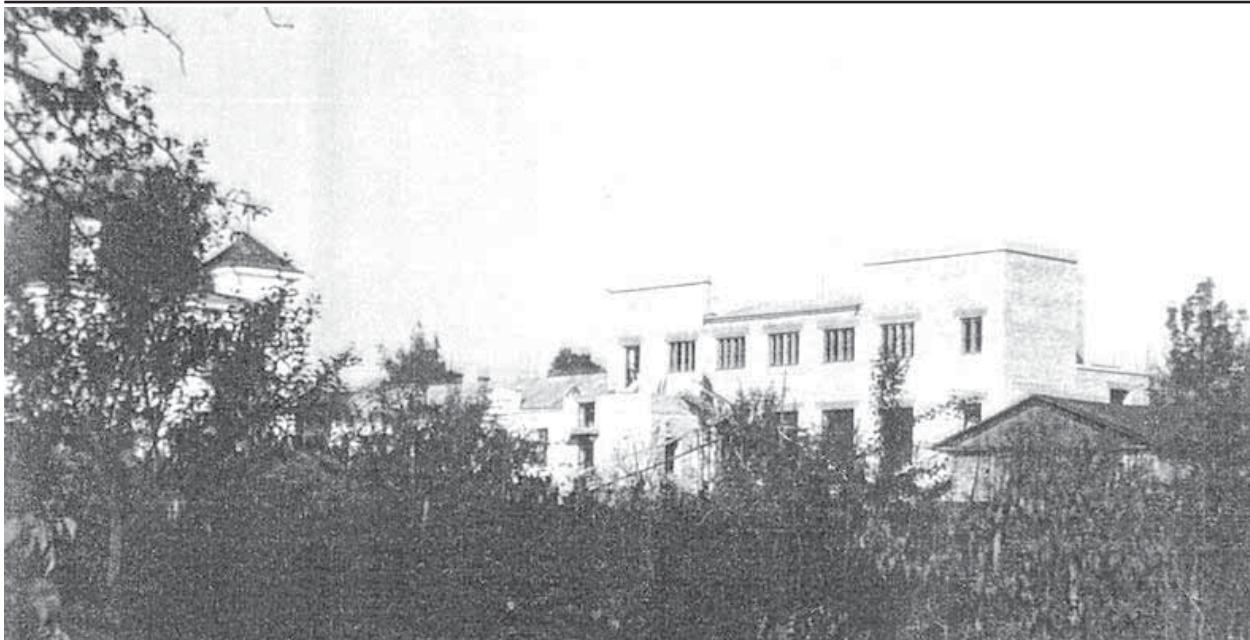
У адрозненні ад дзяржаўнай гімназіі, дзе навучанне вялося сумесна, у Купецкай хлопчыкі і дзяўчынкі здзяйсняліся ў асобных будынках з розных бакоў касцёла піяраў і не мелі права сустракацца ці нават разам паказвацца на вуліцы¹⁸⁸.

У Купецкай гімназіі разам з агульной сярэдняй адукацыяй, давалася і адмысловая эканамічная адукацыя, вывучаўся рапахаўніцтва, таваразнаўства, арганізацыя гандлю. Вучняў вучылі хуткаму рахунку, даваліся практычныя веды ў tym ліку і ў галіне рэкламы, якую пачыналі вывучаць ужо ў першым класе гімназіі. Дзеля практычных ведаў у гэтай галіне, дырэкцыя гімназіі знаходзілася ў сталым кантакце з Лідскім Саюзам купцоў. Старшыня гэтага саюзу Баркоўскі, прызначаў пэўную суму за лепшую вучнёўскую рэклamu для лідскіх фірм, шмат вучняў бралі ўдзел у гэтым конкурсе¹⁸⁹.

У лютым 1937 г. 16-ці гадовы злодзея Зыгмунт Вянскевіч вырваўшы акно ў канцылярыі Купецкай гімназіі піяраў, скраў радыёапарат¹⁹⁰. Трэба адзначыць, што радыё ў тыя гады было вельмі каштоўнай, жаданай і статуснай рэччу, якую маглі мець толькі дастатковая багатыя людзі.

З ініцыятывы дырэктара Купецкай гімназіі піяра Генрыка Жалігоўскага ў гімназіі паўстаў гуртак аўтааматараў. У гуртку запісалася каля 50 вучняў і некалькі настаўнікаў. У гуртку вывучалася канструкцыя аўтамабіля і атрымліваліся практычныя навыкі кіравання. Настаўніца Купецкай гімназіі Яўгенія Багушкава першай сярод вучняў і настаўнікаў здала экзамены і атрымала аўтамабільныя правы¹⁹¹.

У 1937 г. Купецкую гімназію закончылі 49 чалавек. 16 чэрвеня у гімназіі адбылася выпускное свята,

Купецкая гімназія

пасведчанні аб заканчэнні гімназіі вучням ўручы ў дырэктар Жалігоўскі, пасля чаго адбылася дэфіляда (урачыстае шэсце, парад) вучняў па горадзе¹⁹². На гэтым свяце адзін з настаўнікаў гімназіі ксёндз Людвік Русак прапанаваў стварыць вучнёўскі фонд, куды павінны былі збірацца гроши для краязнаўчых вандровак. Хутка ў першую ж вандроўку паехала 45 вучняў. Яны пабывалі ў Варшаве, Кракаве, Катавіцах, Закапане, Гдыні, Львове і іншых месцах¹⁹³.

1 ліпеня 1937 г. скончыўся 3-х гадовы тэрмін рэктарства Калегіюма піяраў у Лідзе ксендза Клеменса Чабаноўскага, і ён быў прызначаны на пасаду рэктора яшчэ на 3 гады. Выкладчыка гімназіі ксендза Людвіка Рушака, якога вельмі любілі ў Лідзе, перавялі рэктарам калегіюма ў Кракаў. У іншую навучальную установу з'ехаў з Ліды і ксёндз-піяр Юліуш¹⁹⁴.

Падчас новага вучэбнага года, у каstryчніку 1937 г., дзве экспкурсіі з Ліды пабывалі ў Вільні, гэта былі вучні Дзяржаўнай і Купецкой гімназій. Вучні наведалі магілу сэру маршала Пілсудскага на Росах, выставу радыётэхнікі, краму Яблыкоўскіх, Дамініканскія муры, універсітэт Стэфана Баторыя, касцёлы Св. Ганны, Св. Пятра і Паўла і замковую гару¹⁹⁵.

У лістападзе таго жа года пад патранатам маршала Эдварда Рыдз-Смілага і пры дапамозе павятовага аддзела Краязнаўчага таварыства паўстаў Юбілейны камітэт ушанавання памяці Людвіка Нарбута ў Лідзе. Камітэт вырашыў заснаваць адну стыпендыю імя Людвіка Нарбута для вучняў Купецкой гімназіі, "бо народны герой пачынаў вучыцца ў лідской па-піярской павятовой школе"¹⁹⁶.

Пры канцы 1937 г. віленская прэса пісала: "Новая зала ў горадзе. Хутка будзе скончана будаўніцтва вялікай гімнастычнай залы пры Купецкой гімназіі. Гэта будзе адна з самых вялікіх залаў у горадзе. Адсутнісць залаў для арганізацыі культурных і спартовых мерапрыемстваў - вялікая проблема горада"¹⁹⁷.

Ужо 6 снежня адбылося ганаровае асвячэнне новай гімнастычнай зала¹⁹⁸. Газета "Кур'ер Віленскі" пісала: "Адбылося адкрыццё самай вялікага ў горадзе (калі не лічыць кіно "Эра") гімнастычнай залы пры Купецкай гімназіі. Зала мае 22x10,5 м. У ёй зроблена сцэна для правядзення культурных мерапрыемстваў. Тут адразу адбылася традыцыйная школьнай ўрачыстасць, на якой выступілі кіраунікі гімназіі і калегіюма"¹⁹⁹. У 1970-х гадах у гэтай зале месцілася падлеткавая спартовая школа. Выгляд будынка моцна зменены рамонтамі.

Зіма 1938 г. началася з того, што гімназію зноў абакралі. На гэты раз злодзеи перавярнуў усе шафы, але скраў толькі некалькі золотых і некалькі дробных рэчаў настаўнікаў²⁰⁰.

Пасля Новага года, 5 студзеня 1938 г., Таварыства вучнёўскай моладзі ў Лідзе ў зале Дзяржаўнай гімназіі правяло 15-ы Навагодні баль²⁰¹. Тады ж Спартовы гурткі вучняў Купецкай гімназіі на ставе, які быў выкапаны на зямельным надзеле піяраў, адкрыў слізгаўку, якая прымала аматараў канъю з 9 да 20-00. Тут нават усталявалі радыёрупар і зрабілі электрычнае асвятленне²⁰². Пры канцы лютага 1938 г. на гэтай слізгаўцы адбыўся выпадак, пра які шмат пісалі розныя газеты: "Два сямігадовыя хлопцы каталіся на слізгаўцы гімназіі піяраў. Адзін з іх, Жаброўскі, упаў у палонку і пачаў тануць, другі сямігадовы хлопец - Пятніць з рызыкай для собскуга жыцця выцягнуў тапельца з вады"²⁰³.

У лютым 1938 г. кірауніцтва Купецкой гімназіі правяло сустрэчу з кіраунікамі прадпрыемстваў горада з мэтай наладжвання супрацоўніцтва вучняў выпускных класаў гімназіі з прадпрыемствамі горада²⁰⁴.

20 і 21 траўня 1938 г. у Купецкай гімназіі адбыўся сход кіраунікоў аддзяленій Віленскай акругі, тут гасцівалі дырэктары і настаўнікі школ²⁰⁵.

Паведамлялася, што ў першыя дні чэрвеня вуч-

Стар. 44

ні 4-га класа Купецкай гімназіі ў Лідзе на два тыдні паедуць у Гдыню, дзе "моладзь будзе праходзіць практыку ва ўправе Цэнтральнай Прамысловай акругі Гдыні" ²⁰⁶.

А 23 траўня 1938 г. адбыліся выпускныя экзамены апошняга класа гімназіі. "Скончылі гімназію 20 вучняў і вучаніц: Бедраўскі, Гербядзёўская, Ілютавіч, Іваноўскі, Яхніс, Камянецкая, Клышиэйка, Малахоўская, Міцкінеўскі, Нарушэвіч, Прасмыцкі, Савонь, Шварцбрам, Урбановіч, Воранава, Урублеўская, Прус, Манякоўская, Здановіч" ²⁰⁷.

Летам 1938 г. каля станцыі Нёман з 17 ліпеня адбылося ўрачыстае адкрыццё вучнёўскага лагера. Яно пачалося з набажэнства, якое правёў рэктар калегіума піараў ксёндз Клеменс Чабаноўскі. Газеты пісалі, што "сядрод іншага ў праграме лагера - апека над дзецьмі ваколічных вёсак. Карыстаючыся побытам на пляжы вялікай колькасці лідзян, кірауніцтва лагера зладзіла дансінг у мясцовым казіно" ²⁰⁸. Дарэчы, станцыя Нёман (вёска Сялец пад Лідай) была галоўным месцам летняга адпачынку лідзян у той час (гледзі ніжэй). Покуль вучні адпачывалі, "у Купецкай гімназіі знаходзіўся візітатар (інспектар, рэд.) Міністэрства, аўтар вялікай колькасці кніг і рэфарматар агульнаадукацыйнай школы Антоні Талонь. Ён рабіў візітацию Купецкай гімназіі" ²⁰⁹.

Ад пачатку 1920-х гг. лідскія піяры не мелі пэўнасці з юрыдычнымі правамі на фундаваную раней маёмасць - нерухомасць па вуліцы Сувальскай і фальварак Паставішчына каля Ліды ²¹⁰. Шмат гадоў ішоў судовы працэс, і гэта дрэнна адбівалася на працы гімназіі і калегіума: "60% лідской моладзі пасля за-канчэння агульнаадукацыйных школ нават здаўши экзамены не можа трапіць у гімназію, бо не хапае месцаў. Таму піярская гімназія павялічвае прыём вучняў у першы клас. Праект пабудовы дадатковага гмаха гімназіі і вучэбнай крамы па Сувальскай не могуць дачакацца рэалізацыі ўжэ 4 гады. Калі на Найвышэйшы Суд зрабіў вырак на карысць піараў, дык піярская школа ў гэтым годзе была б моцна пашырана. Праект пабудовы гандлёвых крамаў таксама за-лезыць ад выраку гэтага суду" ²¹¹.

1 верасня 1938 г. пачаўся апошні мірны вучэбны год.

Увесень Таварыства выпускнікоў Гандлёвой школы піараў у Лідзе прыступіла да арганізацыі гандлёвой бібліятэкі. "Жыццё паказала неабходнасць специяльнай бібліятэкі для развіцця гандлю і прамысловасці ў горадзе. Управа Таварыства звярнулася ў розныя выдавецтвы па патрэбныя кнігі" ²¹². Праз некалькі месяцаў, у Купецкай гімназіі па адрасу: Сувальская, 68, гэтая гандлёвая бібліятэка пачала працаўваць ²¹³.

У студзені 1939 г. лідскія піяры нарэшце выйграли судовы працэс: "... няпэўнасць стрымлівала развіццё калегіума і злучаных з ім навучальных установ. Генеральная Прокуратура разам з Дзяржсавным Скарбам пачала працэс аб вывадзе Ордэна Піараў з займанага імі месца. Гэты працэс прайшоў праз усе інстанцыі, і на ўсіх узроўнях выракі былі на карысць

Лідскі Летапісец № 2 (66)

піараў. Справа дайшла да Найвышэйшага Адміністрацыйнага Трыбунала ў Варшаве, які і паставіў кроку ў гэтае справе, пацвердзіўшы права піараў на нерухомасць. Лідскія піяры прыступаюць да рэалізацыі даўно акрэсленага плана буданіцтва пры ўласнай гімназіі сучасных крам, у якіх вучні будуть праходзіць гандлёвую практыку" ²¹⁴.

Магчыма, у сувязі з перамогай у маёмасным працэсе ўлетку 1939 г. прыватная Купецкая гімназія ў Лідзе атрымала юрыдычныя паўнамоцтвы дзяржаўнай гімназіі, пасля чаго "... гімназія пашырае набор вучняў, бо ў мінулым годзе гімназія не магла ўзяць усіх ахвочых. Будуць пабудаваныя крамы, дзе вучні будуть атрымліваць практычныя веды" ²¹⁵.

У тое, апошняе лета існавання Купецкай гімназіі, была пераабрана ўправа Таварыства выпускнікоў: "У яго склад уваішлі: прэзідэнт - Юзаф Шчыгло, віца-прэзідэнт Казімір Вайцахоўскі, скарбнік - Станіслаў Чашэйка, сакратар - Казімір Мінько, сабры ўправы: Ян Зарэмба, Галіна Катоўская і Ян Клышиэйка" ²¹⁶. Выпускнікі 1939 г. Купецкай гімназіі вырашылі стварыць кааператыв, які павінен быў займацца скупкай адходаў у насельніцтва Лідскага павета: рызяя, костак, металу, макулатуры ²¹⁷.

Гімназія асаднікаў

Зімой 1938 г. прэса пісала пра недахоп месцаў у лідскіх гімназіях ²¹⁸. І ўжо ўлетку 1938 г. пачаўся запіс у першы клас новай гімназіі Звязу асаднікаў ²¹⁹, якая адчынілася ў былым будынку школы № 4 на Слабодцы.

Кірауніцтва Звязу вырашыла будаваць свой сталы гмах новай прыватнай гімназіі. Першапачаткова пляц для будаўніцтва новай прыватнай гімназіі атрымаў Стравецкі звяз - добраахвотная арганізацыя дапамогі войску ²²⁰. Аднак гэты Звяз не змог знайсці неабходнае фінансаванне для будаўніцтва вучэбнай установы.

Увесень 1938 г. газета "Кур'ер Віленскі" пісала: "Ліда будзе новую гімназію. Гімназія пабудаваная 10 гадоў таму за больш чым 1 000 000 зл., аказалася замалой для горада. У гэтым годзе некалькі сотняў вучняў, здаўшы экзамены, не трапілі ў гімназію. Каб даць магчымасць моладзі атрымаць сярэднюю адукцыю ў Лідзе, Звяз вайсковых асаднікаў адкрыў прыватную гімназію. Зараз гімназія месціцца ў памяшканні былога школы № 4. Гэта памяшканне не адпавядае патрабаванням адукацийнага працэсу, і таму Звяз звярнуўся да ўладаў з просьбай ахвяраваць пляц пад новы будынек. Гарадская рада ахвяравала вялікі пляц каля Дзяржсавной гімназіі. Калі справы пойдуть добра, дых хутка горад будзе мець другую агульнаадукацыйную гімназію" ²²¹.

У красавіку 1939 г. на ахвяраваным гарадскім ўладамі пляцы пад пабудову гімназіі адбылося геалагічнае вывучэнне грунту. Вывучэнне паказала, што новы гмах не запатрабуе занадта моцнага фундамента. Будову планавалася пачаць у найбліжэйшы час, "новая гімназія будзе будавацца каля існай Дзяржсавной гім-

назій"²²².

У жніўні 1939 г. прэса паведаміла: "Каля гмаха Дзяржаўнай гімназіі і ліцэя вядзеца будаўніцтва новай гімназіі Звязу асаднікаў. Гэта будзе другі школы будынак вартасцю болей за мільён злотых. Работы часткова фінансуе Фонд Працы. Кіруніцтва будоўлі знаходзіцца ў руках гарадскага архітэктара інжынера Вацлава Галіка"²²³. Да пачатку вайны - 1 верасня 1939 г. паспелі пабудаваць трохі вышэй за першы паверх. Дом быў дабудаваны ў 1949-50 гг. для афішэраў Савецкай Арміі²²⁴.

Аўтар артыкула ў сваёй калекцыі мае фотакопію паштоўкі-паведамлення, якую дырэкцыя рассылала сваім вучням. Паштоўка адпраўленая ад імя "Прыыватнай каадукацыйнай гімназіі Звязу асаднікаў, вуліца Белагрудская, 28", нагадвае пра тое, што заняткі ў чарговым навучальным годзе (1939-40 гг.) пачнуцца 11 верасня 1939 г., і што да пачатку заняткаў будуць дапушчаны толькі тыя вучні, за якіх на наступныя паўгода будзе выплачана 125 злотых за вучобу і 30 злотых у фонд матэрыялаў для практычных заняткаў і вандровак (разам 155 злотых). Паштоўка была адпраўлена 9 жніўня 1939 г. на адрес: вуліца Шкляная, 30-1, вучню гімназіі Піліпу Касперу.

Іншыя навучальныя установы горада

У 1930-я гады ў горадзе працавала 5 агульнаадукацыйных школ (7-гадовага навучання). У 1937 г. гарадскія ўлады надалі ўсім школам уласныя імёны.

Школа № 1 атрымала назыву *імя маршала Пілсудскага* (дырэктар - Юзаф Міхневіч);

Школа № 2 - імя Габрыеля Нарутовіча (дырэктар - Антоні Катынскі, зараз у будынку быльш школ №1 і №2 знаходзіцца СШ №1, падчас вайны - шпіталь);

Школа № 3 - імя Берка Ёсевеліча (Berka Joselewicza), месцілася каля касцёла Піяраў;

Школа № 4 - імя маршала Рыдз-Сміглага (дырэктар Уладзіслаў Даброўны, зараз СШ № 10).

Школа № 5 - імя Людовіка Нарбута (дырэктар Фердынанд Оркуш. Знаходзілася каля паўночнай сцяны замка, будынак не захаваўся).

Планаваная **школа № 6** павінна была атрымаць імя Т. Касцюшкі²²⁵. Гэтую школу планавалася пачаць будаваць у 1938 г. па вуліцы Легіяновай (зараз - Клімко)²²⁶. Праз некалькі месяцаў "Кур'ер Віленскі" паведаміў: "Гарадскія ўлады вырашилі пачаць будаўніцтва новага гмаха 7-класнай школы па вуліцы Легіяновай. Акрамя грошай з гарадскога бюджету на школу пойдуть гроши Фонда Працы і Таварыства дапамогі будоўлі школы"²²⁷.

Улетку 1937 г. прафесійная школа ў Лідзе была пераназваная ў **Дзяржаўную рамесную (механічную) школу**. Сталярныя варштаты зліквідаваны, уведзены курсы навук і практычных заняткаў у кавальскіх, слясарных і тэхніка-механічных справах²²⁸.

У верасні 1937 г. паведамлялася, што "будынку Рамесной (механічнай) школы па вуліцы Сувальскай патэрбны рамонт. Драўляны будынак школы пабудаваны ў 1930 г. і патрабуе сталага дарагога рамонту

бо дрэва точыць грыбок, акрамя гэтага некалькі разоў перарабляліся печы. Розныя рамонты ўжо каштавалі 60 000 зл., гэтых грошай хапіла б на мураваны будынак амаль такога ж памеру. Можа, лепей, чым ратаваць драўляны будынак ад грыбка, пабудаваць на tym жа месцы новы?"²²⁹. Увесну 1939 г. дырэкцыя Рамеснай школы ў Лідзе арганізавала пры школе курсы кіроўцаў аўтамабіля і матацыкла. На курсах вывучаўся тэорыя і даваліся практычныя веды ў галіне аўтамабільнай справы. Дырэкцыя школы хацела, каб кожны выпускнік акрамя пасведчання аб адукацыі атрымаў веды ў аўтамабільнай справе і праваў кіроўцы. Першы аўтамабільна-матацыклетны курс сабраў 60 слухачоў²³⁰.

Пры канцы 1937 г. Звяз настаўнікаў аб'явіў запіс моладзі ў вячэрняю школу. У вячэрній школе навучэнцы павінны былі вывучаць курс 6 і 7 класу агульнаадукацыйных школ. Запіс праводзіўся ў 5-й школе²³¹.

У жніўні 1938 г. паведамлялася пра адкрыццё ў Лідзе "Звязам грамадзянскай працы жанчын" (Zwiazku Pracy Obywatelskiej Kobiet) з новага вучэбнага года Жаночай прафесіянальнай кравецка-блізнярскай школы (Szkola Zawodowa Krawiecko-bielizniarska)²³². У студзені 1939 г. Гарадская рада ўхваліла пастанову аб выдзяленні для Жаночай прафесіянальнай кравецкай школе асobнага будынка, у якім акрамя школы павінен быў знаходзіцца і інтэрнат для вучаніц. "Школе передалі гмах па вуліцы Камерцыйнай, дзе раней быў карны аддзел Акруговага суда"²³³.

Праз некалькі дзён, каб знайсці места для будоўлі новага гмаха школы імя Л. Нарбута, Гарадская рада вылучыла адмысловую камісію. "Пасля таго як будзе вызначана месца, камісія зоймецца выкупам пляца ва ўласнасць горада. Плануеца ў хуткім часе пачаць будаўніцтва"²³⁴.

22 студзеня 1939 г. у Лідзе адбылося ўрачыстое асвячэнне штандара "агульнаадукацыйнай школы 3-й ступені № 5 імя Людвіка Нарбута. Асвячэнне пачалося з урачыстага набажэнства ў Фарным касцёле ў якім бралі ўдзел настаўнікі, бацькоўскі камітэт і прадстаўнікі грамадскіх арганізацый. Потым у зале кінатэатра "Эра" адбылося ўручэнне штандара і прыбіццё яго цвікамі да дрэўка"²³⁵.

Курсы, гурткі

У лютым 1937 г. у "Доме горада Ліда", Мацкевіча, 11, пачалі працаваць курсы кіроўцаў матацыкла, вучоба працягвалася палову месяца па аўторках, чацвяртагах і суботах з 18-00 да 20-00, наведальнікі плацілі за поўны курс навучання 60 зл. У tym жа будынку таксама адчыніліся курсы для кіроўцаў аўтамабіляў, вучоба праводзілася штодзённа, акрамя суботы і нядзелі з 20-30 да 22-00, плата - 90 злотых²³⁶. Падобныя курсы ў горадзе стала працавалі пры розных арганізацыях.

У 1937 г. недалёка ад Ліды праходзіў летні лагер дзе сабраліся добраахвотнікі, каб атрымаць практычныя навыкі пілатажу планера²³⁷. У Лідзе працаваў гурток планерызму і парашутнай справы: "15 студзеня

(1938 г.) у памяшканні Звязу цывільных працаўнікоў Лідскага аэрадрома адбылося ўрачыстае адкрыццё пятага тэарэтычнага курсу планерызму і парашутнай справы. Гэтыя курсы праводзіць мясцовы гурткі планерызму пры Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай абароны (ЛОРР), які ўзначальвае знаны інструктар планерызму інжынер Міхал Багатыроў. Гурткі планерызму ў Лідзе таксама займаецца выхаваннем моладзі і авіямадэлізмам²³⁸. Гурткі Багатырова наведвалі 70 чалавек.

На пачатку 1939 г. у Лідзе адчыніліся 3-х месячныя курсы радыётэлеграфістаў²³⁹.

* * *

Адным з самых сур'ёзных дасягненняў другой Рэчы Паспалітай стала адбудова сістэмы адукцыі. За няпоўныя 20 гадоў утрай скараціўся лік непісьменных, пры гэтым паменшыліся адрозненні паміж асобнымі рэгіёнамі краіны, бо ў больш адсталых усходніх рэгіёнах гэты працэс развіваўся значна хутчэй. За 20 міжваенных гадоў узрос лік людзей з вышэйшай адукцыяй, а шрагі інтэлігенцыі, якая культивавала шляхецкія традыцыі, папаўняліся выхадцамі з сялян і меней заможных пластоў гарадскога насельніцтва. Узнавіў працу зачынены царскімі ўладамі пасля паўстання 1831 г. універсітэт імя Стэфана Баторыя ў Вільні, які працягваў традыцыі Віленскай Акадэміі ВКЛ, і дзе вучылася шмат лідзянаў.

З 1937 г. палітычная сітуацыя ў Еўропе пагаршаецца. З старонак газет пачынае патыхаць вайной, і ідзе ўзмацненне патрыятычнага і ваеннага выхавання вучняў.

Лётчык-інжынер Міхail Багатыроў (1887-1964) нарадзіўся ў Вільні. Лётную кар'еру пачаў у 1908 г. у паветраплавальных частках. Афіцэр царскай арміі, інжынер Міхail Багатыроў, пабудаваў у 1910 г. у Моньках каля Беластока самалёт па схеме "качка" які атрымаў назыву "Качка Надзея", тады ж прадставіў уваже публікі ў Пецярбургу планёр уласнай канструкцыі. У гэтым жа годзе прыняў удзел у рэкордным палёце паветранага шара з Гатчыны пад Пецярбургам да ўзбярэжжа Белага мора (950 км.).

Доўгі час прымаў актыўны ўдзел у працы аэра- і аўтамабільнага клубаў. У 1913 г. выкладаў тэорыю паветранага флоту афіцэрам Генеральнага Штаба.

У 1915 быў лётчыкам Асаўецкай цвердзі. Потым займаў пасады начальніка школ механікаў, аэрафатографіі і авіямайстэрнія, якія

Міхail Багатыроў

абслугоўвалі ўесь рускі Заходні фронт і. г.д. Уганраваны шматлікімі ўзнагародамі часоў Першай Сусветнай вайны.

З 1918 г. працаваў у польскай прамысловасці. У 1920-ых гадах жыў у Познані, быў канструктарам самалётаў на фабрыцы "Самалёт". У 1925 г. сканструяваў планёр "Мядзведзь" ("Mis"). Ён заняў першае месца на II-м Усепольскім конкурсе планёраў. Для гэтага ж конкурсу пад кірауніцтвам М. Багатырова быў пабудаваны і планёр "Матылёнок" ("Motyl"). Адным з першых пачаў распрацоўваць турбарэактыўныя авіяцыйныя рухавікі.

У 1930-я гады жыў у Лідзе па вуліцы 3-га Мая, д. 50, працаваў у 5-м авіяцыйным палку. Аўтар шэрагу патэнтаў у галіне авіяцыі, напрыклад, 24 лютага 1939 г. ён, як жыхар Ліды, атрымаў патэнт на прыстасаванне для навучання парашутыстаў.

У часы 2-й Сусветнай вайны ваяваў у Англіі.

7. Ахова здароўя

Пры канцы 1930-х гг. Лідзе працавалі дзве бальніцы, якія сумарна мелі 105 ложкаў, насельніцтва абслугоўвалі 27 лекараў (11 тэрапеўтаў, 1 хірург, 2 акулісты, 1 псіхіястр, 2 педыятраты і 10 лекараў іншых спецыялізацый)²⁴⁰.

У 1937 г. было вырашана на яшчэ спраўных старых падмурках яўрэйскага шпітала дабудаваць другі паверх і такім чынам значна павялічыць колькасць шпітальных ложкаў у гэтым шпіталі²⁴¹. Пасля дабудовы, на пачатку 1939 г. у Лідскім яўрэйскім шпіталі пачаў працаваць аддзел гінекалогіі на 20 ложкаў²⁴².

Да 1937 г. у горадзе была паліклініка (Osrodek zdrowia), якую ўтрымлівалі павятовыя ўлады. Тут стала працаваць адзін лекар, медсястра і вартаунік, і меліся наступныя аддзелы: агульны, сухотаў, венерычны і акуліста. На прыёме хворых розныя дактары працавалі ў адным пакоі, але ў розныя гадзіны. Аднак паліклініка не карысталася вялікай павагай, і бывала так, што нават у працоўныя дні (па выхадных паліклініка не працавала) тут нікога не было. Таксама ў горадзе вельмі не хапала сапраўднай амбулаторыі, а ў той, якія існавала, на палову стаўкі працаваў толькі адзін лекар Меер (ён таксама працаваў і школьнікам лекарам), і таму амбулаторыя не магла выконваць свае функцыі.

Таму не дзіўна, што пры такім стане рэчаў адзінным месцам, дзе людзі маглі атрымаць у любы час кваліфікаваную дапамогу, быў гарадскі шпіталь. Там заўжды знаходзіўся дзяжурны лекар, і таму заўжды можна было атрымаць медычную дапамогу: "Дзяржжаўны шпіталь з галоўным лекаром Казубоўскім для Ліды і Лідчыны (і нават для больш далёкіх месцаў, напрыклад, сюды прывозяць хворых нават з ваяводскага Наваградка і іншых гарадоў) ёсць адзінм медыцынскім цэнтрам. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова толькі прыйсці сюды ў любы дзень і пабачыць тлумы хворых, якія чакаюць дапамогі ў пачакальніях і нават у калідорах. Пры тым, што ў паліклініку ніхто не ідзе"²⁴³.

Лідскі шпіталь, пабудаваны ў 1921 г., быў стала перапоўнены²⁴⁴. На 60 штатных месцаў фактычна заўжды ўтрымлівалі 85 і болей хворых, калідоры былі застаўлены ложкамі. Тры лекары, якія працавалі ў шпіталі (галоўны лекар і ардынатар мелі восьмую службовую ступень, трэцім доктарам быў бясплатны практикан), перагружаны працай. Акрамя сталай працы кожны дзень праводзілася 3-6 аперацый, часта вельмі складаных: "У дзень калі тут быў аўтар артыкула былі зроблены аперацыі: на матцы, апендыцит, завароту кішок і выдаленне пухліны. Пры гэтым па калідорах немагчыма было праісці ад вялікай колькасці хворых людзей, якіх таксама неабходна было прыняць. . . Цяжка ўявіць сабе, што ў такім горадзе, як Ліда, няма хуткай дапамогі, і, калі гэта патрэбна, яе выклікаюць з Вільні"²⁴⁵.

Пры канцы 1937 г. Лідскі аддзел Чырвонага Крыжа атрымаў санітарны аўтамабіль для перавозкі хворых²⁴⁶.

У Лідзе трэба было будаваць вялікую паліклініку. Ужо ў 1937 г. прэса паведаміла, што паліклініка пачне будавацца ў 1938 г. на Выгане. Новы будынак будзе каштаваць 150 000 золотых²⁴⁷. Каля карпусоў гарадскога шпіталя ўлады далі пляц коштам 19 000 зл. На пачатку 1938 г. стала вядома, што фінансаваць будову часткова будзе Фонд Працы, а часткова Міністэрства Аховы здароўя і Сацыяльнай апекі. "Паліклініка будзе будавацца з улікам апошніх патрабаванняў гігіені і будзе разлічана таксама для газавай атакі падчас вайны"²⁴⁸.

Улетку 1938 г. газета "Слова" пісала: "Ініцыятыва ваяводскіх уладаў пачаць пабудову гмаха паліклінікі ў Лідзе знайшла падтрымку ў гарадскіх уладаў, якія выдзелілі на гэтыя мэты 20 000 зл. Такую ж суму даў і Фонд Працы, і гэта толькі першы ўнёсак Фонду. Кошт будынка - 140 000 золотых. Новы будынак праектуецца з улікам апошніх патрабаванняў гігіені і будзе мець самае сучаснае абсталяванне - рэнтгенавскі апарат і кварцавыя лампы. У новай паліклініцы будуць аддзелы: афтаальмагічны, венералогіі, сухотны. Паліклініка павінна была аблугоўваць горад і пяць вясковых гмін калі Ліды"²⁴⁹. Тады ж "Кур'ер Віленскі" пісаў, што "міністр Касцялкоўскі²⁵⁰ акрамя іншага цікавіўся станам медыцыны ў горадзе. Ён ухваліў праект гмаха новай паліклінікі, якая пачынае будавацца і асігнаваў на гэтыя мэты 20 000 зл. з Фонду Працы"²⁵¹.

Увесень 1938 г. прэса паведамляла, што будаўніцтва паліклінікі "рухаецца з кожным днём"²⁵².

Галоўнай падзеяй 1938 г. у сферы аховы здароўя было адкрыццё новага шпітальнага эпідэмічнага корпуся, аб чым пісалася вышэй.

У снежні прэса паведаміла, што шматгадовы дырэктар Дзяржаўнага шпіталя, "выбітны грамадскі дзеяч" Стэфан Казубоўскі пайшоў на пенсію²⁵³. У ліпені 1939 г. Казубоўскі ўзнагароджваецца Залатым Крыжам Заслугі²⁵⁴.

Увесну "Кур'ер Віленскі" пісаў пра стан аптэчнай справы ў горадзе: "Праз рост Ліды існыя ў цэнтры горада аптэкі не могуць забяспечыць лекамі ўсіх

хворых. На Слабодцы існуе аптэчны склад, але праз статут гэтая ўстанова можа гандляваць толькі самымі неабходнымі лекамі. Таму пачалася падрыхтоўка да адкрыцця ў горадзе чацвёртай аптэкі"²⁵⁵.

Паліклініку па вуліцы Нарутовіча да 1939 г. пабудаваць не паспелі, але ў ліпені 1939 г. ужо былі аўтамабільныя таргі на выкананне ў будынку паліклінікі работ па мантажы сістэм ацяплення, каналізацыі, водаправода²⁵⁶, што кажа пра тое, што будаўніцтва гмаха падыходзіла да канца. Верагодна, пасля пера- і дабудовы тут зараз знаходзіцца гарадская санстанцыя.

І пры канцы, трошкі з артыкула 1937 г. у "Кур'еры Віленскім" пад называй "Прадмесце Ліды пад акупацыяй вар'ятаў", у якім паведамляецца пра цікавыя варункі ўтрымання психічна хворых у Лідзе: "Перад 1935 г. тут (на поўначы Ліды, каля Малэйкаўшчыны - Л.П.) была ўстанова для псіхічна хворых, якую трывалаў Ліўшыц. А пасля закрыцця гэтай установы з'явіліся праўлемы. У 1936 г. тут паўстала таварыства, якое апекавалася над гэтымі хворымі людзьмі: установа Ліўшыца была ліквідавана, а вар'ятаў, якіх яна ўтрымлівала, падзялілі паміж чальцамі таварыства, якія і апекаваліся над імі. 30-40 вар'ятаў, якіх пасялілі на тэрыторыі ў некалькіх кілометраў і па неабходнасці дазволілі вольна гуляць, надае гэтай ваколіцы спецыфічна адмоўныя характар, з гэтай пары Малэйкаўшчына і вёскі вакол яе займелі досыць непрыемны статус у меркаваннях лідзян. Вядома ж, сустрэць вар'ята на дарозе - не надта прыемная рэч. Некалькі месяцаў таму адбылося забойства Стэфановіча з Малэйкаўшчыны. Стэфановіч - член таварыства, трывалаў у сябе аднаго вар'ята, чалавека звычайна спакойнага . . . Аднак неяк, працуучы разам з гаспадаром у стадоле . . . хворы, не перастаючы быць спакойным, ударыў Стэфановіча граблямі па галаве, ад чаго той хутка памёр, а вар'ят ужо праз некалькі дзён зноў пасвіў быдла ў ваколіцах. . . На дарогах адбываюцца выпадкі збіцца вар'ятамі выпадковых людзей, напады на жанчын і дзяцей. Некаторыя вар'яты б'юць сваіх гаспадароў ці гаспадынь. . . За ўтрыманне і апеку над адным вар'ятам Гарадская Ўправа ці сваякі плацяць 50 золотых штomesяц. Відавочна, што ўтрыманне, напрыклад, 2 хворых дае гаспадару на вёсцы, які і так мае сродкі для жыцця, надта добры дадатак к сямейнаму даходу, таму шмат ахвочных займацица гэтай справай. . . Можа, варта адсунуць калонію вар'ятаў далей ад горада, вызвалішы такім чынам прыгожыя мясціны ад іх акупацый?"²⁵⁷.

Казубоўскі Стэфан Стэфанавіч (Stefan Kozubowski 1874-1961), галоўны лекар Лідской бальніцы ў 1921-39 гг.

Род Казубоўскіх паходзіў з Меничыны. У 1895 г. Стэфан скончыў Менскую класічную гімназію і паступіў у Імператарскую вайсковую медыцынскую акадэмію ў Санкт-Пецярбургу, якую скончыў ў 1901 г. Як вайсковы медык служыў на мяжы з Персіяй, у 1902 г. вярнуўся ў Пецярбург, але праз некалькі месяцаў пачалася руска-японская вайна, і ён быў прызначаны ў дзеянную армію на Далёкі Ўсход. У 1906 г. вяртаеца

ў Пецярбург, дзе спецыялізуеца ў якасці хірурга і гінеколага. У 1907 г. вяртаеца ў родны Менск, працуе ў губернскім шпіталі. У 1908 г. атрымлівае ў Пецярбургу ступень доктара медыцыны. У 1909 г. узначальвае шпіタル у Баранавічах. З 1913 г. зноў у Менску - ардынатар хірургі і гінекалогі губернскага шпітала. У 1914 г. мабілізаваны ў войска вайсковым лекарам, уздымаеца да кірауніка хірургічнай службы дывізіі. У 1917 г. звальняеца і ўзначальвае аддзел хірургіі і гінекалогіі Менскага губернскага шпітала. З 1920 г. на службе ў польскім войску, 1 ліпеня 1921 г. у чыне маёра пайшоў у запас і пераехаў жыць у Ліду, дзе адразу ўзначаліў толькі што пабудаваны дзяржаўны павятовы шпіタル.

У Лідзе жыў па вуліцы капітана Мяніцкага (раней - Палеская), потым - па Сыракомлі, пазней - па вуліцы Сувальскай (паміж Школьнай і рынкам). У 1930 гг. на вуглу вуліц Фалькоўскага і Школьнай будзе свой дом з прыватным медычным кабінетам. Тут, дзіцем, у яго прыватна лячыўся мой цесець, і я асабіста чую расказы пра "чудоўнага доктара Казубоўскага". Дом Казубоўскага існаваў да канца 1990-х гг., у ім доўгі час знаходзілася гарадская фатографія.

Быў узнагароджаны Срэбным і Залатым Крыжамі Заслугі.

У 1939 г. пайшоў на пенсію, але ў восень 1939 г., каб было з чаго жыць, быў змушаны вярнуцца да працы, працаўшоў у шпіталі, які да 1939 г. быў яўрэйскім, і ў паліклініцы.

У чэрвені 1941 г. пад час налёту нямецкай авіяцыі на горад была цяжка паранена ягоная жонка Людвіка, а дом часткова парушаны. Жыў у сябра, выкладчыка гімназіі Станіслава Руткоўскага па вуліцы Касцюшкі, 22, а потым па вуліцы II Лістапада, 18. У 1945 г. з'ехаў у Польшу і пачаў жыць у Быдгашчы, працаўшоў лекарам у дому састарэлых, другі раз пайшоў на пенсію толькі у 1957 г. ва узросце 83 гадоў.

Памёр 31 кастрычніка 1961 г., пахаваны на Цэнтральных могілках "Srebrzysko" ў Гданьску.

8. Грамадскае і палітычнае жыццё

Дзейнасць грамадскіх арганізацый

Новы, апошні перыяд палітычнага жыцця Другой Рэчы Паспалітай пачаўся 12 траўня 1935 г., калі памёр Юзаф Пілсудскі. Жалобная цырымонія праходзіла ў Варшаве, затым труна з целам Маршала была дастаўлена адмысловым цягніком у Кракаў і ўсталявана там побач з магільнымі склепамі польскіх каралёў у саборы на Вавелі. Сэрца Маршала было пахавана на Віленскіх могілках Росы ў магіле яго маці. Смерць Пілсудскага выклікала шырокі водгук за мяжой. Ліга нацый на адмысловым паседжанні ўстанавіла памяць Маршала, які з'яўляўся ў вачах Еўропы знакам вялікага вычыну - пад яго ўладай Польшча спыніла бальшавіцкае нашэсце ў 1920 г.

Пасля смерці Пілсудскага ў сярэдзіне кіраунічага лагера разгарэліся спрэчкі, з прычыны чаго ўмацаваліся пазіцыі презідэнта Масціцкага. Прыкметна па-

вялічылася роля генерала Эдварда Рыдз-Сміглага, які хутка быў прызначаны маршалам Польшчы і заняў пост галоўнага інспектара Ўзброеных Сілаў, які ў выпадку вайны становіўся галоўнакамандуючым. Палкоўнік Валер Славэк, арганізатар былога палітычнага фундамента ўлады - Беспартыйнага блока працы разам з урадам (BBWR)²⁵⁸ выйшаў з палітычнай гульні і BBWR быў распушчаны.

У 1937 г. прыхільнікі ўлады "моцнай рукі" ў сярэдзіне кіраунічага лагеру згуртаваліся вакол Рыдз-Сміглага і стварылі новую палітычную групу - "Лагер нацыянальнага аб'яднання" (Oboz Zjednoczenia Narodowego, у прастамоўі - OZN ці OZON). Гэтая арганізацыя ў 1937-1939 гг. дзейнічала таксама і на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

Лагер нацыянальнага аб'яднання (OZN).

Афіцыйным прапагандысцкім лозунгам "Лагеру нацыянальнага аб'яднання" стала патрабаванне павялічыць абароназдольнасць дзяржавы. У партыйнай пропагандзе ўзвышалася роля арміі і яе галоўнакамандуючага Рыдз-Сміглага. Галоўная арганізацыйная мэта - правесці кансалідацыю польскага грамадства і складнаваць яго дзейнасць з урадам. Партыя была жорстка цэнтралізаваная і стваралася зверху. Першыя кадры партыі фармаваліся шляхам падбору. Членамі маглі стаць толькі этнічныя палякі з добрай рэпутацыяй. Тэртыярыйная пабудова партыі адпавядала адміністрацыйнаму падзелу дзяржавы - "Лагер нацыянальнага аб'яднання" падзяляўся на акругі, павятовыя і мясцовыя аддзяленні. У дзейнасці арганізацыі прасочваліся ўльтракансерватыўныя тэндэнцыі²⁵⁹.

Часовы камітэт "Лагеру нацыянальнага аб'яднання" быў створаны ў Лідзе на пачатку чэрвеня 1937 г. Кірауніком прызначаны капітан запасу Кузян. У часовы камітэт увайшлі старшыня Лідска-Валожынскага Звязу землеўладальнікаў Францішак Жылінскі, нейкі Вернер Амберг і два прадстаўнікі ад дробных вясковых гаспадароў. "Мэта камітэту - арганізацыя ў Лідзе павятовага аддзела "Лагеру нацыянальнага аб'яднання"²⁶⁰. Праз некалькі дзён Казімір Кузян лістом у газету "Слова" ўдакладніў, што ў Лідскі часовы камітэт насамрэч уваходзяць 9 асобаў, сярод іх 5 дробных вясковых гаспадароў, 2 асаднікі і 2 землеўладальнікі²⁶¹.

На пачатку жніўня паведамлялася, што кірауніком "Лагеру ..." верагодна будзе купец Міхал Баркоўскі. Праз некалькі дзён прэса ўжо афіцыйна паведаміла, што кірауніком гарадской арганізацыі стаў Міхал Баркоўскі²⁶², а вясковай - капітан Кузян. "Бюро арганізацыі месціца па адрасу: вул. Пілсудскага, 5, тэл. 86, бюро працуе па аўторках і серадах з 17 да 19 гадзін і ў суботу з 16 да 18 гадзін"²⁶³.

У канцы жніўня лідскае аддзяленне "Лагеру ..." пашырыла прэсавы камунікат, у якім паведамлялася:

"1) Прыняцце сяброў ў лакальную арганізацыю "Лагеру ..." можа адбыцца толькі пасля падпісання ... дэкларацыі, якая абвяшчае пра ўступленне. Гэта датычыцца і тых, хто ўступіў раней у "Лагер ..." у Цэнтральнай ці Акруговай аддзелах арганізацыі.

2) ... сябры ў "Лагер ..." прымаюцца толькі

індыўідуальна.

3) Гарадское бюро "Лагеру ..." ў Лідзе па адрасу: вул. Пілсудкага, 5, тэл. 86 чынна штодзённа з 17 да 19 гадзін, апрача нядзелі і святаў"²⁶⁴.

Адной з першых спраў лідскага аддзелу была арганізацыя курсаў "дробнага хрысціянскага гандлю, сталага і вандрунага"²⁶⁵, наогул, галоўнай мэтай дзейнасці гарадскі аддзел выбраў для сябе арганізацыю прафесійнай асветы ў горадзе²⁶⁶. Для гэтага 20 верасня 1937 г. з ініцыятывы "Лагеру ..." "ў памяшканні Купецкай гімназіі піяраў адбыўся арганізацыйны сход лідскага аддзлення Таварыства прафесійнай асветы. На сходзе, якім кіраваў суддзя Вінцэнт Папкоўскі, з дакладам пра мэты Таварыства выступіў дырэктар Купецкай гімназіі Жалігоўскі. . . . Была выбрана ўправа Таварыства ў складзе: падпаручніка Маеўскага, Мікалашэўскай Рэгіны, Сэдны Гелены, кс. Чабаноўскага, Жылінскага, Аганоўскага і Ілінскага. . . У сходзе прынялі ўдзел віца-стараста Вітольд Дзядович і правінцыял Ордэна Піяраў кс. Стусінскі"²⁶⁷.

Хутка пад эгідай "Лагеру ..." пачалі стварацца розныя грамадскія арганізацыі, якія, кожная ў сваёй галіне, пачалі працаўваць з рознымі групамі грамадства.

Пры канцы верасня таго ж года "Лагер ..." прыступіў да арганізацыі Таварыства сяброў горада Ліды, пра дзейнасць якога пісалася вышэй²⁶⁸.

17 кастрычніка 1937 г. у 10 гадзін раніцы ў кінатэатры "Эра" пачаў працу павятовы з'езд Лагеру нацыянальнага аб'яднання²⁶⁹. "У з'езде прыняў удзел кіраўнік ваяводскай арганізацыі Ян Трацяк. На з'езду прыбыло каля 1000 дэлегатаў з горада і павета. Выступала шмат аратараў: кіраўнікі арганізацыі і ўсе кіраўнікі гмінных аддзелаў Лідскага павета. З'езд абраў кіраўніцтва лідскага "Лагеру ..."²⁷⁰. Хутка прэса надрукавала вялікі тэкст "Пастулатагаў лідскага з'езду" - вялікую праграму дзейнасці арганізацыі ў галінах сельскай гаспадаркі, прамысловасці і гандлю, асветы і самакіравання²⁷¹.

На пачатку 1938 г. у Лідзе прыйшлі з'езды гмінных аддзелаў гэтай арганізацыі²⁷². Принятая з'ездам ухвала настолькі характэрная для разумення гэтай арганізацыі, што мае сэнс прывесці яе цалкам:

"Жадаем:

1) Адзяржжаўлення ўсіх фабрык і заводаў звязанных з ваеннай прамысловасцю, у гаспадарчай праграме галоўным павінна стаць узмацненне абароназдольнасці

2) Пераходу ў польскія руки (*unarodowienie*) гандлю, прамысловасці, рамёстваў, а перед усім жадаем, каб як найхутчэй быў выдадзены закон, які забараняе яўрэям гандаль сельскагаспадарчымі таварамі, а менавіта: збожжам, буйной рагатай жывёлай і свіннямі, сельскагаспадарчымі машынамі і абсталяваннем, лесам, цэментам, вапнай, а таксама манапольнымі таварамі, такімі як соль, алкаголь, тытунь, запалкі і г.д.

3) Жадаем рэвізіі грамадзянства яўрэяў, якія жывуць у Польшчы

4) Жадаем пашырэння межаў тэррыторыяльнага самакіравання ў гаспадарчых і культурных спра-

вах вёскі.

5) Да ступнага крэдыта дробным вясковым гаспадарам для выплаты родным, каб пазбегнуць дзялення вясковых гаспадарак.

6) Да ступнай сельскагаспадарчай адукациі дзесяцім сялян . . ."²⁷³.

Не выклікае сумнення, што ў 1938 г. неабходна было рабіць усёмагчымае для ўзмацненне абарона-здольнасці дзяржавы, аднак неабходна заўважыць, што прыватны бізнес часцей лепей спраўляеца з выпускам сучаснай вайсковай тэхнікі. Але не гэта галоўнае. Здзюляючы прапановы пра "unarodowienie" эканомікі, за 1,5 года да чарговай Сусветнай вайны, гэта вельмі падобна на тушэнне пажару бензінам.

Пры канцы 1937 г. "Лагер ..." адарваў лідскі аддзел прафсаюза "Звяз прафесійных звязаў" (ZZZ) ад яго цэнтральных кіраўнічых органаў у Варшаве²⁷⁴. Лідскі аддзел "Звязу прафесійных звязаў" у першай палове 1936 г. праводзіў знакаміты агульны Лідскі страйк, аднак пасля шэрагу судовых працэсаў быў моцна аслаблены і ў нашым горадзе перайшоў пад кантроль "Лагеру ..."²⁷⁵, уступіўшы ў "Звяз аб'яднаных прафсаюзаў" (ZPZZ) - свайго роду "афіцыйны" прафсаюз таго часу. У лютым 1938 г. кіраўнік рабочай секцыі "Лагеру ..." Віленскай акругі Касачэўскі выступіў перад працоўнымі Ліды (каля 100 чалавек) і расказаў пра развіццё "афіцыйных" прафсаюзаў, крытыкуючы пры гэтым "Звяз прафесійных звязаў" (ZZZ), ён "заклікаў да падтрымкі польскага гандлю і арганізацыі кааператываў"²⁷⁶.

Каб заахвоціць працоўных, кінатэатр "Эра" беспрацоўным - сябрам афіцыйных прафсаюзаў (ZPZZ)²⁷⁷ прадаваў білеты са сніжкамі і нават раздаваў кожны тыдзень некалькі дзесяткаў білетаў бясплатна²⁷⁸.

24 ліпеня 1938 г. у Лідзе адбыўся павятовы з'езд маладзёвага крыла "Лагеру ..." - "Звяз маладой Польшчы Лагеру нацыянальнага аб'яднання" (ZMP), у мера-прыемстве ўзялі ўдзел 2000 чалавек²⁷⁹. Ужо 31 жніўня адбыўся інцыдэнт, калі "каля чыгуначнага вакзала былі збітыя дзве пані, якія адмовіліся ўзяць улёткі "Звязу маладой Польшчы". Актывісты, якія раздавалі улёткі, збліжылі жанчын на віду ў мінакоў і ўцяклі ў штаб-кватэрэ "Лагеру ...", аднак былі распазнаны сведкамі і перададзены ў руکі паліцыі"²⁸⁰.

"Лагер ..." праводзіў свае агітацыйныя мерапрыемствы пад час парафіяльных святаў у касцёлах²⁸¹, у клубе чыгуначнікаў²⁸², у школах і г.д.

Ліга марская і каланіяльная (LMK). Агульнопольская арганізацыя створаная пры канцы 1920-х гг. У статуте лігі, адзначалася, што арганізацыя імкнулася да распаўсюджвання ведаў па марской, рачной і эміграцыйна-каланіяльнай тэматыцы. Акрамя гэтага Ліга спрыяла развіццю польскага гандлёвага і вайсковага флоту²⁸³.

Улетку 1936 г. Ліга праводзіла ў Лідзе Свята мора, пад час якога сабрала ў Фонд Нацыянальнай абароны 85 золотых. Віленская газета "Слова" высмеяла сам факт збору грошай у маламаёмасных гардзян. "Колькі танкаў можна купіць на 85 золотых?" -

запыталася газета. Так сама крытычна газета паставілася да збору грошай сярод вучняў Лідчыны, бо лічыла, што гэта непедагагічна²⁸⁴.

На пачатку чэрвеня 1937 г. у зале канферэнцый Лідскага староства адбыўся Вальны з'езд Лідской рэгіянальнай "Лігі марской і каланіяльной": "Рэгіянальная арганізацыя складаецца з 30 аддзелаў і злучае каля 2 000 чалавек. ... з'езд ухваліў гадавы бюджэт выдаткаў у 8 700 злотых. На наступны тэрмін з'езд вырашыў пабудаваць прыстань у Сяльцы, фундаваць памятную табліцу піянеру каланіяльнай індзігенату генералу Орліч-Дрэшару, выслаць трох сяброў лігі за кошт арганізацыі на месачны лагер на Нарач. Старшынём Лігі пераабраны Сакалоўскі, быў вылучаны камітэт правядзення "Свята мора" пад кіраўніцтвам старасты Мікалашэўскага"²⁸⁵. У тым годзе Свята мора шырока святкавалі ў нашым горадзе:

"29.06.1937 г. у 10-30 свята началося з набажэнства ў Фарным касцёле з удзелам прадстаўнікоў улады, войска і грамадскіх арганізацый. У 11-30 працішла дэфіляда па вуліцы Сувальскай - 3-га Мая і ганаровая змена шыльдаў на былога вуліцы Пяскі, пераназванай у вуліцу генерала Орліч-Дрэшара. У 16-00 адбыўся канцэрт аркестра 77 палка пяхоты на плошчы Збаўцы"²⁸⁶. 4 ліпеня святкаванне працягвалася на рацэ Нёман²⁸⁷, на жаль, у той дзень у рацэ патанула вучаніца 3-га класа Купецкай гімназіі піяраў Ядвіга Шыманская, якая таксама прыехала святкаваць. Дзяўчынка разам з выпускніком Купецкай гімназіі плавала на лодцы па Нёмане, і лодка перакулілася²⁸⁸. Цела дзяўчынкі было знайдзена праз некалькі дзён за трэх кіламетры ніжэй ад Сяльца²⁸⁹.

На наступны год, 26 чэрвеня 1938 г. на рацэ Нёман (каля станцыі "Нёман") адбылося адкрыццё чарговых урачыстасцяў Свята мора. Надвор'е спрыяла святу, і на бераг ракі выехалі тлумы гараджан. У афіцыйнай частцы адбыліся лодачныя заезды, розныя гульні і розыгрышы латарэй²⁹⁰.

Хутка на Балтыцы было зкончана будаўніцтва карабля "Ліда", гэты факт шырока асвятляўся ў перыядычным друку і абмяркоўваўся ў нашым горадзе ў сувязі з дзейнасцю лігі.

Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны (LOPP). У прадчуванні будучай вайны шырока дзейнічала Таварыства падтрымкі супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны. Улетку 1936 г. каля станцыі Нёман праходзіў двухтыднёвы лагер, у якім інструктары Таварыства абучалі ўдзельнікаў метадам сучаснай грамадзянскай абароны. Уладальнік маёнтка ў Сяльцы Альфрэд Бартэндзюк (Alfred Bartendeaux) прадставіў для размяшчэння лагеру сваю зямлю²⁹¹.

З кастрычніка 1937 г. у межах "Тыдня супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны" адбылася вучэбная трывога²⁹². На пачатку 1938 г. Таварыства арганізавала шэраг курсаў супрацьпаветранай і супрацьгазавай абароны для ўладальнікаў нерухомасці і камендантаў будынкаў²⁹³.

Фонд нацыянальной абароны (FON). Пры канцы 1937 г. гарадскі камітэт Фонду пералічыў на свой галоўны рахунак 7475,57 злотых, сабраных сярод чыноўнікаў Лідскага староства і магістрата²⁹⁴. А ўесь павет у тым годзе пералічыў на галоўны рахунак Фонду болей за 56 000 злотых. На гэтыя гроши планавалася закупіць для войска 6 цяжкіх кулямётаў (адразу, для кулямётаў закуплялася 6 вазкі, 6 вупражаў і 76 коней), 1 лёгкі кулямёт і 2 гранатамёты²⁹⁵. У 1938 г. Лідчына пачала збіраць гроши на самалёт для войска²⁹⁶. У 1939 г. прэса ўжо друкуе табліцы на ўсю газетную паласу са списамі ахвярадаўцаў.

Санітарныя веды сярод лідзян пашыраў Лідскі аддзел Чырвонага крыжа, які месціўся ў сваім памяшканні па вуліцы Пераса, 5²⁹⁷.

Звяз Грамадзянскай Працы Жанчын (ZPOK) апекаваўся дзяцьмі.

Камітэт зімовай дапамогі займаўся дапамогай беспрацоўным падчас халадоў.

Пашырэннем культуры і падрыхтоўкай да абароны займаўся **Звяз шляхецкіх засценкаў Лідчыны**, ў 1938 г. яго узнічалі будучы герой Другой Сусветнай вайны Вітольд Пілецкі²⁹⁸. У жніўні 1937 г. Пілецкі быў узнагароджаны Срэбным Крыжам Заслугі²⁹⁹.

Стралецкі звяз, польская дзяржаўная грамадска-выхаваўчая арганізацыя, створаная ў снежні 1919 г., займалася вайсковай падрыхтоўкай і патрыятычным выхаваннем перадусім працоўнай моладзі, рыхтуючыя яе да войска.

Вялікай папулярнасцю карысталася **маладзёжная арганізацыя харцарапід** якая выхоўвала моладзь у духу патрыятызму, шмат хто з былых харцарапід аддаў сваё жыццё ў гады Другой Сусветнай вайны.

У горадзе дзейнічала яшчэ шмат розных грамадскіх арганізацый.

Вітольд Пілецкі (1901.05.01 ў г. Аланец, Расія, Карэлія - 15.05.1948 асуджаны камуністычнай уладай Польшчы да смяротнага пакарання). Нарадзіўся ў горадзе Аланец, Карэлія, куды яго сям'я была выселена царскімі ўладамі за ўдзел у паўстанні 1863 г. Паходзіў з шляхецкай сям'і, якая мела герб Ляліва. З 1910 г. жыў у Вільні, дзе вучыўся ў камерцыйнай школе. З 1914 г. быў членам забароненага царскімі ўладамі харцэрскага руху. У 1921 г. здаў экзамен на атэстат сталасці. На працягу 1918-1921 гг. служыў у польскім войску. Як кавалерыст удзельнічаў у абароне Гародні. 5 жніўня 1920 г. наступіў у 211 полк уланau і ў яго шэрагах удзельнічаў у Варшаўскай бітве 1920 года, у бай ў Рудніцкай пушчы і ўзяцці Вільні. Двойчы ўзнагароджаны Крыжам за доблесць (Krzyz Zaslugi Сярэдняй Літвы і срэбны Krzyz Zaslugi Польшчы). Пасля вайны дэмабілізаваны. У 1934 г. прысвоена званне падпаручніка запасу. Ен заставаўся ў спісе ваеннаабязызных у Лідскім павятовым вайсковым камісарыяце з прызначэннем у 26 полк велікапольскіх уланau (26 Pulk Ulanow Wielkopolskich) у горадзе Баранавічы. У жніўні

1939 г. паўторна мабілізаваны. Змагаўся супраць немцаў у кампаніі 1939 года камандзірам звязу ў эскадроне дывізіённай кавалерыі 19 пяхотнай дывізіі Арміі "Прусія" (*szwadron kawalerii dywizyjnej 19 Dywizji Piechoty Armii "Prusy"*). Апошняй бай яго атрад правёў як партызанскі. Пілецкі распусціў свой звяз 17 кастрычніка 1939 г. і перайшоў на канспірапацыю.

Пасля заканчэння кампаніі 1939 г. перабраўся ў Варшаву і стаў адным з організатараў падпольнай арганізацыі *Таемная Польская Армія (Taajna Armia Polska)*. 19 верасня 1940 г. падчас вулічнай аблавы ён добраахвотна здаўся немцам з мэтай патрапіць у якасці вязня ў канцэнтрацыйны лагер Асвенцим для атрымання інфармацыі і правядзення падпольнай працы. Ён быў дастаўлены ў гэты канцлагер ў ноч з 21 на 22 верасня 1940 г. У ноч з 26 на 27 красавіка 1943 г. Пілецкі ўцёк з лагера і першым праінфармаваў саюзнікаў аб tym, што робіцца ў лагеры смерці. У 1943-1944 Пілецкі служыў у III аддзеле Кедыў (Kedyw) Галоўнага Камандавання Арміі Краёвай (у тым ліку - намеснікам камандзіра выведвальна-інфармацыйнай брыгады "Камелеон" - "Вожык"), удзельнічаў у Варшаўскім паўстанні 1944 г. У перыяд 1944-1945 гг. знаходзіўся ў нямецкім палоне, потым ён служыў у 2-м польскім корпусе (2 Korpus Polski) у Італіі. У кастрычніку 1945 г., вярнуўся ў Польшу з мэтай барацьбы з камуністамі. Восенню 1945 г. арганізаваў выведвальну сетку і пачаў збіраць інфармацыю аб становішчы ў Польшчы, у тым ліку аб салдатах Арміі Краёвай, зняволеных у лагерах НКУС на тэриторыі Польшчы і высланых ў СССР. Ён атрымліваў выведвальну інфармацыю з Міністэрства грамадскай бяспекі (*Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego*), Міністэрства нацыянальнай абароны (*Ministertwo Obrony Narodowej*) і Міністэрства замежных спраў (*Ministerstwo Spraw Zagranicznych*).

Пілецкі ігнараваў загад генерала Ўладыслава Андэрса пакінуць Польшу ў сувязі з пагрозай арышту. Ён абдумваў скарыстацца амністыяй 1947 года, але вырашиў не выходзіць з падполя. 8 траўня 1947 г. быў арыштаваны, пачаліся допыты з катаваннямі. 15 траўня 1948 г. Пілецкі прысуджаны да смяротнага пакарання (на гэты час нават у Савецкім Саюзе смяротная кара была адменена).

30 ліпеня 2006 года прэзідэнт Польшчы Лех Качынскі пасмяротна ўзнагародзіў Вітольда Пілецкага ордэнам Белага арла.

У сваёй кнізе *"Six Faces of Courage"* брытанскі гісторык прафесар Майкл Фут (Michael Foot) аднёс Вітольда Пілецкага да ліку шасці самых адважных герояў Другой Сусветнай вайны.

Вітольд Пілецкі

Выбары

У верасні 1938 г. для правядзення выбараў у Сейм створана выбарчая акруга № 50 (Лідская) і прызначана выбарчая акруговая камісія³⁰⁰. У Лідской акруге было 13 раёнаў для галасавання ў Сенат і 81 выбарчы пункт галасавання ў Сейм. У самім горадзе стварылі 9 выбарчых акруг: 1-я і 2-я акруга месціліся ў школе № 4 (на Слабадзе), 3-я акруга ў школе № 1, 4-я акруга ў Рамеснай школе (вул. Сувальская), 5-я акруга ў школе № 3 (вул. Сувальская, 74), 6-я акруга ў памяшканні Акружнога суда (вул. 3-га Мая), 7-я і 8-я акругі ў школе № 5 (каля замка), 9-я акруга ў памяшканні Гарадскога суда (вул. 17-га Красавіка)³⁰¹.

Праз некалькі дзён лідскі аддзел "Лагеру нацыянальнага аў'яднання" склікаў збор дэлегатаў усіх таварыстваў, звязаў, грамадскіх і гаспадарчых арганізацый Лідчыны. Мэтай збору было стварэнне агульнага для ўсіх арганізацый камітэту ў справе выбараў паслоў і сенатараў ад Лідскага павета. Пад эгідай "Лагеру ..." такі камітэт быў створаны і перадвыбарчую адозву да лідзяні падпісалі ўсе праdstаўнікі грамадскіх арганізацый Лідчыны³⁰².

Падчас выбарчай кампаніі ў Польшчы Гітлер цалкам акупаваў Чэхаславакію, і Польшча атрымала Цешынскі край (па-польску - Zaolzie), што моцна "падагрэла" патрыятызм. 9 кастрычніка 1938 г. у лідскім Фарnym касцёле прайшла імшы удзячнасці за добрае залатвенне "справы Заолзя"³⁰³. Пачаліся акцыі збору грошай "дзецям Заолзя"³⁰⁴.

Але на Лідчыне знайшліся людзі, якія не пакінулі надзею на дэмакратычныя выбары, і менавіта іх кляйміла прэса, пішучы, што яны "голосна ... (выступілі) супраць кансалідацыі грамадства ў "Лагеры нацыянальнага аў'яднання" ... і распачалі свою асобную перадвыбарчу кампанію ў павеце"³⁰⁵. Гэта былі павятовы інспектар самакіравання Вільчынскі і войт Эйшышскай гміны Вайцяховіч. Незалежныя кандыдаты асабіста ездзілі па павеце і самастойна збралі подпісы, і нават "за іх ахвотна падпісаліся яўрэі"³⁰⁶.

У нядзелю, 16 кастрычніка ў Лідзе пачаўся вялікі перадвыбарчы з'езд "Лагеру ..." праdstаўнікоў аж чатырох паветаў. З-за гэтага лідскі стараста нават забараніў у горадзе продаж алкаголю³⁰⁷. Сход пачаўся з імшы ў Фарnym касцёле, пасля чаго дэлегаты з транспарантамі прайшлі праз цэнтр горада ў памяшканне кінатэатра "Эра", дзе і пачалося паседжанне. Выступы аратараў з кінатэатра транслюваліся на вуліцу і некалькі тысяч гараджан, стоячы вакол "Эры", слухалі выступаўцаў. Даўжэй за ўсіх выступаў кандыдат у паслы Сейма Люцыян Брыльскі, яго выступ неаднаразова перарываўся авацыямі. Сход даслаў тэлеграмы презідэнту дзяржавы, маршалу Рыдз-Смігламу і генералу Скварчынскому. Пасля гэтага была ўхвалена рэзалюцыя, якую зачытаў дырэктар Купецкай гімназіі Генрык Жалігоўскі. Паседжанне закончылася спевам гімну і песні Першай Брыгады³⁰⁸. Пры канцы мерапрыемства, у замку Гедзіміна адбыўся вялікі перадвыбарчы мітынг з удзелам віца-міністра Юліяна Пясецкага, ваяводскіх і павятовых уладаў³⁰⁹.

У лістападзе стала вядома што па Лідской акрузе № 50 першым у спісе ад "Лагеру нацыянальнага аб'яднання" ідзе Станіслаў Ян Швед, а другім Люцыян Брыльскі. Абодва паходзілі не з Заходній Беларусі. Швед нарадзіўся ў 1894 г. у Загур'і Саноцкага павета, былы легіянер, старшыня Лідскага Звязу асаднікаў. Брыльскі нарадзіўся ў 1898 г. на Шлёнску, пры канцы 1930-х гадоў працаўаў настаўнікам польскай мовы ў Лідской гімназіі³¹⁰. Трэба дадаць, што асноўная рэгіянальная прэса асвятляла толькі перадвыбарчую актыўнасць праўрадавага "Лагеру ...".

Перад самымі выбарамі "за падрыўную дзейнасць" рашэннем павятавага староства на 3 гады былі выселены жыхары павета Юдаель Гарбарэўскі, Рахіля Шулкін, Лейзер Пупко, Мардух Бакст, Мойша Якуб Шмульевіч, Ян Буцько, Міра Ланская, Берка Аркаў³¹¹. Пракаментаваць практику высялення людзей праз рашэнні выкананчай улады і ўдакладніць, куды ж іх выселілі, я не могу.

Вынікі выбараў у Сейм па акрузе № 50: мелі права галасаваць 152 603 чалавек, галасавала 93 155 (64%), Брыльскі атрымаў 35 135 галасоў выбаршчыкаў, Швед - 33 689, Рай - 33 671, Гурскі - 32 260, Арэхва - 25 563 галасоў выбаршчыкаў - усе сябры "Лагеру ..."³¹². Напачатку наступнага, 1939 г. Надзвычайны суд у Варшаве разглядаў 5 скаргаў на выбары на 50-й Лідской акрузе³¹³.

26 лютага 1939 г. адбылося святкаванне 2-х угодкаў абвяшчэння ідэалагічнай дэкларацыі "Лагеру нацыянальнага аб'яднання". Пасля набажэнства ў Фарным касцёле, пасол Брыльскі прачытаў даклад перад членамі арганізацыі ў кінатэатры "Эра"³¹⁴.

Стараста Гансоўскі зацвердзіў выбары ў Гарадскую Раду на 16 красавіка 1939 г.³¹⁵ У выніку, у Раду былі абрания 13 радных ад "Лагеру нацыянальнага аб'яднання", 6 радных ад Яўрэйскага блока горада і 5 радных ад Блока народнай дэманкратыі³¹⁶.

Нацыянальныя адносіны

Да канцы 1930-х гадоў **беларускі рух** у Лідзе быў практична зліквідаваны. У падполі дзейнічала толькі КПЗБ, большасць сяброў якой у нашым горадзе былі яўрэямі. У 1937 г. віленская "Слова" перадрукоўвае з газеты "Польскі Меркурый" фрагмент характэрнага ліставання двух маладых камуністаў з-пад Ліды. Нейкі Апанас піша да Восіпа, які ў гэты час служыць у войску (ліст напісаны па-беларуску): "... арыштавалі Мішку, Голдэнберга, Віцьку, але ты, Осіпка, не бядуй, у турме іх толькі трошки патаўклі, а ў морду ніхто не даў, дык ніхто і не прызнаўся. Дзела не такое і кепскае ..." ³¹⁷. У лістападзе 1937 г. за захоўванне камуністычнай літаратуры і прыналежнасць да КПЗБ судзіл жыхара Дакудаўскай гміны Сцяпана Бандарука. Прыналежнасць да кампартыі ў судзе не была даказана, а книгі ён легальна прывёз з Францыі, дзе жыў да 1936 г., і таму ў суд яго апраўдаў³¹⁸.

Але і напрыканцы 1930-х гг. Ліда заставалася беларускім горадам. Язэп Найдзюк пісаў у часопісе "Шлях Моладзі" ў жніўні 1939 г.: "Беларускасць Ліды

характарызаваў мне нядаўна адзін літоўскі інтэлігент, каторы жыў тамнейші час і гэтак казаў: - У Лідзе жыхары хрысціяне, пераважна работнікі, з заробкам да 200 зл. у месяц - усе беларусы. Язык беларускі пануе ўсюды, за выніяткам дзяржаўных установаў. - Ліда, трэба ведаць, зъяўляецца вялікім фабрычным работніцкім асяродкам і заработка работнікаў там невялікія, як і ўсюды ў нашым краю"³¹⁹.

Летувісы. Ад пачатку 1920-х гг. цяжка складаліся адносіны паміж Польшчай і Летувой, з-за спрэчкі аб прыналежнасці Вільні, паміж гэтымі дзяржавамі не было нават дыпламатычных адносін. На пачатку 1938 г. адносіны рэзка абвастрыліся. 11 сакавіка 1938 г. на летувіска-польскай дэмаркацыйнай лініі быў знайдзены труп польскага салдата. 13 сакавіка Польша ўсклада адказнасць за гэта на Летуву. Польская бок даў зразумець Летуве, што чакае аднаўлення дыпламатычных адносін, і патрабаваў прызнання летувіскім урадам існай мяжы паміж дзяржавамі. У ноч з 16 на 17 сакавіка палякі прад'явілі Летуве ўльтыматум з патрабаваннем установіць дыпламатычныя адносіны. Летувіскі ўрад пайшоў на ўстанаўленне дыпламатычных адносін і прызнанне межаў. Усё гэта адбівалася на летувісах, якія жылі на поўначы Лідскага павета і на паляках, якія жылі ў Літве.

На пачатку 1936 г. у Лідзе з ініцыятывы "Федэрацыі польскіх звязаў абаронцаў Радзімы" быў створаны камітэт абароны палякаў у Летуве. Першым мерапрыемствам камітэту быў мітынг у падтрымку палякаў Летувы, праведзены 26 студзеня на плошчы Славы ў Лідзе³²⁰. У красавіку таго жа года ў нашым горадзе рашэннем старасты былі скасаваныя 11 аддзелаў розных летувіскіх таварыстваў "за пазастатутную дзеянасць ... якая можа пагражсаць грамадскому спакою"³²¹. Тым не менш на 1 верасня 1936 г. у павеце працаўала 7 школ з выкладаннем на летувіскай мове³²² - бо яны мелі сваю дзяржаву, якая клапацілася пра летувіскую культуру, а беларусы не мелі такой падтрымкі.

На пачатку 1938 г. Лідскі акруговы суд разглядаў чарговую справу летувісаў. Пра гэту справу газета "Слова" надрукавала вялікі артыкул з "белай плямай" - следам польскай цензуры. Аўтар пад псеўданімам J.M. (пэўна - Юзаф Мацкевіч) пісаў: "Еду ў Ліду. ... На лаве падсудных сядзяць: Вінцэнт Дайлідка, Вераніка Чыбір, Пётр Валентыкевіч. Усе кіраунікі чытальні ў летувіскага таварыства "Рытас". Дайлідку бароніць адвакат Янкоўскі. Абвінавачваюць яго ў тым, што захоўваў нелегальную літаратуру і слухаў перадачы радыё "Звязу Вызвалення Вільні" з Каўнаса, пры гэтым расказваў людзям пра змест перадачаў і такім чынам выступаў за адрыў тэрыторыі ад Польшчы. Дайлідка віну не прызнаваў, бо ўсе кнігі ў чытальні былі легальнія, са штэмпелем "Рытас". А тыя кнігі, якія ў яго былі знайдзены пад страхой, яму не належалі:

Пракурор: Адкуль узяліся кнігі?

Абвінавачаны: Хіба нехта падкінуў.

Пракурор: Радыё слухаеце?

Абвінавачаны: Так, дэтэктарнае.

Пракурор: На ім чуцён Каўнас?

Абвінавачаны: Не"³²³.

Адвакаты абвінавачаных запатрабавалі пера-
класці нелегальныя кнігі на польскую мову, каб можна
было зразумець іх змест. Пасля перакладу стала зразу-
мела, што гэтыя кнігі - збор песняў, летувіскі гімн,
кніга пра Вітаўта і г.д. Толькі кніга пра Вітаўта Вялі-
кага выклікала недавер у суда, бо была надрукавана ў
Каўнасе, і таму ў ёй Вітаўт прадстаўлены як вораг По-
льшчы.

Аўтар артыкула працягвае: "Падсудны Вален-
тыкевіч ... мала інтэлігентны, слаба выхаваны. Віны
не прызнае, плача і не можа ясна прамаўляць. Яго
адвакат упірае на тое, што калі ён загадваў чытал-
най у Дубічах дык змагаўся з левымі і камуністычнымі
актыўістамі ... у судзе стала вядома, што у Дубічах
паліцыя мела вялікія проблемы з камуністамі, але па-
слія прыбыцця Валентыкевіча камуністы страцілі
свой уплыў. Чыталня ў Дубічах мела 70 кніжак, а ў
Мантанах (там працавала яго жонка) 23 кніжкі.
Валентыкевіч атрымліваў 180 злотых, яго жонка 120
(вельмі добрыя гроши па тым часе - Л.Л.). Пракурор
усклікае: "Як гэта можа быць, атрымліваў 300 злотых
штогомесяц за бібліятэку ў 90 кніжак!" ... Абві-
навачаны чырванее і не мае што сказаць. Адзін з суд-
дзяў ківае з разуменнем галавой. Пракурор пасмі-
хаеца ..." ³²⁴.

Як далей стала вядома, нават і тыя 90 літоўскіх
кнігак ніхто чытаць не хацеў, бо ўся вясковая моладзь
была настроена варожа. Валентыкевіча таксама абві-
навачвалі ў тым, што ён слухаў радыё і пераказваў лю-
дзям, каб увайсці ў давер да вясковцаў, для старых
купляў махорку, а для моладзі - цукеркі а з камуністамі
змагаўся, каб "замуціць ваду". Як аказалася, адна з
"нелегальных" кнігак была выдаўзена па-летувіску
яшчэ ў 1905 г.³²⁵

У выніку ўсе, акрамя Валентыкевіча былі ап-
раўданы, а "былы кіраўнік раней зачыненай чыталні
Літоўскага таварыства "Рытас" ў Дубічах і Манта-
нах Пётр Валентыкевіч атрымаў вырак суду ў 3 гады
турмы і пазбаўлення працу на працягу 5 гадоў"³²⁶.

У сакавіку перад Акруговым судом паўсталі
летувіскія актыўісты Міхал Чаглі і Пяртрунела-Бірута
Шычкоўская абвінавачаная ў антыдзяржаўнай дзея-
насці на тэрыторыі Лідскага павета³²⁷. Пры канцы
лістапада той жа суд пачынае судзіць "летувіскіх
дзеячоў Агату Уткеч і Вераніку Чыбір"³²⁸.

8 лютага Лідскі акруговы суд разгледзеў справу
летувіскай дзяячкі, нейкай Юнкелейць з вёскі Бутры-
манцы, якая абвінавачвалася "ў намаўленні вясковых
людзей, праз разпаўсюд адпаведных кніжак да адвар-
нання часткі тэрыторыі Рэчы Паспалітай". Суд
апраўдаў жанчыну, а двух сведкаў пракурор нават абя-
цаў прыцягнучы да адказнасці за ілжывая паказанні³²⁹.

Яўрэі. Пры канцы 1930-х гг. цяжка выбудоў-
валіся адносіны яўрэйскага насельніцтва Польшчы з
уладамі краіны. Прычым колькасць яўрэйскага насе-

льніцтва была настолькі высокай, што пад час яўрэй-
скіх святаў жыццё ў горадзе спынялася³³⁰.

На яўрэйскіх могілках у Лідзе з 1936 г. стаяў
помнік невядомаму жаўнеру-яўрэю, які загінуў у баях
з бальшавікамі пад Лідай у 1920-м г. Потым, да 1939
г., кожны год у лістападзе Камітэт камбатантаў-яўрэяў
збіраў каля помніка жалобны мітынг³³¹.

У лютым 1938 г. "Кур'ер Віленскі" піша: "Задзей-
ды спакойную Ліду наведала дастаткова вялікая група
пікетоўцаў з Вільні. Група падлеткаў, стаўшы на
вуліцах горада, старалася перашкаджаць гараджанам
рабіць пакупкі ў яўрэйскіх крамах. Улёткі, якія
яны раздавалі, і былі сканфіскаваныя паліцыяй. Праз
парушэнне грамадскага спакою паліцыя складаля на
пікетоўцаў некалькі пратаколаў"³³². Праз некалькі
нумароў тая ж газета пісала, што лідскі стараста выра-
шыў спыніць пікетаванне крамаў, якое пачалося 31
студзеня, "некалькі пікетоўцаў арыштавана паліцыяй,
сярод арыштаваных пікетоўцаў былі злодзеи-рэцы-
дыўсты"³³³.

У вышэй прыведзенай праграме, прынятай у
Лідзе на пачатку лютага 1938 г. на з'ездзе гмінных арга-
нізацый "Лагеру нацыянальнага аўяднання" (OZN)
пералічаны накіраваныя супраць яўрэяў пункты. У
лістападзе таго ж года, прэса паведамляе што Гарад-
ская ўправа дзеля адсоткавага павялічэнне неяўрэй-
скага гандлю (unarodowienia) вырашыла перарабіць
існы на рынку мясны павільён ў крамы. "З боку галоў-
най вуліцы горада паўстануць трох новыя крамы, якія
Таварыства сяброў горада Ліды плануе перадаць
купцам з заходніх ваяводстваў Польшчы. Зараз у горадзе
ужо існуюць 4 вялікія крамы, адчыненыя купцамі з Познанскага ваяводства"³³⁴. Ужо праз некалькі
тыдняў замест мяснога павільёна адчыніцца новыя
крамы па вуліцы Сувальскай, тут жа, месца, дзе стаялі
дрожкі перароблена ў скверык, і так "вырашана
найвялікшая проблема цэнтра горада, бо тут раней
было галоўнае месца стоку нечыстотаў. Новыя
крамы будуть прыносіць гораду прыбытак, хрысці-
янскі гандаль у цэнтры горада хутка павялічваец-
ца"³³⁵. Хутка Народны кааператыўны банк у Лідзе вы-
дзеліў 6 000 злотых для выкарыстання ў якасці ільгот-
ных крэдытаў для "хрысціянскага рамесніцтва і
гандлю"³³⁶.

На пачатку жніўня 1938 г. віленская газета "Сло-
ва" паведаміла пра змяншэнне адсоткавай колькасці
яўрэяў у лідскіх мястэчках і ў самой Лідзе: "У Лідзе ў
1921 г. было 48% яўрэяў ад агульнай колькасці гарад-
жан, а зараз толькі 33%"³³⁷.

Не гледзячы ні на што, летам 1938 г. лідскія
яўрэі-рамеснікі пачынаюць збіраць гроши, каб купіць
для войска санітарны аўтамабіль³³⁸. Тады ж уладальнік
"Ардаля" Саламон Мелуп вырашает купіць для гарні-
зона горада Грудзенж (у якім, як і ў Лідзе, "Ардал"
меў фабрыку) цяжкі кулямёт³³⁹.

6 верасня 1938 г. віленская газета "Слова" праін-
фармавала, што ў нядзелью, 4 верасня, у Лідзе дайшло
да антыяўрэйскіх хваляванняў. Прычынай эксцэсаў
было збіццё каля 8 гадзін вечара некалькіх жаўнероў.
"Пасля гэтага ў некаторых яўрэйскіх дамах па вуліцах

3-га Мая, Сувальскай і суседніх з імі вуліцах былі выбіты шыбы. Таксама выбіты шыбы ў рэстаране яўрэя Савіцкага, у цукерні "Амерыканка" і ў кватэрні адваката Кернера. У часе хвалявання некалькі яўрэяў былі забітыя. Паліцыя, каб не дапусціць паўтору канфлікту, стаіць на вуліцах горада. Шэраг асоб, якія прымалі ўдзел у хваляваннях, затрыманы³⁴⁰.

8 верасня 1938 г. "Кур'ер Віленскі" абвяргае інфармацыю пра забіццё жаўнераў лідскімі яўрэямі³⁴¹, а газета "Слова" паведамляе, што непасрэднай прычынай нядзельных антыяўрэйскіх хваляванняў у Лідзе былі "неправільныя паводзіны ўладальніка крамы гародніны па вуліцы Сувальскай Хайма Цвайфуса. Гандляр аблаяў жаўнера, а аднаго з хрысціян, які ўмяшаўся, - ледзь не выцяг. Калі падышоўшы паліцыянт хацеў затрымаць жаўнера, натоўп, які сабраўся на вуліцы, адбіў арыштаванага і з крыкамі рушыў наперад, выбіваючы па дарозе шыбы ў яўрэйскіх дамах і крамах. Яўрэяў, якія патрапілі ў натоўп - збівалі. Толькі вялікі адзел паліцыі разагнаў натоўп"³⁴². Акрамя таго ў гэтых нумары газета "Слова" піша пра бойку паміж жыхарамі вёскі Сялец і яўрэямі з-за таго, што адзін з вяскоўцаў наехаў на яўрэя роварам.

Далей "Слова" інфармавала, што "стан узрушэння, які на працягу апошніх трох дзён віраваў у Лідзе, павольна ападае. Усе яўрэйскія крамы адчынены, толькі яшчэ дзе-нідзе бачны выбітыя шыбы. ... паліцыя праводзіць расследаванне, шукае тых, хто браў ўдзел у хваляваннях. Тым не менш, сітуацыя ў горадзе застаецца напружанай. Раз-пораз узікаючы бойкі і інцыдэнты. Некалькі дзён таму група яўрэяў атакавала некалькі хрысціян, якія праводзілі ў горадзе акцыю "ўсведамлення". У часе нядзельных хваляванняў быў пабіты паліцыянт і паранены яўрэй. У сувязі з хваляваннямі дэлегацыя яўрэяў пайшла да ўладаў горада, каб даказаць, што не яўрэі спрабавалі хваляваниі"³⁴³.

Гэтыя падзеі ў Лідзе патрапілі на першыя старонкі польскіх газет, а нумар газеты "Варшаўскі вечар" быў нават канфіскаваны "за інфармацыю з Ліды"³⁴⁴.

Пры канцы 1938 г. "Слова" падрахоўвала вынікі: "У апошні час заўважаны значны зыход яўрэйскага насельніцтва з Ліды. Сталая акцыя байкому прывяла да таго, што шэраг яўрэйскіх прадпрыемстваў ліквідаваны, а іх ўладальнікі ці пайшлі працаўцаў у іншыя фірмы, ці выехалі з горада. Адначасова шмат яўрэяў - ўладальнікаў дамоў пазбаўляюцца нерухомасці, прычым пакупнікі гэтых дамоў - хрысціяне. Цэны на нерухомасць панізіліся. У цэнтры горада паўстаюць новыя хрысціянскія прадпрыемствы. На працягу аднаго толькі лістапада ў цэнтры горада адчыніліся 5 хрысціянскіх крамаў, і ў бліжэйшыя дні яшчэ адчыніяцца некалькі вялікіх крамаў"³⁴⁵.

Лідскія яўрэі ў той час выдатна ведалі пра цяжкі лёс яўрэяў Германіі і восенню 1938 г. пад кіраўніцтвам лідскага рабіна А. Рабіновіча ў горадзе паўстаў камітэт дапамогі яўрэям, выгнаным з Германіі³⁴⁶. Менш чым за паўгода было сабрана 11 315 злотых³⁴⁷.

Былая лідзянка Тэафанія Юрэка пісала пра тыя часы: "Яўрэі ў горадзе пераважныя жылі ў цэнтры,

гэта вынікала з таго, што яны ўтрымлівали крамы і рамесныя майстэрні. ... Яны ўтваралі групу, сцісла звязаную паміж сабой традыцыяй, рэлігіяй, а таксама гандлёвымі і прамысловымі інтарэсамі. Гараджане-хрысціяне трактавалі іх як народ, які адвею жыць у горадзе. Часамі мясцовыя хуліганы, часцей пад час свята Кучак рабілі ім усялякія пастоты, аднак гэтыя былі спарадычныя выпадкі. Лідская яўрэі апраналіся па-еўрапейску, не насліп пейсаў - за вынікткам рабінаў. Гараджане прывыклі да таго, што ў суботу ўсе яўрэйскія крамы зачынены, а яўрэйскае насельніцтва не выконвае ніякай працы. ... Яўрэйскае насельніцтва з іншымі гараджанамі ўжывала розныя мовы - усё залежала ад таго, на якой мове размаўляе кліент ... гандаль быў цалкам у іх руках. Была група заможных яўрэяў, але хапала сярод іх і сапраўдных беднякоў, частка якіх падтримлівала камуністычны ідэі. Яўрэйскія купцы дыктавалі цэны, завышаючы ці заніжаючы іх у залежнасці ад кан'юктury. Найчасцей, праз нізкія цэны закупаў падманваліся вясковыя людзі, што ўзбуждала іх супраць яўрэй. Выбухнула гэта ў 1938-39 гг. Тады ж з'явіліся лозунгі: "Не купляй у яўрэя, ён цябе падмане", "Ідзі па тавар да сваіх". Пачалі з'яўляцца крамы, якія адчынілі хрысціяне. Адначасова з'явілася узаемная падазронасць паміж яўрэямі і хрысціянамі, якая дрэнна сказалася падчас вайны. Не датычыла гэта ўсіх - было шмат прыкладаў узаемнай дапамогі, але гэта іншая тэма"³⁴⁹.

Пра тое ж пісала і Яўгенія Ярмант: "Пра яўрэяў май мама выказвалася з павагай. Казала, што ў іх дружныя клапатлівия сем'і. Г'яны яўрэй на вуліцы - немагчымая з'ява. Мы ніколі не чулі, каб яўрэй кінуў сваю сям'ю і дзяцей. ... Яўрэі заўсёды вельмі рэлігійныя і пабожныя. Перад вайной шматлікія лозунгі заклікалі байкатаўшчыця яўрэяў і рабіць пакупкі толькі ў польскіх крамах і кааператывах. Натхнёныя патрыятызмам, мы вырашилі байкатаўшчыця нашых суседзяў. Некалькі разоў я нават хадзіла ў кааператывную краму ў канцы вуліцы Лётнай. Але з часам усё вярнулася на свае месцы. Яхка (суседка-гаспадыня крамы - Л.Л.) была пад бокам. Яна адпускала тавары ў крэдыт. Мы ліквідавалі запазычанасць адзін раз у месяцы. Яўрэі не баяліся гандлёвой рызыкі. Калі гроши своечасова не паступалі, то сур'ёзных канфліктаў не ўзнікала. Яўрэй тады сам наведваў кватэрну даўжніка і паважліва прасіў разлічыцца"³⁵⁰.

Новы, 1939 г., пачаўся з суда над камуністамі: "Прыгавор камуністам. Тры дні ў Акруговым судзе ў Лідзе слухалася справа камуністаў. 17 снежня вынесены пригавор: Перэс Левін і Лейба Каашчансі атрымалі па 6 гадоў турмы, Даніэль Карасін - 4 гады, Шымон Ілютовіч і Генах Баран - па 3 гады турмы, акрамя турэмных тэрмінаў усе быўлі пазбаўлены грамадзянскіх правоў на 10 гадоў"³⁵¹. У сувязі з гэтым працэсам лідскі стараста забараніў павятовыя аддзелы трох яўрэйскіх таварыстваў: "Frejchejt", "Haszemer Hasair", "Hehaluc pienier" "за тое, што ў гэтых арганізацыях працавалі элементы шкодныя для польскай дзяржавы³⁵². Праз тыдзень нават забаранеца дзейнасць

знакамітага лідскага яўрэйскага спартовага клубу "Макабі", не даеца дазволу на рэгістрацыю моладзе-вага яўрэйскага таварыства "Histadrut Academenoim Zionim"³⁵³.

А ў лютым на паседжанні Гарадской Рады г. Ліды, на якім разглядаліся фінансавыя выдаткі на 1939 г., была выкраслена фінансавая субсідія, якая да гэтага заўжды выдзялялася з бюджету для дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх арганізацый³⁵⁴.

18 сакавіка ў 1-30 ў Лідзе невядомыя выбілі вокны ў сінагозе па вуліцы Школьнай³⁵⁵.

Хутка пачалася Другая Сусветная вайна.

Лідскія яўрэі добра ведалі пра становішча яўрэяў у Германіі і чакалі ад Гітлера самага дрэннага. Не мелі яны вялікіх сантыментаў і да Польскай дзяржавы. Таму, калі замест фашыстаў у горад ўвайшла Чырвоная Армія, лідскія яўрэі сустракалі яе кветкамі - для іх гэта было сапраўданне вызваленне ад фашысцкага лагеру. Ярмант пісала: "Аднойчы раніцай горад абліцела вестка, што ў Ліду ўступілі рускія войскі, і на ўскрайніне горада яўрэі сустрэлі іх хлебам-соллю. Мама сцісла пракаментавала: "Яўрэі готовыя хоць чорта вітаць, абы не прыйшли немцы"³⁵⁶.

* * *

Каб зразумець асаблівасці палітычнай сістэмы Другой Рэчы Паспалітай, патрэбна ўлічваць палітычны кантэкст і вельмі цяжкае становішча польскай дзяржавы, якая жорстка супрацьстаяла камуністычнаму і фашысцкаму таталітарным рэжымам і свядома выбрала шлях "закручвання шрубаў". Акрамя таго, у тыя гады ў Еўропе ўжо было не шмат па-сапраўданому дэмакратычных дзяржаваў (па-сапраўданому дэмакратычнай у нашай частцы Еўропы ў той час заставалася толькі Чэхаславакія), Польшча не была горшай за іншых і ў цэлым не выпадала з агульнага палітычнага кантэксту свайго часу. Трэба адзначыць, што польскія суды, судзячы па жорсткіх законах, tym не менш расследавалі справы і часта апраўдвалі абвінавачаных.

Святы

Вялікімі святамі для лідзян былі **Каляды і Вялікдзень**, як і зараз, гэтыя галоўныя святы адзначаліся католікамі і праваслаўнымі ў розныя дні. Каляды і Вялікдзень - сямейныя святы, і ў прэсе ў гэтыя дні друкаваліся толькі ўзаемныя віншаванні, розная інфармацыя пра ранішнікі для дзяцей і г.д. Напрыклад у 1938 г. "Кур'ер Віленскі" інфармаваў, што з ініцыятывы павятовага каменданта лідскай паліцыі Вацлава Генрыка паліцыянты сабралі 70 злотых на падарункі для дзяцей з бедных сем'яў на Вялікдзень³⁵⁷.

Галоўнымі дзяржаўнымі святамі былі **Дзень Канстытуцыі 3-га Мая і Дзень Незалежнасці 11-га Лістапада**. Гэтыя святы ў горадзе шырокая адзначаліся з удзелам уладаў і грамадскіх арганізацый.

Напрыклад Дзень Канстытуцыі 3-га Мая ў 1938 г. святковаўся такім чынам: У 10-00 набажэнства ў гарнізонным касцёле. Пасля набажэнства - вайсковы

парад лідскага гарнізона і дэфіляда сяброў патрыятычных грамадскіх арганізацый. У 15-00 свята працягвалася на гарадскім стадыёне, адбыліся святочныя спартовыя мерапрыемствы: парад спартсменаў, забег усіх ахвотных на дыстанцыі 2 і 5 км на прыз, выступ харцэраў, рytмічная гімнастыка школьнай моладзі, выступ баксёраў, розыгрыш прызоў, выступ пажарнай аховы, пачатак сезуна дзейнасці "Звязу стральцоў". На стадыёні маглі прыходзіць усе ахвотныя, але месца для сядзення каштавала 50 грошаў. Ахвотныя прыняць удзел у забегу, да 2 траўня павінны былі прыйті медыцынскую праверку³⁵⁸. Прэса пісала, што вуліцы горада ў першай палове дня і стадыён у другой былі запоўнены гараджанамі. Першае месца ў забегу на 2 км заняў нейкі Шымковіч, другое Даўгашэя, трэцяе, чацвёртае і пятае занялі вучні Купецкай гімназіі. У бегу на 5 км першае месца заняў Плуцінскі (з спартовага клубу "Гедзімін", 14 хвіл і 27 сек), другое Апяцёнка (спартовы клуб "Ліда", 14 хвіл і 29 сек), трэцяе Каламеецкі (клуб "Гедзімін", 14 хвіл і 38 сек). Узнагароды ўручылі стараста Гансоўскі³⁵⁹.

У тым жа 1938 г. свята 11 лістапада супала з 20-мі ўгодкамі незалежнасці і таму святковалася асабліва ўрачыста. У 10 раніцы свята пачалося набажэнствам у Фарным касцёле, а з 9-й гадзіны набажэнствамі ў храмах усіх іншых веравызнанняў. У 10-30 у замку пачалі збірацца сябры розных таварыстваў і грамадскіх аўяданняў, дзе перад імі выступіў стараста Гансоўскі. Мітынг у замку скончыўся спевам гімну пасля чаго людзі дэфілядай прыйшлі па вуліцы Сувальскай. У сярэдзіне дня ў зале кінатэатра "Эра" адбылося ўрачыстае паседжанне³⁶⁰.

Як вялікая грамадскае свята, кожны год святковаліся **Дажынкі**. Газета "Слова" пры канцы ліпеня 1938 г. пісала: "Каталіцкая моладзь, аб'яднаная ў Каталіцкім маладзёвым таварыстве, у гэтыя дні распачынае падрыхтоўку свята Дажынак, якое адбудзеца ў Лідзе 14 і 15 жніўня. Ва ўрачыстасцях прыме ўдзел каталіцкая моладзь Лідскага дэканату"³⁶¹.

11 і 12 лютага 77-мы пяхотны Ковенскі полк, які стаяў у Паўночным лідскім гарадку святковаў **палкавое свята**. Звычайна свята пачыналася з паседжання ў "Эры", наведвання помніка загінуўшым героям у часе вайны на незалежнасць у Паўночным гарадку, параду войск і службы ў гарнізонным касцёле³⁶².

Кожную вясну полк выязджаў у летні лагер і вяртаўся ў верасні. **Вяртанне войска з вучэння** заўжды праходзіла як гарадское свята. 13 верасня 1938 г. лідзяне апошні раз сустракалі свой полк з лагераў³⁶³, бо ў наступную восень полк ужо ваяваў. Маршыраваўшы па горадзе жаўнеры і афіцэрэй гараджане засыпалі на вуліцах горада кветкамі³⁶⁴.

Рэлігійнае жыццё

Касцёл стала арганізоўваў пілігрымкі парафіян у Вільню. Напрыклад, улетку 1936 г. 1400 чалавек з Ліды наведвалі Вострую Браму і могілкі на Росах, магілі маці і сэрца маршала Пілсудскага, частка лідзян наведала таксама Кальварыю³⁶⁵. У наступнымnumary

газета ўдакладніла, што ў пілігрымцы удзельнічала 1590 лідзян і 4 ксяндзы³⁶⁶.

Пра прызначэнне пробашча новай парафіі, новазбудаванага касцёла на Слабодцы Вінцэнта Лабана паведамлялася ў чэрвені 1937 г.³⁶⁷ Пры канцы таго ж года прэса пісала, што парафіяне касцёла на Слабодцы плануюць пачаць пабудову новага, мураванага касцёла. "Слабодка, раней самы бедны раён горада, у апошнія гады пачаў хутка развівавца ў гандлёвым і гаспадарчым сэнсах. Драўляны касцёл ужо не можа змясціць усіх парафіян"³⁶⁸. Мураваны касцёл быў тут пабудаваны толькі на пачатку XXI ст.

На пачатку сакавіка, для святкавання свята "Казюкоў" заўжды арганізоўваўся адмысловы цягнік з Ліды на Вільню. У 1938 г. для праезду на "Казюкі" ў абодва бакі трэба было заплаціць на квіткі 3 злотыя, цягнік адыходзіў у Вільню 3 сакавіка ў 12-00 і адпраўляўся ў бок Ліды з віленскага вакзала 4 сакавіка ў 14-27³⁶⁹. На Казюкі ў Вільню звычайна выязджалі тысячи лідзян.

Гараджане памяталі пра ксендза Фалькоўскага, забітага царскімі ўладамі пад час паўстання 1863 г. Напрыклад, у лютым 1936 г. 86 лідскіх харцэраў наведалі магілу ксендза на Выгане³⁷⁰. У чэрвені 1938 г. у Фарным касцёле адбылася імша ў памяць 75-х угодкаў смерці героя паўстання 1863 г. ксендза Фалькоўскага³⁷¹.

А 14, 15, 16 верасня 1938 г. у Фарnym касцёле адбываліся парафіяльныя ўрачыстасці, і на плошчы Славы каля касцёла праходзіў традыцыйны кірмаш³⁷².

З 6 жніўня 1936 г. на Лідчыне троі дні знаходзіўся Віленскі арцыбіскуп Рамуальд Ялбжыкоўскі, за гэты час ён наведваў большасць рым-каталіцкіх парафій павета³⁷³.

2 і 3 кастрычніка 1938 г. у Лідзе праходзіў III-ці кангрэс Ордэна Францішканоў, у ім прынялі ўдзел дэлегаты з 48 парафій³⁷⁴.

26 сакавіка 1939 г. шырока святковалася 40-гадззе душпастырскай працы ксендза-каноніка, лідскага дэкана Гіпаліта Баярунца. Адбылося ўрачыстое набажэнства ў Фарnym касцёле, васілішскі ксёндз-дэкан Ігнат Цэрскі сказаў вялікае казанне і падарыў юбіляру 400 злотых, сабраных лідскім грамадствам³⁷⁵.

Прэса амаль што не паведамляла пра жыццё іншых, акрамя каталіцкай, канфесій. У 1936 г. кансерватыўная газета "Слова" напісала, што "секта баптыстаў не мела вынікаў у Віленска-Троцкім павеце, яны страцілі тут 3 дамы малітвы. ... Сектанты перанеслі свою дзейнасць на тэрыторыю Лідскага і Гарадзенскага паветаў, дзе зараз знаходзяцца адмысловыя дэлегаты гэтай секты"³⁷⁶. І ўжо ўлетку 1937 г. паведамлялася пра "хрост баптыстаў. Каля вёскі Навапрудцы адбылася цырымонія хросту асобаў, новапрысталых да секты баптыстаў"³⁷⁷.

Адпачынак у Сяльцы

Кожнае лета ў розных месцах на рацэ Нёман адчыняліся шматлікія лагеры для адпачынку дзяцей з Ліды.

Галоўным жа месцам сямейнага адпачынку лідзян у 1930-я гг. стала вёска Сялец (чыгуначная станцыя Нёман). Газета "Лідская зямля" пісала ў 1936 г. "у летнія часы ... гараджане ўцікаюць ад паўдзённай спёкі на рэкі ці азёры. ... Для лідзяніна найбліжэйшим месцам летняга адпачынку з'яўляецца Нёман. Прыгожыя ваколіцы станцыі Нёман заўжды мелі ў нас сваіх энтузіястаў, якія карыстаючыся кожнай вольнай хвілінай ... выязджалі сюды ... роварамі ці цягнікамі. Сюды едуць паляжаць на бурштынавым пясочку, паходзіць па лесе ... ці паставіць намёты для больш працяглага адпачынку. Можна спадзявацца, што хутка ўсё летніе жыццё горада перасунецца на бераг Нёмана. Усё было б добра, але ўесь час узікаюць транспартныя праблемы. Таму мясцовы аддзел Краязнаўчага таварыства робіць крокі ... каб даезд на месца адпачынку стаў бесклапотным. Наш аддзел напісаў камунікат да кірауніцтва чыгункі пра патрэбу адмысловага папулярнага цягніка, хоць бы па выхадных днях. ... Развіццё адпачынку на Нёмане цесна звязана з развіццём і ростам Ліды. Спадзяёмся, што хутка на беразе ракі вырастуць летнія дамкі, пансіянаты і нават вілы"³⁷⁸.

Улетку 1937 г. на "Свята мора" ўжо з'явіўся адмысловы цягнік да Нёмана. Але "арганізаторы свята вырашылі вяртацца дахаты ў 22-30, практычна ўжо ноччу, пры гэтым аб'явіўши ўсім пра адпраўлене цягніка ў 20-05. ... увечар прайшоў дождёж, і масы людзей да позняга вечара былі, калі не зласлівія, дык вельмі незадаволеныя. ... тысяча чалавек чакала на вакзале і ў лесе да 22-30. Шмат хто заняў месца у вагонах цягніка ўжо ў 19-й гадзіне, ператварыўшы тым самым простыя вагоны ў спальні і рэстараны"³⁷⁹.

У ліпені 1937 г. прэса паведаміла пра смерць уладальніка маёнтка Сялец Юзафа Бартэн Дзюка (Jozef Barten Deauh, ягоны сын згадваўся вышэй), "які ў 1918-19 гг. быў ... палітычным закладнікам бальшавікоў. Памёры, не гледзячы на паходжанне з французскага княскага роду, быў гарачым патрыётам С.п. Юзаф Бартэн Дзюк пахаваны на парафіяльных могілках у Ельні"³⁸⁰.

Улетку 1938 г. адмысловы цягнік да Нёмана пачаў стала адвозіць гараджан на адпачынак і прывозіць дахаты: "З 29 чэрвеня з Ліды да Нёмана пачаў хадзіць папулярны сярод лідзян цягнік. Выезд з Ліды ў 8-20, вяртанне ў 21-35. Кошт у два бакі 1 зл. 30 гр"³⁸¹.

Улетку 1939 г. Сялец ужо меў развітую інфраструктуру адпачынку, але праблемы заставаліся. Менавіта пра праблемы пісаў улетку 1939 г. журналіст "Кур'ера Віленскага" ў невялікім артыкуле, які праз яго цікаласць, мае сэнс прывесці тут з невялікім скоротам: "Нёман для 30-ці тысячнай Ліды ёсць адзінам найбліжэйшим месцам летняга адпачынку. Улетку жыхары Ліды едуць сюды тлумнымі цягнікамі ці аўтобусамі і праводзяць цэлы дзень. Дзякуючы гэтаму, вёска Сялец з кожным годам разрастается і становіцца дачным мястэчкам. У мінульым годзе тут паштала некалькі новых пансіёнаў і танных рэстаранаў, якія робяць адпачынак аматараў сонца і вады прыемным. Аднак з нейкага моманту управа маёнтка

Сялец, якому належыць частка правага, дачнага бера-га Нёмана, імкнецца атрымаць сабе з адпачынку галоўную крыніцу прыбытыкаў і таму стварае вялікія перашкоды як жыхарам вёскі, так і прыехаўшым лідзянам. У людзей, якія ідуць на пляж ... адмысловы чалавек збірае аплату па 10 грошаў. Пры тым ... на квітках якія ён выдае, няма адзнакі гміны ці скарбовых уладаў павета, што кажа пра самаўпраўства. Таму вялікая частка людзей не жадае плаціць. ... маёнтак не інвестуе частку ад заробленых грошай на паляп-шэнне пляжу. ... па ўсім пляжы ляжысьць у пяску калю-чы дрот, якія кожны дзень калечыць кагосьці з адпачы-ванцаў: прыехаў, аплаціў уваход і ідзі да лекара Але самай вялікай балічкай летнікаў Нёмана ёсць "казіно", адчынене ўправай маёнтка Сялец, яго трыва-мае Дэмбінскі. Кошты тут вышэйшыя за кошты на самых люксовых курортах калі мора. Шклянка вады каштуе 15 грошаў, бутэлька піва 1 злоты, пра закускі лепей не казаць. Адміністратор маёнтка Дмахоўскі, відочна, ёсць супольнікам Дэмбінскага, бо пад рознымі нагодамі чыніць усялякія выслікі, каб накіраваць кліен-таў у "казіно". На ўскрайку лесу быў адчынены ў міну-лым годзе танны рэстаран "Леснічанка", які прадае тыя жс напоі і сняданак па нармальных коштах. Лю-дзі, якія адпачываюць, віталі адкрыццё гэтага рэстара-на з энтузіязмам і рушылі туды, як да "залатога руна", бо і столікі стаяць пасярод лесу, і цэны да-стутныя Аднак трывалася гэта не доўга, хутка столікі з лесу зніклі, і калі "Леснічанка" з'явілася аб'ява: "Управа маёнтка Сялец просіць сталы, на якія падаюцца напоі рэстарана, не выносіць ў лес". ... За-стаецца спадзявацца, што адпаведныя ўлады вы-правяць гэтыя хібы" ³⁸².

Сялец як галоўная зона адпачынку лідзян трыва-мается да канца ХХ ст., покуль не пачалася эпоха ўсе-агульной аўтамабілізацыі, якая зрабіла даступнай любы куток прыроды.

Кінатэатры горада

Галоўным месцам культурнага адпачынку гараджан былі кінатэатры.

На пачатку 1930-х гг. пажар знішчыў кінатэатр "Нірвана" і суседнія дамы. Пасля адбудовы, паўстаў новы кінатэатр "Эра". Пры канцы 1930-х гг. Ліда мела кінатэатры: "Эдысон" (адчынены перад 1-й Сусветнай вайной), "Эру" і "Маленъкае", усе знаходзіліся на Сувальскай вуліцы³⁸³. У той час кіно было для жыхароў Ліды галоўным месцам адпачынку і важнай культурным з'явай. У рэпертуары пераважалі камедыі, але былі і сур'ёзныя карціны.

Кінатэатры "Эра" і "Эдысон" былі ў цэнтры горада, "Маленъкае" - калі касцёла Піяраў. На пачатку 1937 г. кінатэатр "Маленъкае" (Сувальская, 74) быў зачынены, і Скарбовая ўправа наложыла секвестр на яго мэблю³⁸⁴.

Кінатэатар "Эдысон" меў балкон і буфет. Паказу фільмаў звычайна папярэднічала надпраграма (часопіс) ПТА (Польскага тэлеграфнага агенцтва). А вячэрнім сеансам нярэдка папярэднічала рэвю (кінаагляд).

У "Эдысоне" паказвалі "лепшыя фільмы гэтага часу з моцным гукам" і т.д. праграмы мяняліся прыблізна штотыдзень. Напрыклад, у акрэсе 12 сакавіка - 8 кра-савіка 1939 г. на экране гэтага кінатэатра паказваліся фільмы: "Тыран", "Вязніца без кратай", "Каханне ў джунглях", "Таямніца Чырвонага мора" ³⁸⁵.

Уладзіслаў Нарушэвіч у сваіх мемуарах пера-казваў сапраўдную анекдатичную гісторыю з 30-х гадоў. Нейкі селянін з жонкай, пасля ўдалага гандлё-вага дня, пайшлі ў кінатэатр "Эдысон". Месцы занялі на балконе ў бочным крыле, блізка да экрана. Ішоў крымінальны фільм, у галоўны момант забівалі бага-тую, маладую і прыгожую жанчыну. У момант забой-ства, жанчына была занятая чытаннем і не бачыла бандыты, які набліжаўся да яе. Калі ён ужо быў блізка калі ахвяры, жонка ўхапіла мужа за руку і пачала голасна кричаць: "Кінь у бандыта ботам, бо заб'е!". Селянін выканаў загад, і, зняўшы бот, кінуў яго ў экран, экран парваўся, у кінатэатры пачалася паніка³⁸⁶.

Прэса паведамляла, што ўлетку 1937 г. ненавя-заны конь з возам, пакінуты жыхаром вёскі Мастоў-шчына Станіславам Снацкім пасвіцца на вуліцы Сувальскай, выбіў шыбу ў кінатэатры "Эдысон" ³⁸⁷.

Школьная моладзь мела праблемы з вячэрнімі сеансамі, бо настаўнікі не дазвалялі моладзі паказвацца на вуліцы без дарослых пасля 20 гадзін, тым больш хадзіць у кіно на вячэрнія сеансы. Толькі некаторыя смельчакі ішлі на рызыку напароцца на дзяжурнага настаўніка. Таму, каб патрапіць на вячэрні сеанс, некаторыя зухі апраналіся як дарослыя³⁸⁸.

Месцы ў кінатэатрах не нумараваліся, купіўшы білет, пры жаданні можна было застасцца ў глядзельнай зале на некалькі сеансаў. У кінатэатрах, акрамя паказу кінафільмаў, арганізоўваліся тэатральныя пастаноўкі вандроўных труп, ладзіліся танцевальныя вечары, дабрачынныя мерапрыемствы, балі-маскарады і г.д., у якіх магло прымаць удзел да 500 чалавек.

Міжваенныя кінатэатры былі сапраўднымі цэн-трамі не толькі культурнага, але і грамадска-палітыч-нага жыцця. Уладальнікі кінатэатраў ававязаны былі прадстаўляць глядзельныя залы па зліканай цане ці бясплатна для сходаў разнастайных грамадскіх палі-тычных арганізацый, таварыстваў, партый і г.д., напры-клад падчас знакамітай забастоўкі на фабрыцы "Ар-даль" у 1936 г. кінатэатр "Эра" выкарыстоўваўся для сходаў і мітынгаў рабочага актыву³⁸⁹. А 2 траўня 1937 г. у кінатэатру "Эдысон" у межах Тыдня Асветы Пра-цоўных была прачытана лекцыя пра шубраўцай³⁹⁰ і інтэлектуальная рухі ў Вільні першай паловы XIX ст.³⁹¹

У кінатэатрах стала праводзіліся гастролі тэ-атральных труп, напрыклад 20 жніўня 1936 г. у кіна-тэатры "Эра" выступіла знакамітая трупа Віленскага гарадскога тэатра, гралася лёгкая, эратычная камедыя ў 3-х актах "Каханне ўжо не ў модзе" ("Milosc juz nie w modzie")³⁹². На пачатку 1937 г. "Кур'ер Віленскі" пісаў: "... у Лідзе працујуць 3 кінатэатры: два мених і адзін пад назіў "Эра" з вялікай залай на 750 месцаў. Калі ў Ліду завітвае выязны віленскі тэатр ці ан-самбль "Рэдута" з новым рэпертуарам - зала

кінатэатра бывае нават перапоўнена публікай. Санітарныя нормы патрабуюць, каб у такім месцах былі публічныя туалеты, а ў гэтым кінатэатры туалеты ад пачатку ягонай эксплуатацыі заўжды "на рамонце". Такія адносіны кіраўніка кінатэатра "Эра" Тамашэвіча да санітарных нормаў не могуць не дзівіць грамадскасць. Трэба нарэшце, каб ён адказаў, калі закончыцца гэты вечны рамонт туалетаў?"³⁹³. Праз некалькі нумароў дырэктрыя кінатэатра адказала рэдакцыі: "Рамонт туалетаў даўно закончаны, але праз маразы размёрзліся вода-праводныя трубы, і туалеты былі зачынены. Аднак падчас гастролей тэатральных труп туалеты былі чынныя. Зараз туалеты таксама працуюць"³⁹⁴. У tym жа нумары друкуюцца аб'ява аб гастролях з 1 сакавіка 1937 г. віленскага тэатра пад кіраўніцтвам вядомай артысткі і заснавальніцы тэатра Ніны Младзеёўскай-Шчуркевіч: "У кінатэатры "Эра" у 16 гадзін будзе пака-зана камедыя Стэфана Кедрынскага "Замужняя панна", у 20-30-н'еса Самерсста Маэма "Святы прамен'"³⁹⁵.

Трэба адзначыць, што ў другой палове 1930-х гг. славуты тэатр "Рэдута"³⁹⁶ шмат разоў на год выступаў у кінатэатры "Эра".

У красавіку 1937 г. стараста Мікалашэўскі падчас прыватнага прагляду кіно ў кінатэатры "Эдысон", асабіста пераканаўся, што тут паказваўся няўгоднены з староствам і недазволены для моладзі фільм, а моладзь якраз і складала большасць гледачоў на гэтым сеансе. Стараста прышыягнуў гаспадара кінатэатра да адміністрацыйнай адказніці, і ў выніку, той быў аштрафаваны на 30 злотых. У тую ж вясну, у красавіку, выязны віленскі тэатр паказваў у "Эры" камедыю Якуба Дэвала "Стэфак" і камедыю Стэфана Кеджынскага "Стары кавалер"³⁹⁷. А ў траўні варшаўскія артысты ў кінатэатры "Эра" паказалі тэатральную камедыю "Цётка Карава", у ролі цёткі выступілі знамітыя кінаартысты таго часу Яўген Бадо³⁹⁸. Пра выступ у "Эры" у камедыі "Цётка Карава" знанага Яўгена Бадо пісаў адзін з гледачоў, былы лідзянін Уладзіслаў Нарушэвіч: "Запомніў яго аднак не ў гэтай, тытульнай для яго ролі, а падчас шыацыру па Сувальскай у таварыстве асыстуючых яму асонаў. Паводзіў сабе вельмі свабодна, бесклатнна і са сваім прыроджаным шармам абдорваў мінакоў артыстычнай ўсмешкай"⁴⁰⁰.

У жніўні 1938 г. у кінатэатры "Эра" выступала тады ўжо славутая Іда Камінская⁴⁰¹ са сваёй камандай, квіткі прадаваліся ў цукерні "Амерыканка"⁴⁰².

Наогул, практычна кожны тыдзень у кінатэатры "Эра" акрамя паказу кіно, адбываліся культурныя імпрэзы ці грамадскія мерапрыемствы.

Летам 1939 г. у кінатэатры "Эра" змяніўся дырэктар. Замест К. Тамашэвіча пачаў працаваць Ежы Длускі, які для гэтага адмыслову пераехаў жыць у Ліду.

Кіно ў горадзе было так папулярнае, што на пачатку 1939 г. у Гарадской управе, "пад час штэмпелявання было скрадзена 48 белетаў у "Эру". Аднак кантралёр кінатэатра Рулько пад час праверкі белетаў, вызначыла крадзеных трэх белеты. Дырэктар Длускі заявіў у паліцыю"⁴⁰³.

У цэлым кінапракат быў добра развіты, гэта адлюстроўваюць наступныя лічбы: за другі квартал 1939 г. у Наваградскім ваяводстве, часткай якога была Ліда, прайшло ў працаце 216 фільмаў польскай вытворчасці і 251 замежны фільм (у першым квартале таго ж года 209 польскіх і 249 замежных)⁴⁰⁴.

Гарадская бібліятэка

Гарадская бібліятэка была заснавана ў 1922 г. знаходзілася па адрасе Сувальская, 3. У гэтым доме размяшчаліся: тэхнічны аддзел Гарадской управы, гарадская бібліятэка і рэдакцыя "Лідскай зямлі", перанесеная ў 1938 г. з вуліцы Замкавай. Запачаткаваў кніжныя фонды бібліятэкі былы бурмістр Ліды Рудольф Бергман, ён падараваў гораду сваю асабістую бібліятэку. Не менш за 25% кніг прыпадала на яўрэйскую літаратуру. Бібліятэкай кіравала Анэля Рашкоўская. Прыблізна на месцы дзе былі дамы № 3, 5, 7 вул. Сувальскай зараз стаіць гандлёвы дом "Юблейны" (Савецкая, 1)⁴⁰⁵.

Былая лідзянка Ярмант ўспамінала: "Бібліятэкаркай працавала маладая прыгожая брунетка. Памятаю, як аднойчы, адкрыўшы рот, каб вымавіць назvu патэрбных кніг: "Дзікунка" Зажыцкай і "Пятнаццацігадовы капітан" Жуль Верна, не магла падаць голас. Магла гаварыць толькі шэптам ... для такога святога месца, як бібліятэка. Паспрабавала казаць нармальным голасам, і зноў не атрымалася. ... Бібліятэкарку я сустрэла пасля вайны каля касцёла ў Мосіна (каля Познані)"⁴⁰⁶. Таксама былы лідзянін Уладзіслаў Нарушэвіч пісаў: "На пачатку вуліцы Сувальскай па левым баку на поўнач быў магістрат і Муніцыпальная бібліятэка з чытальнай залай. [...] Не гледзячи на свой малады ўзрост, я даволі добра разбіраўся ў палітычных, нацыянальных і міжнародных адносінах праз мой прыроджаны запал да гісторыі і частага чытання газет і часопісаў у чытальнай зале муніцыпальной бібліятэкі, што дапамагло значна паширыць мае веды аб свеце і бягучай сітуацыі ў краіне"⁴⁰⁷.

Працавала бібліятэка ў панядзелак, аўторак, сераду і пятніцу з 11-00 да 15-00 і з 18-00 да 20-00, у чацвер толькі з 11-00 да 15-00, у суботу з 11-00 да 13-30 і з 16-00 да 18-00. Месячны абанемент для карыстання бібліятэкай каштаваў 50 грошаў, для вучняў 20 грошаў. У 1937 г. бібліятэка мела 7023 тамы і 1250 сталых наведвальнікаў⁴⁰⁸. Гэта была адна з лепшых установаў такога кшталту на заходнебеларускай зямлі. Сучаснікі адзначалі, што ў яе фондах былі найнавейшыя выданні сусветнай літаратуры, творы, адзначаныя высокімі ўзнагародамі: Нобелеўскім і іншымі прэміямі. У фондзе мэтанакіравана быў выдзелены раздел краязнаўчай літаратуры⁴⁰⁹.

Пры канцы 1937 г. у гарадской бібліятэцы праішоў двухдзённы семінар павятовых бібліятэк⁴¹⁰.

Пры канцы 1938 г. бібліятэка была грунтоўна адрамантавана і атрымала новыя пакоі. Чытальня зала засталася ў былым бібліятэчным пакоі, а кніжныя фонды былі перанесены ў два новыя пакоі таго ж бу-

дынка. Яўрэйскі аддзел таксама атрымаў два новыя пакоі, у першым зроблена чытальная зала, а ў другім кнігасховішча⁴¹¹.

Краязнаўчая праца ў горадзе

У 1930-х гг. лідскія краязнаўцы лічыліся лепшымі ў Заходній Беларусі.

Думаю, мне тут дапушчальна будзе зрабіць маленькі адступ.

Першым лідскім краязнаўцам можна назваць бацьку беларускіх гісторыкаў **Тодара Нарбута**. Нарбут адмыслова цікавіўся гісторыяй Лідчыны і напісаў шмат грунтоўных тэкстаў па тэме. Археолаг, этнограф, фалькларыст і лідскі краязнавец **Вандалін Шукевіч** нарадзіўся ў часы, калі яшчэ жыў Нарбут. Гэты чалавек шмат зрабіў не толькі ў галіне археалогіі Лідчыны і ўсяго краю, але таксама займаўся этнографіяй, быў знаным і паважаным грамадскім дзеячам. Да першай генерацыі лідскіх краязнаўцаў можна аднесці і **Маламажэйкаўскую святара Льва Савіцкага**, які хоць і адносіўся да плыні заходнерусістаў, але напісаў вельмі цікавую гісторыю сваёй царквы.

Другая генерацыя лідскіх краязнаўцаў з'явілася на пачатку XX ст. і дзеянічала да 1939 г. Сапраўдны вяршыній іх дзеяніасці было выданне гістарычна-краязнаўчай газеты "Лідская зямля" (Ziemia Lidzka), рэдактарам якой быў **Уладзіслаў Абрамовіч**. Самым знаным прадстаўніком другой генерацыі краязнаўцаў Лідчыны канешне ж быў прафесійны гісторык, этнограф, уладальнік унікальнага архіву па гісторыі Лідчыны **Міхал Шымялевіч**. Акрамя іх, буйнымі краязнаўцамі Лідчыны былі **Аляксандар Снежка, Антон Гржымайла-Прыбытка**.

Зараз гісторыю родных мясцін вывучае трэцяя генерацыя лідскіх краязнаўцаў. Галоўным дасягненнем трэцяй генерацыі з'яўляецца шматгадовая выданне часопіса "Лідскі летапісец" (з 1997 г., стваральнікі **Станіслаў Суднік і Валеры Сліўкін**) і адноўленай "Лідской зямлі" (з 1990 г., рэдактар **Аляксандар Колышка**), галоўным месцам захавання і назапашвання ўсей інфармацыі пра Лідчуны з'яўляецца лідскі сайт "Павет" (pawet.net, з 1999 г., адміністратор - аўтар гэтага артыкула). Мостам паміж другой і трэцяй генерацыяй лідскіх краязнаўцаў з'яўляліся выдатныя знаўцы нашай гісторыі, аўтары шэррагу грунтоўных тэкстаў, мой школьні настаўнік астрономіі **Анатоль Кулеш** і журналіст **Аляксандар Жалкоўскі**.

Усе тры генерацыі лідскіх краязнаўцаў аб'яднóвае глыбокая павага на нашай гісторыі і агульныя, патрыятычныя погляды на яе. Не гледзячы на тое, што за два стагоддзі напісана шмат базавых тэкстаў, у мяне ёсьць цвёрдая ўпэўненасць, што вывучэнне гісторыі Лідчыны толькі пачынаецца.

Такім чынам, узлёт лідскага краязнаўства ў 1930-х гг. адбыўся не на пустым месцы.

Першы нумар газеты "Лідская зямля" быў выдадзены 15 красавіка 1936 г. Выдаў газету Лідскі аддзел Польскага турыстычна-краязнаўчага таварыст-

ва, які: "згуртаваў групу аматараў даследавання гісторыі нашай зямлі, вылучыў выдавецкі камітэт, які ўласнымі сіламі зрабіў першыя крокі ў кірунку пазнання былых дзеяў нашага краю"⁴¹². Ад пачатку адрас рэдакцыі знаходзіўся па вуліцы Замкавай, 4/7, на паўгода рэдакцыя пераязджала на вуліцу Гарнянскую і з 1938 г. месцілася на Сувальскай, 3.

Практычна ўсе лідскія краязнаўцы ў той час - людзі левых перакананняў, сучаснік - мастак Юры Кацяшчэнка пісаў, што ў шэфа карэспандэнцкага пункта "Кур'ера Віленскага" ў Лідзе і галоўнага рэдактара газеты "Лідская зямля" Абрамовіча заўжды можна было "атрымаць рэвалюцыйныя лістоўкі"⁴¹³.

Галоўнай справай Краязнаўчага таварыства ў 1936 г. было заснаванне газеты. На 1937 г. прыпала падрыхтоўка да святкавання чарговага юбілею паўстання 1863 г. Лідскае краязнаўчае таварыства вырашила вырабіць памятную дошку ў гонар кіраўніка паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута і ў памяць таго, што Нарбут у свой час вучыўся ў па-піярскай школе, прымацаваць яе да муроў Касцёла піяраў. Быў створаны выканаўчы камітэт па ўшанаванні памяці Людвіка Нарбута. Патранат над справай узяў ганаровы лідзянін маршал Рыдз-Сміглы⁴¹⁴. У верасні паведамлялася пра тое, што разъясня Юры Кацяшчэнка ўжо зрабіў памятную дошку і бюст героя паўстання⁴¹⁵.

У 1936 г. Міністэрства ўнутраных спраў зацвердждае гістарычны герб нашага горада, якім гарадскія ўлады карысталіся пачынаючы з 1923 г. З 1936 г. для малодшых чыноўнікаў Гарадской Управы была ўведзена адмысловая ўніформа ў якой "на каўніяры густоўнага мундзіра месціцца герб горада ... тарча, падзелена вертыкальна, на адной палове залаты леў на чырвоным полі, а на другой два залатыя перакрыжаваныя ключы на блакітным фоне. Тарчу атачае пурпурны, падбіты гарнастаем плашч увенчаны каронай". Лепшы знаўца лідскай гісторыі Міхал Шымялевіч так інтэрпрэтаваў сімволіку лідскага герба, сімвалізуючы "ключы - свободу, леў - незалежнасць, каралеўскі плашч - апеку караля"⁴¹⁶.

У 1937 г. гарадскія ўлады ўнеслі ў Міністэрства ўнутраных спраў прапанову зацвердзіць гербавую пячатку Лідскага павета, з малюнкам, які ўжываліся на даўнія харугве Лідскага павета - Пагоняй з калумнамі, "бо да гэтага часу павятовыя ўлады выкарыстоўвалі пячатку з гербам горада"⁴¹⁷. На пачатку 1938 г. Павятовая Рада разгледзела пытанне пра павятовы герб, "які згодна з гістарычнымі крыніцамі мае на тарчы знак Пагоні і ягелонскія калумны "лазурнай масці""⁴¹⁸.

У траўні 1937 г., да 350-ых угодкаў касцёла ў Міры выдавецкі камітэт падрыхтаваў кнігу пра гэты касцёл⁴¹⁹.

Улетку 1937 г. "Кур'ер Віленскі" пісаў пра абуджэнне інтэлектуальнага руху ў горадзе: "Мясцовыя кнігарні заўважылі рост продажу кніг. Да гэтага часу кнігарні былі больші падобныя на крамы канцылярскіх тавараў. Апрача школьніх падручнікаў, кніг у іх амаль што не было. Аднак зараз, дзякуючы цікаўнасці гардожан да новых выданняў, лідскія кнігарні аджылі і ў

вітрынах з'явіліся кніжныя навінкі. Апрача таго, выдавецкі камітэт "Лідской зямлі" распачаў выдаваць кнігі на мясцовую тэматыку. Толькі што выйшла з друку кніга пра касцёл ў Міры⁴²⁰. Чакаеца кніга пра Лідскі замак, Лідскую фару, манаграфії пра Жалудок і г.д." ⁴²¹.

Сябры таварыства мелі пэўныя ільготы: "Кожны сябар Лідскага краязнаўчага таварыства можа выкарыстаць летнія месяцы для турызму на падставе асабістага пасведчання таварыства. Краязнавец можа выкупіць турыстычны билет на 1000 км за 30 злотых ці 2500 км за 60 злотых. Гэты билет, у форме кніжачкі, у якой знаходзіцца адпаведная колькасць купонаў на пэўныя пераезды. Мінімальны пераезд ад 30 км. Білет дзеянічае з 15 траўня па 15 лістапада. Для пакупкі такога билета, акрамя пасведчання сябра Краязнаўчага таварыства, патрэбна турыстычная марка Лігі падtrzymкі турызму, якую можна набыць у нашым таварыстве. Кожны чытак "Лідской зямлі" павінен карыстацца таннымі билетамі і запісаци ў сябры Краязнаўчага таварыства. Для гэтага патрэбны фотаздынак. Усю інфармацыю можна атрымаць у рэдакцыі выдання" ⁴²².

Пры канцы 1937 г. Лідскае краязнаўчае таварыства вырашыла ўтварыць адмысловы выдавецкі фонд, са сродкай якога павінны друкавацца краязнаўчыя кнігі. Першая ж фантавая лагарэя прынесла ў фонд 220 злотых⁴²³.

Пасля першага года існавання часопіса "Лідская зямля" прэса вельмі станоўча адзавалася пра наша выданне. Знаны віленскі літаратар Ежы Вышамірскі ў № 79 "Kuriera Powszechnego" пісаў: "Часопіс вельмі добра раздагуеца, выдаецца на добрай паперы, аздабляеца ілюстрацыямі, якія з'яўляюцца рэпрадукцыямі рэдкіх, старажытных выяваў. Кошт нумара нізкі (50 гр.). Часопіс чытаюць тыя, хто хоча быць парыётам свайго краю не толькі на словах, але і жадае дапамагаць творчыці і ўздыму аўтарскага калектыву. Бы часопіс друкуе ў кожным нумары, відочна, вельмі цікавы матэрыял. Маю перад сабой нумары 1936 г. і першыя трои нумары 1937 г. Нумар 3-4 мінулага года прысвечаны лідскім кааператывам. Шэраг вялікіх і малых артыкуулаў паказвае жывое развіццё кааператыўнага руху на Лідчыне. ... А ўспаміны Мірана Браніслава Нарбута ў наступных нумарах, падрыхтаваны да друку Міхалам Шымялевічам, рэдкім знаўцам гісторыі лідской зямлі" ⁴²⁴.

"Przeglad Wilenski" у № 6 пісаў пра "Лідскую зямлю": "Пад такой простай назвай другі год выходитці краязнаўча-рэгіянальны месячнік. Гэтае выданне, бадай адзінае з друкаваных у правінцыі выказвае вялікае замілаванне і чынна культывуе гісторыю ВКЛ" ⁴²⁵.

На пачатку 1938 года Лідскому краязнаўчаму асяродку прысвяціла артыкул віленская газета "Слова". Аўтар артыкула Мечыслаў Ліманоўскі⁴²⁶ ставіў нашу газету "Лідская зямля" ў шэраг лепшых выданняў такога кшталту: "Ліда не з'яўляеца ўніверсітэцкім горадам, не мае навуковай і артыстычнай эліты. Таму цешымся, што каля фабрычных комінаў, фур-

чащых у небе самалётаў і вулічнага тлуму, ёсьць асяродак які выдае "Лідскую зямлю". Мы выдатна ведаем..., які гэта цяжкі "цукар" - выдаць 13 нумароў у правінцыі. ... Калі думаеш пра вялікіх лідзянь, успамінаеш Вандаліна Шукевіча і выкананыя праз яго курганы, Тэадора Нарбута, каторы быў адным з заснавальнікаў нашай гісторыяграфіі, Юндзіла, у каторага на нагробку было напісаны, што быў "гісторыі натуральнай у краі знаўца". ... "Лідская зямля" ўзнаўляе гісторыю, геаграфію, успаміны нашых паўстанцаў... . Госці горада бачаць эканамічную актыўнасць жыхароў... . Ліда зараз ёсьць цэнтрам малога самастойнага арганізму... . Зараз маем выданне, якое інфармуе пра тое, што робіцца на берагах Дзітвы і Лебяды і не лічыць чужым Шучын. Маем выданне якое ёсьць на варце святога агню" ⁴²⁷.

20 студзеня 1938 г. "Кур'ер Віленскі" друкуе фотаздынак гатовай памятнай дошкі, прысвежанай Людвіку Нарбуту⁴²⁸. 23 студзеня ў памяшканні ППВ (PPW)⁴²⁹, адбыліся навуковыя чытанні, прысвежаныя 75-м угодкам паўстання 1863 г. Даклад пра паўстанне прычытаў Аляксандр Снежка. Зал упрыгожваў барэльеф Людвіка Нарбута працы мастака Юрія Кацяшчэнкі⁴³⁰.

З траўня 1938 г. выканаўчы камітэт ўшанавання памяці Людвіка Нарбута вызначыўся з праграмай урачыстасцяў. Па ініцыятыве камітэта гарадскія ўлады пераназвалі вуліцу Сядлецкую ў вуліцу імя **палкоўніка Людвіка Нарбута**⁴³¹. Улетку 1939 г. мястэчка Сабакінцы Шучынскага павета было пераназвана ў **Нарбутова**⁴³², у тым жа годзе планавалася ўстанавіць помнік Людвіку Нарбуту пры казармах Лідскага пяхотнага палка ў Гародні⁴³³.

8 траўня ў горадзе адбыліся вялікія ўрачыстасці. Мемарыяльная дошка ў гонар Людвіка Нарбута, зробленая на сабраныя лідскай грамадскасцю гроши, была прымацавана на франтоне касцёла Піяраў⁴³⁴. Артыкул з "Лідской зямлі" пра святкаванне ўгодкаў паўстання гл. у дадатках.

З сакавіцкага, 77-га нумара 1938 г. "Кур'ер Віленскі" пачыне даваць падрабязныя анонсы на ўсе новыя нумары "Лідской зямлі" ⁴³⁵.

6 красавіка Лідскае краязнаўчае таварыства праводзіць у памяшканні клуба "Польскі рэсурс" вечарыну, даход ад якой ідзе ў выдавецкі фонд⁴³⁶.

Улетку 1938 г. выходзіць чарговая кніга таварыства "Горад ваяўнічага ідэалу. Накіды ідэалагічных кірункаў Вільні ў ранейшыя часы і зараз" Я. Духноўскага⁴³⁷, і газета "Кур'ер Віленскі" друкуе рэцэнзію на кнігу. У рэцэнзіі выказваецца шмат зауваг аўтару⁴³⁸. Тады ж, у чэрвені 1938 г. газета "Слова" ў сваёй сталай рубрыцы "Экслібрис" разам з рэцэнзіямі на іншыя кнігі друкуе станоўчу рэцэнзію на кнігу Ўладзіслава Абрамовіча "Наваградскія старонкі"⁴³⁹. "Гэта неабходная кніга, бо Наваградчына не мае добрага турыстычнага даведніка, і таму нават невялікія краязнаўчыя кнігі маюць вялікую вартасць і могуць разлічваць на ўдзячнасць. Кніга Абрамовіча старанна ілюстравана і можа выконваць ролю невялікага даведніка па Наваградскім ваяводстве. У кнізе

змешчана цікавая інфармацыя, часта "з перших рук"⁴⁴⁰ ... Вялікую становішчую рэцэнзію на кнігу Абрамовіча надрукаваў і "Кур'ер Віленскі": "Абрамовіч ... выдаў некалькі зборнікаў вершаў, між іншым "Антalogію маладых летувіскіх паэтаў". Некаторыя крытыкі варожа прынялі гэты зборнік. Магчыма гэта адбылося праз тое, што, аўтар дасканала валодаў летувіскай мовай і меў проблемы з польскай. Здаецца аўтар мае лепшы шанец ў прозе, што паказалі "Наваградскія старонкі". Кніжка складаецца з артыкулаў, якія друкаваліся ў "Кур'еры паарным" і "Лідскай зямлі" ... кніга падобна на "Бунт тваняў" Юзафа Мацкевіча"⁴⁴¹.

Каб падтрымаць краязнаўчы рух ў Другой Рэчы Паспалітай, улады пачалі купляць для дзяржаўных бібліятэк рэгіянальная краязнаўчыя выданні. Пачалася каталагізацыя такіх выданняў і стала зразумела, што "... лідскі выдавецкі асяродак краязнаўчых даследаванняў мае самыя лепшыя вынікі. Акрамя выпуску краязнаўча-рэгіянальнага штотэмесячніка, дзе ўжо апублікавана шэраг манаграфічных прац Міхала Шымілевіча, Аляксандра Снегскі, Антона Прыбыткі, ужо выдадзена пяць кніжак і трыв працы падрыхтавана да друку: манаграфія пра двор Міцкевіча, пра гісторыю замка ў Міры і "Самаабарона Лідскай зямлі"⁴⁴².

Пры канцы лета 1938 г. старшыня Лідскага краязнаўчага таварыства Антон Гржымайла-Прыбытка быў узнагароджаны Залатым Крыжам заслугі "за культурную і навуковую дзейнасць. Трэба адзначыць, што Прыбытка акрамя артыкулаў, якія ён друкуе на старонках "Лідскай зямлі", некалькі гадоў працуе над вялікай манаграфіяй аб Лідскім і Іччынскім павеце. Кніга ў хуткім часе будзе перададзена ў друк"⁴⁴³. Вось так, па-сапрайднаму высока, ацэньвалі ўлады Польшчы даследчыцкую дзейнасць краязнаўцаў.

У другой палове 1938 г. Фонд Культуры пры Радзе Міністраў прызначыў штогадовую квоту ў 500 злотых на выданне штотэмесячніка "Лідская зямля".

Тады ж лідскі краязнаўчы асяродак прыступіў на арганізацыі музея Лідчыны. "Экспанаты зараз захоўваюцца ў шафах з-за браку адпаведнага памяшкання. Зараз, дзякуючы прыхільному стаўленню бургамістра горада Юзафа Задурскага, краязнаўчы асяродак атрымаў у будынку гарадской бібліятэкі вялікі, добра абсталяваны пакой, у якім пачне працаўваць музей. Ліда - старажытны горад з вялікімі традыцыямі да гэтага часу не мела месца, дзе было б магчыма захоўваць помнікі свайго старажытнасці нашай зямлі"⁴⁴⁴.

Ужо ў лістападзе 1938 г. прэса паведаміла, што музей хутка адчыніцца для наведальнікаў⁴⁴⁵. Пры канцы года ўправа Лідскага краязнаўчага таварыства праз газету "Кур'ер Віленскі" падзякаўала ўсім тым, хто дапамог стварыць Лідскі музейны асяродак⁴⁴⁶.

У музей адразу пачалі паступаць цікавыя знаходкі з усёй Лідчыны. Музей атрымаў бівень маманта, знайдзены на пачатку 1939 г. падчас копкі студні на глыбіні 1,5 метра ў маёнтку Быкаўшчына⁴⁴⁷ і "камень падобны на нагу чалавека. Даўжыня "ступні" 28 см, вышыня 23 см", дзіўны камень знайшлі пад час

будаўніцтва дарогі⁴⁴⁸.

У сакавіку 1937 г. прэса паведаміла, што да настайшчыка музычных інструментаў Антона Поляка (вул. Варшаўская, 15-2) стары сляпец прынёс для рамонту скрыпку. "Пад час працы настройчык зналішоў знутры скрыпкі надпіс "Antonius Stradivarius Cremonensis Faciebat Anno 1773". Уладальнік скрыпкі Юзаф Паўлоўскі, вясковец з-пад Ліды, не ведае пра антыкварную вартасць скрыпкі і не памятае, як і дзе набыў інструмент"⁴⁴⁹. Праз год у Лідзе з'явілася другая скрыпка Страсдзівары. Стэфан Тыркін (Замкавая, 37) купіў за некалькі злотых у селяніна са Слонімскага павета скрыпку, на якой зналішоў надпіс "Antonius Stradivarius, Cremonensis. Faciebal Anno 1713"⁴⁵⁰. Такія цікавыя знаходкі не маглі не выклікаць зацікаўленасць аматараў даўніны, але не вядома, ці набыў Лідскі музей гэтыя каштоўныя музычныя інструменты.

Урачыстое адкрыццё музея адбылося пры канцы траўня 1939 г.: "Новы музей высвяціў ксёндз-дэкан Гінталіт Баярунец, на адкрыцці прысутнічалі працтаванікі ўладаў, школьніе настаўніцтва, сябры Краязнаўчага таварыства. Старшыня таварыства Дзічканец расказаў пра мэты і дзеянасць арганізацыі, пасля чаго ў памятнай кнізе быў падпісаны акт адкрыцця музея ..."⁴⁵¹.

Цікавай з'яўляецца інфармацыя лідскага гісторыка Наталлі Хацяновіч пра заснаванне ў 1934 г. Уладзіславам Абрамовічам этнографічнага музея ў Лідзе⁴⁵². Інфармацыю пра гэты музей яшчэ трэба будзе шукаць, але адразу трэба заўважыць, што Абрамовіч жыў у Лідзе з 1936 па 1939 г.⁴⁵³

Такім чынам адлік гадоў існавання музея ў нашым горадзе мы можам весці ад 1938 г. ці 1939 г.

Пасля афіцыйнага адкрыцця музея, на пачатку лета 1939 г., Станіслава Дзічканец (з Візгірдаў) перадала ў музей карціну з выявай Лідскага касцёла піяраў мастака, прафесара Маленчыка⁴⁵⁴.

Улетку 1938 г. гарадскія ўлады звярнуліся ў Цэнтральны літоўскі архіў у Каўнасе з просьбай зрабіць копіі вялікай колькасці дакументаў нашага горада, якія знаходзяцца там. У 1914 г. актуальныя архівы горада былі вывезены ў Расію, а потым бальшавікі аддалі іх Літве⁴⁵⁵. Без гэтых дакументаў гарадскія ўлады не маглі вырашыць шэраг маёмасных проблем⁴⁵⁶. Хутка рэдактар "Лідскай зямлі" Абрамовіч праз былога лідзяніна атрымаў з Коўні план горада Ліды, выкананы ў 1851 г.⁴⁵⁷

На самым пачатку 1939 г. выйшаў з друку кішэнны інфартатар Ліды з планам горада. Інфартатар даваў расклад руху цягнікоў і аўтобусаў, інфармацыю пра часы працы органаў кіравання, грамадскіх арганізацый, змяшчаў рэкламу лідскіх фірм. Аўтарам кніжкі быў Эдвард Радзевіч, кніжка выдадзена за грошы Камунальной ашчаднай касы ў Лідзе⁴⁵⁸.

26 сакавіка 1939 г. на агульным паседжанні, якое праходзіла ў сваім сталым памяшканні (Сувальская, 3), было абрана новае кіраўніцтва Лідскага краязнаўчага таварыства. Былы старшыня таварыства Антон Прыбытка (Гржымайла-Прыбытка), скарбнік Соф'я Себясцянская і старшыня рэвізійнай камісіі Баляслаў

Стар. 62

Баярчык зрабілі справа здачу перад агульным сходам за папярэдня гады. Пасля было выбрана новае кіраўніцтва таварыства: Юзаф Дзічканец - старшыня, доктар Ліцкевіч - віца-старшыня, Соф'я Себясянская - скарбнік, рэдактар Уладзіслаў Абрамовіч - сакратар. У рэвізійную камісію абраў Антона Прыйытку, Баляслава Баярчыка і доктара Марыю Меер, ва ўправу таварыства абраў Касоўскую, Жылінскую і Зыгмунта Лісецкага⁴⁵⁹.

У траўні 1939 г. "Кур'ер Віленскі" паведамляе пра выхад кнігі Юзафа Дзічканца "Самаабарона Лідской Зямлі"⁴⁶⁰, "аўтар гэтай працы - старшыня Лідской краязнаўчага таварыства ..., які шмат гадоў прысвяціў збору матэрыялаў па тэме"⁴⁶¹. Таксама пра выхад кнігі віленская газета "Слова"⁴⁶² спярша коратка інфармуе, а праз некалькі нумароў у рубрыцы "Экслібрис", друкую вялікую станоўчую рэцэнзію⁴⁶³. Улетку выходзіць кніга Аляксандра Снежкі "Двор Міцкевіча ў Наваградку" (Dworek Mickiewicza w Nowogrodzu)⁴⁶⁴.

Летам 1939 г. Краязнаўчае таварыства распачало ладзіць краязнаўчыя вандроўкі. Першая вандроўка, 18 чэрвеня, адбылася ў Наваградак, двар Міцкевіча і Свіцязь, кошт - 4 злотыя⁴⁶⁵. Наступная вандроўка адбылася праз месяц. На гэты раз аматары даўніны наведалі замак у Любчы, мястэчкі Ліпнішкі, Іёе, Дзялятычы, пабывалі ў Наваградку і на гуце "Нёман". Квіткі каштавалі 4,8 злотага⁴⁶⁶.

Лідская краязнаўцы пачалі сустракаць і ладзіць краязнаўчыя вандроўкі для замежнікаў. На пачатку чэрвеня 1939 г. была арганізавана вандроўка для 18 турыстаў з Коўні, якія прыехалі ў Ліду аўтобусам⁴⁶⁷. На пачатку ліпеня ў наш горад прыехалі 34 літоўскія гісторыкі з Літоўскага таварыства гісторыкі. Галоўным сярод іх быў знаны археолаг, доктар Ёнас Пузінас (Jonas Puzinas), прафесар Ковенскага ўніверсітэта імя Вітаўта Вялікага. Гісторыкі наведалі лідскую касцёлы, замак, музей, гімназію імя Карала Хадкевіча, з Ліды аўтобусам праз Беліцу паехалі ў Наваградак, потым праз Крэва, Гальшаны і Ашмяны прыехалі ў Вільню⁴⁶⁸.

У жніўні 1939 г. выйшаў апошні нумар давеннай "Лідской зямлі". На 48-мі старонках былі надрукаваны ўспаміны Міхала Шымялевіча пра пачатак Першай Сусветнай вайны, артыкул Аляксандра Снежкі пра Вандаліна Шукевіча і шэраг іншых цікавых матэрыялаў⁴⁶⁹.

Наступны нумар адноўленага выдання выйдзе ўжо толькі ў 1990 г., пасля краху савецкага таталітарнага рэжыму.

На пачатку жніўня "Кур'ер Віленскі" паведамляў: "Лідскі аддзел Краязнаўчага таварыства пры працы. Краязнаўчае таварыства выкарыстоўваючы жаданне наших гасцей з розных частак краю адпачыць летам на нашай зямлі, пачало інтэнсіўную пропаганду краязнаўчай ідэі. Сябры таварыства чытаюць лекцыі ў месцах адпачынку, знаёмяць слухачоў з нашай прыгожай гісторыяй, з яе помнікамі, культурай і сучасным станам гаспадаркі"⁴⁷⁰. Тады ж краязнаўцы пачалі рыхтавацца да ўстаноўкі памятнай дошкі па Вандаліну Шукевічу ў Нацкім касцёле⁴⁷¹.

Лідскі Летапісец № 2 (66)

У жніўні надрукавана апошняя інфармацыя пра дзейнасць Лідскага краязнаўчага таварыства. Перад самым пачаткам вайны Таварыства паспела выдаць кнігу па гісторыі касцёла ў Жырмунах і пры канцы жніўня 1939 г., пад час святкавання 150-тых угодкаў касцёла, Уладзіслаў Абрамовіч презентаваў гэту кнігу прысутным.

Неверагодна многа паспелі яны зрабіць у апошнія мірнае лета.

Лідскія краязнаўцы другой генерацыі, якія гуртаваліся вакол "Лідской зямлі" зрабілі велізарны, неацэнны ўнёсак ў справу пазнання гісторыі нашага краю. Як і ў кожнага чалавека, які піша, у іх павінна была застацца вялікая колькасць ненадрукаваных тэкстаў, тэкстаў у працы, шматлікіх архіваў. На жаль, усё гэта загінула.

Уладзіслаў Абрамовіч - лідскі краязнавец, паэт, перакладчык, гісторык культуры, бібліограф, архівіст. Нарадзіўся 9 траўня 1909 г. у Новым Двары каля Трокі і лічыў сябе летувісам (у анкетах пісаў бацьку - летувіс, маці - беларуска). У 1933 г. скончыў Віленскую гімназію. Жыў у Лідзе з 1936 па 1939 г., ўзначальваў карэспандэнскі пункт "Кур'ера Віленскага" і адначасова, быў галоўным рэдактаром газеты "Лідская зямля" (Ziemia Lidzka). У 1938 г. як аўтар выдаў кнігу пра Наваградчыну (Strony Nowogrodzki. Skirce krajoznaawcze. Lida, 1938.). Пасля 1945 г. і да канца жыцця працаўваў кіраўніком аддзела рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай ССР. У 1951 г. атрымаў гісторычную адукцыю ў Віленскім універсітэце. Шмат займаўся перакладамі літоўскіх паэтаў на польскую мову. Выкладаў на кафедры бібліятэказнаўства Віленскага ўніверсітэта, таксама выкладаў польскую мову аспірантам універсітэта. Кіраваў літаратурным гуртком, які склаўся вакол польскамоўнай газеты "Czerwony Sztaendar", быў сябрам Саюза пісьменнікаў. Памёр 16 лістапада 1965 г., пахаваны на Росах.

Уладзіслаў Абрамовіч

Аляксандар Снежка (1896-1975), нарадзіўся ў Кейданах (зараз - Летувія). Лідскі краязнавец, аўтар шэрагу публікаций у газете "Ziemia Lidzka", у 1937 г. як аўтар выдаў кнігу пра касцёл у Міры (Kosciol farny w Mirze. Szkic monograficzny 1587-1937. Lida, 1937). Да 1939 г. працаўваў у Лідзе рэферэнтам па культуры ў Арганізацыі вайсковай падрыхтоўкі паштовых работнікаў (PPW). Пасля Другой Сусветнай вайны жыў у Польшчы, першы дырэктар і заснавальнік Музея пошты і тэлекамунікацый ва Ўроцлаве. Гісторык пошты, філатэліст, аўтар 400 публікаций.

Культурнае жыццё

У прэсе тых часоў неаднаразова з'яўлялася рэклама друкарні Зяльдовіча (Сувальская, 70). Шымон Зяльдовіч меў друкарню, майстэрню штэмпеляў і пераплётав. Тут друкаваліся "Лідскія ведамасці", "Лідская зямля", "Вясковы лірнік" "Кароткі турыстычны праваднік па Лідскім і Шчучынскім паветах" А. Гржымалы-Прыбыткі, "Прыпавесці" лідскага паэта І. Альбірта і часопісы на мове ідыш⁴⁷⁴.

У 1937 г. знаны лідскі паэт Іосіф Альбірт, "аўтар трох томікаў паэзіі, падрыхтаваў да друку новую кнігу сваёй паэзіі "Звычайнія людзі". У кнізе сабраныя навэлы, якія часткова ўжо друкаваліся ў віленскіх часопісах"⁴⁷⁵. Лістападаўскі нумар "Лідской зямлі" ў бібліографічным раздзеле змяшчае водгук на "старана выдадзеную брашуру знанага лідскага паэта і пісьменніка Юзафа Альбірта (Jozef Albitr. Ludzie hory i pracy. Lida, 1937)"⁴⁷⁶. Пры канцы гэтага ж года Альбірт пачаў выдаваць ў Лідзе ўрэйскую штотыднёвую газету "Lider Folksfajnd" ("Лідскі сябар народа")⁴⁷⁷.

Пры канцы 1937 г. "Кур'ер Віленскі" паведаміў пра смерць доктара медыцыны Саламона Каплана, які быў "шматгадовым старшинём Аб'яднання ўрэйскіх школ, лідскім радным і знаным грамадскім дзеячам. Перад вайной (Першай Сусветнай - Л.П.) др. Каплан рэдагаваў і выдаваў першую ў Лідзе штотыднёвую газету "Лідскія слова". Нябожчык карыстаўся ў Лідзе вялікай павагай"⁴⁷⁸.

З чэрвеня да жніўня 1938 г. у Лідзе выйшлі з друку два нумары (другі падвойны на 32 старонкі) штотыдніка, прысвечанага паэзіі і народнай літаратуры "Вясковы лірнік" пад рэдакцыяй Фларыяна Амброса, выдавец - Уладзіслаў Піварчык.

З 14 верасня 1938 г. ў Лідзе як дадатак да "Віленскай газеты" пачала выходзіць штодзённая 4-х старонкавая (у нядзелю, з дадаткам - 6 старонак) "Лідская газета", яе выдаваў ксёндз Рамуальдам Свікоўскі ў Вільні⁴⁷⁹.

З 1 красавіка 1938 г. у памяшканні Сельскагаспадарчага кааператыва (вул. Замкавая, 2) праходзіла выставка вядомага лідскага мастака Юрія Кацяшчэнкі, працы мастака можна было "набыць па вельмі нізкіх цэнах"⁴⁸⁰.

Альбірт Іосіф Мацвеевіч (нарадзіўся ў 1907 г. у Лідзе) - паэт, пісьменнік, пасля 1950-х гг. быў членам Саюза пісьменнікаў, жыў у Маскве. Аўтар кніг "Зорка майго пакалення", "Іскры", "Сэрца маёй зямлі". З 1970 г. жыў у Ізраілі. Больш падрабязнай інфармацыі пра гэтага цікавага чалавека ў мяне, на жаль, няма.

Клуб матацыклістаў

Матацыкл у той час быў вельмі дарагім і таму недаступным для большасці сродкам транспарту. Мець асабісты матацыкл было недасяжнай марай, валоданне ім амаль што адразу ўздымала ў вачах грамадства ўладальніка на ўзровень лётчыка - самага рамантычна і адначасова забяспечанага маладога чалавека ў Лідзе

1930-х гадоў.

Дарэчы, у тых часах, матацыклы маркі "Нёман" вырабляліся ў Гародні.

Дакладна вядома, калі ў Лідзе быў арганізаваны клуб матацыклістаў (па сучаснаму - байкераў). "Кур'ер Віленскі" пісаў, што першае арганізацыяне паседжанне ў Лідзе філіяла Віленскага мотаклуба Звязу стральцоў адбылося 31 студзеня 1936 г.⁴⁸¹

Пры канцы 1936 г. у Лідскім павеце было 27 асабістых аўтамабіляў, 4 грузавыя аўтамабілі, 6 аўтобусаў, 28 матацыкліаў - разам 67 механічных транспартных сродкаў: "Ступень матарызыцыі Лідскага павета ў Наваградскім ваяводстве знаходзіцца на другім месцы, першае месца займае Баранавіцкі павет, які мае 95 механічных транспартных сродкаў, на апошнім месцы - Столінецкі павет, дзе ёсьць толькі 16 машын (з іх 5 матацыкліаў)"⁴⁸².

26 красавіка 1936 г. лідскія матацыклісты ўрачыста распачалі свой першы сезон. На адкрыцці сезона прысутнічалі ганаровыя гості: стараста павета Юзаф Чушкевіч, камендант Лідскага гарнізона п/плк. Віктар Маеўскі, камандзір 5-га лётнага палка плк. Вацлаў Івашкевіч, бургамістр горада Юзаф Задурскі. У свяце таксама ўзялі ўдзел гості з Вільні, прыехала 15 матацыклістаў з Віленскага мотаклуба Звязу стральцоў, ад "Агніска" (K.P.W. "Ognisko" - спартовы клуб чыгуначнікаў) - 2 матацыклісты і ад "Віленскага таварыства матацыклістаў і раварыстаў" (Wil. Tow. Cyklistow i Motoc.) - 2 матацыклісты. Свята пачалося ў 10 гадзін раніцы з імшы ў Касцёле піяраў. Пасля імшы адбылася дэфіляда - ганаровы праезд матацыклістаў па горадзе і, падобна, горад першы раз убачыў адразу такую кольскасць матацыкліаў. Потым матацыклісты сабраліся ў памяшканні Звязу стральцоў у Лідзе па вуліцы Школьнай, дзе віленскіх гасцей пачаставалі сяброўскім сняданкам, у якім браў удзел і бургамістр горада. Пасля наведвання культурных здабыткаў горада, адбыўся абед у гарадской управе, і віленцы паехалі дахаты. Потым, праз газету, сябры Віленскіх мотаклубаў сардечна дзякавалі ўсім лідзянам і асабістама "віца-капітану лідскага клуба паручніку-пілоту Букоўскому і паручніку-пілоту Дажсну"⁴⁸³.

У траўні таго жа года 53 матацыклісты з розных клубаў розных гарадоў, у тым ліку і лідзяне, з'ехаліся ў Вільню⁴⁸⁴. Злёт быў прысвечаны памяці маршала Пілсудскага. У чэрвені адбыліся гонкі з Вільні ў Ліду якія выйграў сябар "Віленскага таварыства матацыклістаў і раварыстаў" віленец Скуратовіч⁴⁸⁵. У ліпені, калі тэмпература паветра ўздымалася амаль што да 40 градусаў, адбыліся гонкі па трасе Вільні - Ліда - Гародня - Вільні. Усе тры прызначаныя месцы ўзялі віленцы з мотаклубу Звязу стральцоў: "1-е месца заняў M. Рабіновіч на матацыкле маркі "Rudge", 2-е месца Вайнберг на матацыкле той жа маркі, 3-е месца заняў M. Марацэвіч на матацыкле "BSA""⁴⁸⁶. У прэсе адразу ж з'явілася рэклама матацыкла маркі "Rudge" як мышыны, якая перамагла ў гэтых гонках.

Хутка матацыклісты сталі сталымі ўдзельнікамі вялікіх гарадскіх святаў. У 1937 г., падчас святкавання Дня Канстытуцыі (3-га Мая) ў Лідзе адбыўся "Зорны"

Стар. 64

З'езд матацыклетных клубаў Заходняй Беларусі (Zjazzd Gwiazdzisty Motocyklistow Ziem Polnocno-Wschodnich). У праграме З'езду былі гонкі і стральба⁴⁸⁷. Згодна з праграмай: "2 траўня, 9 - 10-30, прыбыццё ўдзельнікаў Зоркнага з'езду на гарадскі стадыён. 10-30 - старт гонак да гуты "Нёман". 13-30 - 14-00 - старт бегу са стральбой"⁴⁸⁸.

6 - 9 траўня таго ж года прыйшлі вялікія гонкі на дыстанцыю 1914 км. У гэтых гонках удзельнічалі 130 матацыклістаў, у тым ліку і лідзяне, на ўчастку з Бярэсця да Вільні (361 км) гонкі праходзілі праз наш горад⁴⁸⁹.

У наступным, 1938 г., на свята Дня Канстытуцыі адбылося адкрыццё сезуна лідскіх матацыклістаў: "У 9 гадзін - збор матацыклістаў каля памяшкання клуба і ад'езд да замка, у 9-45 - раштарт і асвячэнне машын, потым - ўдзел у набажэнстве і дэфілядзе. Пасля дэфіляды старт да Літнішак, вяртанне ў 17-00 на гарадскі стадыён, дзе адбудуцца спартовыя мерапрыемствы"⁴⁹⁰. У гэта ж дзень вечарам, матацыклісты выехалі для адпачынку на Нёман каля Беліцы⁴⁹¹.

На пачатку чэрвеня 1938 г. Лідскі мотаклуб на два дні выехаў праз Гародню ў Друскенікі (320 км)⁴⁹². А 17 ліпеня ад Лідскага староства пачаліся гонкі на 100 км са стральбой пры канцы гонак, асабістыя маршруты кожнаму ўдзельніку ўручаліся за 10 хвілін да старту. Пратэктарат над гонкамі ўзялі сам лідскі стараста Гансоўскі і камандзір 77 пяхотнага палка, які стаяў ў горадзе⁴⁹³.

Сезон 1938 г. для лідскага мотаклуба закрыўся 30 кастрычніка рэйдам, у якім прыняло ўдзел 15 чала-вец⁴⁹⁴, рэйд меў назыву "У пагоню за лісам". Першым знайшоў лісіную нару Вільям Джэна на матацыкле BMW R 51, другое месца заняў Канстанцін Ёдка на BSA 350, трэцяе - Уладзіслаў Папроцкі на "Rudge". Апошнім мерапрыемствам гэтага года быў ўдзел у дэфілядзе ў Дзень Незалежнасці 11 лістапада⁴⁹⁵.

4 ліпеня 1939 г. адбыліся гонкі матацыклістаў па трасе Ліда - Шчучын - Наваградак - Ліда (210 км)⁴⁹⁶. А ў чэрвені таго ж года Лідскі мотаклуб зладзіў выезд на 4 дні ў Літву. Маршрут праходзіў праз Араны, Коўнню, Палангу. Адпачыўшы на моры, матацыклісты вярнуліся дахаты⁴⁹⁷. Гэта было апошніяе мерапрыемства Лідскага клуба матацыклістаў.

Нягледзячы на відочную вайсковую скіраванаць большасці мерапрыемстваў Лідскага мотаклуба, браць удзел у іх маглі не толькі вайскоўцы, але і ўсе ахвотныя ўладальнікі матацыклістаў.

У 2016 г. лідскія байкеры могуць святкаваць 80-годдзе свайго руху ў нашым горадзе.

Рэстараны

Пэўна, нельга напісаць пра ўсё рэстараны і кафе горада таго часу. Шмат якія ўстановы адчыняліся і хутка зачыняліся, але было некалькі папулярных устаноў, якія існавалі працяглы час і засталіся ва ўспамінах лідзяня таго часу.

Немагчыма не ўспомніць знакамітую цукерню "Амерыканка", якая знаходзілася на рагу вуліц Сува-

Лідскі Летапісец № 2 (66)

льскай (зараз - Савецкая), 3 Мая (зараз - Ленінская) і належала Б. Будыне. Гэта цукерня была найбольш вядомым рэстаранам, які наведвала інтэлігенцыя. Асабліва ўпадабалі яе афіцэрэы мясцовага гарнізона, таму ўваход у яе шарагоўцам і падафіцэрам быў забаронены. Лідзянка, прафесар Ірэна Стасевіч-Ясюкова пісала ва ўспамінах: "...ішли ў цукерню "Амерыканка" на печыва або на марозіва - у залежнасці ад пары года. "Амерыканка" знаходзілася на рагу вуліц Сувальскай і 3 Мая. Мы падымаліся па некалькіх прыступках і сядалі за мармуровы столік. Памятаю асабліва выдатнае марозіва - шакаладнае, арэхавае, трускалькае ці вішнёвае. З печыва - "напалеонкі" і трубачкі з крэмам. Падчас наведвання Ліды ў 1992 годзе я вырашила паказаць майму мужу "Амерыканку". На жаль - засталіся толькі выкліканыя мной успаміны"⁴⁹⁸. Цукерня "Амерыканка" мела музычны танцевальны-канцэртны ансабль-трыё.⁴⁹⁹ "У "Амерыканку", лепшы шынок, уваход для шарагоўцаў і падафіцэраў быў загадам па палку забаронены", - пісаў Юзаф Рыбінскі, які адбываў вайсковую службу ў 5-м лётным палку.

Былы жыхар горада Лех Цехановіч пісаў, што ў 30-х гадах над "Амерыканкай" на другім паверсе дзейнічала **Кола полек** (Гурток полек), працавала закусачная з продажам спіртных напояў на разліў. Вечарамі часаправаджэнне рабіла больш прыемным музыка. Рэстаран "**Паляунічы**", якім кіраваў нейкі Бароўскі, знаходзіўся ў дому 5 па вуліцы Сувальскай. Рэстаран вызначаўся ўзорнай кухняй, добра ў камплектаваным буфетам, смачнымі і здаровымі абедамі і разам з тым даступнымі цэнамі. Каля яго, на перакрыжаванні вуліц быў шынок, калісьці яўрэйская карчма. Паміж дамамі № 5 і 7 па Сувальскай знаходзілася **цукерня Канопкі** з забаўляльнаю рэкламаю крученага марожанага Пата і Паташона. Фірма "**Браты Вінаградавы**" (Сувальская, 21), якая існавала ад 1861 г., вяла гандаль спажывецкім і каланіяльнымі таварамі, вінамі і лікёрамі. Пры краме працаваў рэстаран "**Брыстоль**", адзін з лепшых у Лідзе. Цукерніку належала вялікая цукерня на Сувальскай, 30, якая прапаноўвала пышныя пірожныя "макагігі", булачкі з мёдам, макам і г.д., займала памяшканне ў цокалі (крама) і на паверсе, дзе былі пастаўлены столікі, фартэпіяна, а госці на месцы маглі карыстацца прэсай. У цукерні быў тэлефон-аўтамат⁵⁰⁰. Усе гэтыя ўстановы знаходзіліся практычна на працягу 100 метраў па вуліцы Сувальскай. Акрамя гэтага, цукерні меліся па вуліцы Сувальская - 9, Орліч-Дрэшара - 29, Рынак - 11.

У 1938 г., верагодна, замест рэстарана "**Паляунічы**" адчыніўся **"Бар Землеўладальнікаў"**: "... Сувальская, 5, каля магістрату, пад кірауніцтвам знанага адмислоўца Бр. Бароўскага - прapanуе вядомыя па сваёй якасці сняданкі, абеды і вячэрны, таксама вялікі выбар він, гарэлак і лікёраў. Цэны даступныя"⁵⁰¹.

Па другой галоўнай вуліцы горада 3-га Мая было два рэстараны і бар. У дому № 4 знаходзіўся адчынены з 1930 г. рэстаран "**Аазіс**" Аляксандра Тамасіка, рэстаран **Семака** быў каля гарадской турмы⁵⁰².

Добры рэстаран быў на чыгуначным вакзале. Унутры яго, злева ад цэнтральнай залы была вялікая зала чыгуначнага рэстарана 1-га класу з буфетам: "У рэстаране можна было смачна пад'есці, а ў буфеце атрымаць розныя вытанчаныя халодныя закускі, найлепшую вяндліну, фаршированага ічупака, галерэту ці селядца з рознымі салатамі. Да ежы падавалася гарэлка, віно і піва Лідскага бровара ці Віленскага бровара "Шапэн". Алкаголь пілі культурна і не шмат, ніколі не бачыў я, каб хтосьці валіўся з ног ці ладзіў сваркі" ⁵⁰³.

Рэстараны былі і пры кожным з гатэляў горада. У 1937 г. уладальнік гатэля "Варшавянка" Юзаф Малішэўскі заявіў у паліцыю пра кражу нажоў і відэльцаў на 200 злотых. У крадзяжы падазраваліся две работніцы рэстарана ⁵⁰⁴.

Вышэй я пісаў пра рэстаран-клуб "Польскі рэсурс". 7 сакавіка 1938 г. лідскі памочнік прокурора Пігулеўскі ў зале гэтага клуба спрабаваў скончыць жыццё самагубствам і памёр ад раны ў шпіталі 14 сакавіка ⁵⁰⁵.

Радыё

Радыё ў той час было яшчэ адным з галоўных тэхнічных цудаў. Мець ў хаце лямпавы прыёмнік было недасяжнай марай для большасці.

Адносна таннае дэтэктарнае радыё прымала толькі адносна блізкія станцыі, чутць перадачы на ім можна было толькі ў слухаўкі. Танныя, дэтэктарныя прыёмнікі ўжо мелі шырокі распаўсюд, напрыклад віленская прэса ў 1937 г. пісала пра неабходнасць пабудовы новай радыёстанцыі ў Лідзе ці Баранавічах "бо дэтэктарныя прыёмнікі, якія ў ... павятовых гарадах ёсць у кожнай другой хаце, поўныя галасоў з Менска і бальшавіцкай агітацыі" ⁵⁰⁶.

Самае таннае дзвюхлямпавае радыё каштавала каля двух добрых месячных заробкаў на "Ардалі", але прымала галоўныя радыёстанцыі Еўропы і мела адно-сна моцны і добры гук праз дынамік. Напрыклад віленскія газеты рэкламавалі дастаткова простыя радыё-прымачы фірмы "Эха" коштам ад 170 да 270 злотых ⁵⁰⁷, самы танны лямпавы радыёапарат віленскага завода "Электрыт" каштаваў болей за 200 зл. Лепшыя мадэлі фірмаў "Філіпс" ці "Тэлефункен" каштавалі значна болей.

Бліжэйшым радыёзаводам, дзе выраблялася шмат мадэляў радыёпрымачоў быў завод "Электрыт" у Вільні. Успамінаючы дзяцінства ў Лідзе, прафесар Ірэна Стасевіч-Ясюкова пісала: "У салоне стаяла радыё - падаецца мне, што знакамітай, віленскай фірмы "Электрыт". Ці часта мы слухалі радыё-перадачы? На жаль, не памятаю. Запомніла аднак у найдрабнейшых дэталах паведамленне па радыё, калі 1 верасня 1939 года было абвешчана аб пачатку II Сусветнай вайны. Тым ранкам сядзелі бацькі ў салоне перад радыёапаратам, слухаючы перадачы найсвяжэйшых паведамленняў. Праз хвіліну тата сказаў: "Пачалася вайна з немцамі. Якія будуць яе лёсы - убачым. Мусіце быць спакойнымі і стрыманымі. У

старостве я даведаюся, якія будуць далейшыя інструкцыі". Мама была стрымана зневінне, што адчувала ў сэрцы, не ведаю. У дому распачаўся звычайны, будні дзень. А адначасова закончыўся перыяд ішчалівага дзяцінства" ⁵⁰⁸.

Былая лідзянка Ярмант ўспамінала, як суседка некалькі разоў запрашала яе сям'ю праслушаць перадачу "Вечарынка" з Вільні: "Такія запрашэнне, для нас, людзей якія не маюць радыё, становіліся сапраўднымі Святам". Калі ж у яе сям'і з'явіўся радыёпрымач, дык гэта "значна ўзбагаціла наша штодзённае жыццё". З гэтай скрыні я пачула розныя чароўныя melodyi, напрыклад, з аперэты "Вадзянай дзяўчыны" (Русалка) і бегла да апарату, як толькі чула першыя акорды" ⁵⁰⁹.

Вось як пісаў пра стан радыёфікацыі ў нашых краях нейкі Ян Хапко: "Падчас сваіх вандровак заўважыў, што звычайна, стан дэтэктарных апаратуў і ўсяго абсталявання знаходзіцца ў занядбанні. Апараты забруджаныя ... антэны моцна правісаюць і часта на іх сушаць бялізну". Далей аўтар расказвае, як ён сам купіў радыё і радасць першых гадзін ад прымача: "Выбрали дзвюхлямпавы апарат Вяртаемся ў вечары, узяўшы з сабой радыётэхніка. І хоць была зіма, адразу выканалі дужую яму і ўладковалі антэну. Праз гадзіну ўжо грала. Вандравалі па Еўропе да ночы" ⁵¹⁰.

Купіць радыё ў Лідзе можна было ў краме "Электрарад" па вуліцы Сувальскай, 21 ⁵¹¹. Але здаралася рознае. Напрыклад у красавіку 1938 г. жыхар Ліды Стэфан Валіцкі заявіў у паліцыю пра падман. 17 сакавіка ён праз гандлёвага агента Генрыка Брэйнака купіў ў крэдыт радыёпрымач, пры гэтым як першы ўзнос заплатіў 70 злотых і дамовіўся выплачваць астатнюю суму 15-ю часткамі па 23,1 злотага кожны месяц. Але па пошце атрымаў дамову, у якой выплачваць патрэбна было 10-цю часткамі па 34,6 злотага што-месяц ⁵¹².

Што слухалі?

Ужо ў пачатку 1920-х гадоў польскія ўлады пачалі развіваць сетку вяшчальных радыёстанцый. У красавіку 1926 г. адбыўся першы эфір Польскага радыё з Варшавы. У 1927 г. было вырашана стварыць аддзяленне Польскага радыё ў Вільні. У tym жа годзе тут з'явіліся дзве радыёмачты. Віленская радыёстанцыя перш за ўсё прапаноўвала музычныя перадачы, найбольш папулярнай перадачай - быў канцэрт па зайўках. Кожны ахвочы за 1 злоты мог замовіць любімую песню і пачуць яе ў эфіры. Хвала перадавала канцэрты Варшаўскай філармоніі. Шмат часу выдзялялася на трансляцыю камернай музыкі, у tym ліку з тэатра "Ла Скала" ў Мілане. Для вясковай аўдыторыі радыё ў Вільні рыхтавала перадачы "Гісторыя танцу", "Вячоркі ля мікрофона", "У музычным доме". У іх удзельнічалі між іншым музычныя ансамблі "Каскада" і "Ўчэха" (якія спявалі на так званай "красавай пальшчызне" - польскай мове са значным уплывам іншых славянскіх моў). Пры гэтым для такіх перадач радыё заклікала да супрацьвыкананія народных песен, у tym ліку і беларускіх. Важнае месца займалі гумарыстычныя перадачы (напрыклад, "Віленская зязюля"). Не менш увагі надавалася і літаратурным творам, якія ў эфіры

агучвалі дыктары радыё. Перш за ўсё, тут гаворка ідзе пра перадачу "Несмяротныя кнігі". У сярэдзіне 1930-х гадоў Віленскае радыё пачынае трансляваць перадачы кшталту савецкага "Тэатру ля мікрафона", у якіх рабіўся ўхіл на гістарычную тэматыку. Гісторыя была ключавой тэмай для многіх перадач радыё, асабліва гэта назіраецца ў канцы 1930-х гг., калі II-я Рэч Паспалітая знаходзілася на парозе вайны⁵¹³. Дарэчы, на Віленскім радыё ў тых часы працаў будучы нобелеўскі лаўрэат Чэслай Мілаш.

У праграме вяшчання Віленскай радыёстанцыі кожны тыдзень была праграма з Ліды. А 16 красавіка 1939 г. адразу некалькі радыёстанцыі транслявалі рэпартаж з Ліды аб святкаваннях 20-х угодкаў вызвалення горада ад бальшавікоў: "Урачыстасць была вельмі ўзвышанай і перадавалася праз радыёстанцыі на ўесь край. Пасля трансляцыі выступу ваеннага аркестра з залы Купецкай гімназіі пірау, дырэктара гэтай гімназіі выступіў з лекцыяй аб гісторыі Лідскага ордэна пірау. Потым зноў выступаў вайсконы аркестр і вясковая капэла, потым ішлі выступы і спраўядзачы на тэму сучаснага жыцця і будучыні Ліды"⁵¹⁴. Перадача пачалася ў 9-15 і скончылася ў 11-45⁵¹⁵.

У 1937 г. ў Баранавічах распачалося будаўніцтва і мантаванне абсталявання для радыёстанцыі. Хутка ў Баранавічах былі пабудаваны дзве мачты, ад 1 ліпеня 1938 г. началося вяшчанне. Сярод праграм Баранавіцкага радыё вылучаліся "Сельскагаспадарчыя навіны", падчас якіх вядоўцы падрабязна разглядалі падзеі ў гэтай сферы на тэрыторыі трох заходнебеларускіх ваяводстваў. Цікавымі былі перадачы з серыі "Наши вёскі і мястэчкі", у якіх расказвалася гісторыя розных населеных пунктаў Заходній Беларусі і Заходній Украіны. Для моладзі рабіліся прыродазнаўчыя перадачы⁵¹⁶.

Ад свайго бацькі ведаю, што заходнія беларусы з цікавасцю слухалі радыё з Менска на роднай мове.

У горадзе было 8 радыёаматарап. Яны мелі прыватныя аматарскія радыёстанцыі і падтрымлівалі сувязь з радыёаматарамі ўсяго свету. Гэтае хобі патрабавала добрых заробкаў, але лічылася вельмі ганаровым і рамантычным.

Рознае

На пачатку лютага 1937 г. газета "Ку'ер Віленскі" друкуе фотаздымак 65-ці гадовага старога Міхала Янкоўскага, вознага павятовай камендатуры Дзяржаўнай паліцыі, у палонцы рэчкі Лідзейкі пры марозе - 22 гр. "Незвычайная фізічная загартоўка з'яўляеца вынікам сістэматычных, не гледзячы на надвор'е, занятыкаў спортом"⁵¹⁷.

У жніўні 1938 г. "Кур'ер Віленскі" друкуе вялікі артыкул пра вандроўнага сталяра з Ліды Канстанціна Лапыра зрабіўшага сабе драўляны ровар. Колы, руль і ланцуговы механизм ён купіў у краме за 40 злотых, усе астатнія змайстраваў з дрэва і кавалкаў старога жалеза. Ровар атрымаўся не цяжэйшы за фабрычны, вельмі моцны і добра прыстасаваны для дрэнных дараг. Столляр таксама зрабіў пад заказ шмат цікавай разборнай мэблі жыхарам горада. Майстар не атрымаў

"Морж" на Лідзе

K. Лапыр з драўляным роваром

добрай адукцыі, але цікавіўся фізікай і наогул шмат чытаў⁵¹⁸.

Пры канцы 1937 г., пасля моцных забастовак першай паловы 1936 г., дзеля паляпшэння гігіенічных умоваў сваім рабочым, "Ардаль" пачаў будаваць лазню. А рабочыя чыгункі, хоць і мелі сваю лазню⁵¹⁹, але не маглі туды патрапіць, бо кіраўніцтва чыгункі трymала яе зачыненай ці пускала ў лазню невядома каго. Скарту на немагчымасць трапіць у лазню чыгунчнікі ўзнялі падчас агульнага прафсаюзнага сходу. Наогул, лазні ў горадзе былі далёкія ад патрабаванняў гігіены. Напрыклад лазня яўрэйскага кагалу па вуліцы Мацкевіча: "вельмі непрыгожая, невядома колькі гадоў не рамантаваныя сцены, пакрытыя шматгадовым пластом мокрага бруду, шмат пары, якой людзі дыхаюць, і, як дзеля жарту, лазня мае назуву "Гігіна""⁵²⁰.

9. Злачыннасць

У гэтым раздзеле будуць апісаны толькі найбольш характэрныя злачынствы тых часоў.

На пачатку 1936 г. быў арыштаваны Юзаф Кіжук - фальсіфікатар квіткоў за збожжа, здадзенае Сельскагаспадарчаму кааператыву. Фальсіфікатар паспеў рэалізаваць квіткоў на 982,1 злотага⁵²². У сярэдзіне года Акругловы суд у Лідзе прыгаварыў да 5 гадоў турмы і пазбаўлення грамадзянскіх правоў Васіля

Гаюка з вёскі Цёмнае Балота (з-пад Шчучына) за фальшаванне 50-ці грашовых манет⁵²³.

Паліцыя змагалася з нелегальнай зброяй у насельніцтва. У красавіку 1936 г. у лесе каля Дакудава быў знайдзены карабін у добрым стане, а гаспадара карабіна так і не адшукалі⁵²⁴. У лютым 1937 г. у Лідскім павеце праводзілася адмысловая паліцэйская аперацыя па вышуку зброі. Вынікам стала канфіскацыя 50 карабінаў, якія прыходзіваліся з часоў Першай Сусветнай вайны⁵²⁵. Пры канцы 1937 г. паліцыя зноў шукала зброю па вёсках⁵²⁶.

Дзяржава цвёрда трymала манаполію на алкаголь і тытунь. У красавіку 1936 г. паліцэйскія і супрацоўнікі скарбовага кантролю ў багне каля вёскі Малыя Князюкоўцы знайшлі цэлу фабрыку самагонкі ў добрым стане. Гаспадарамі "фабрыкі" былі браты Ян і Міхал Небяшковы⁵²⁷. Нельга было вырошчваць тытунь і на сваіх палетках, на пачатку восені 1938 г. паліцыя праводзіла аблавы, і толькі ў Беліцкай гміне было знайдзена 75 тытунёвых пасадак⁵²⁸.

Паліцыя "накрыла" падпольны бровар

Прэса паведамляла пра ўсе выпадкі забойстваў, прывяду толькі некалькі з іх. У сакавіку 1936 г. у сваёй хаце па адресе: вул. Шасовая, 24 была забіта 34-х гадовая Зоф'я Юрэвіч. Як потым стала вядома, яе забіў пасынак, які помсціў за свайго бацьку, якога Зоф'я патаемна забіла некалькі месяцаў да гэтага⁵²⁹. У сярэдзіне года Акруговы суд у Лідзе прыгаварыў да 5 гадоў турмы і пазбаўлення правоў за забойства на "эратачным тле" жыхара фабрычнага пасёлка Нёман (Бярозаўка) Яна Рыжко⁵³⁰. 9 верасня 1937 г. у шпіталі памёр Пётр Закрэўскі, які атрымаў цяжкія пашкоджанні падчас бойкі ў горадзе⁵³¹.

З-за таго, што ўлетку 1936 г. у Вільні праводзіліся актыўныя росшукі злодзеяў, частка з іх выправілася на "гастролі" ў правінцыю. 11 жніўня у Лідзе падчас крадзяні ўзялі захоплены віленскія злодзеі Віктар Буткевіч, Аляксандр Рынкевіч і Пётр Масюк⁵³². Рынкевіч раней ужо адбыў пакаранне ў 8 гадоў турмы⁵³³. У сваю чаргу, праз год лідская паліцыя "на працягу

двух дзён праводзіла аблаву на крымінальных злачынцаў, якія хаваліся па "малінах". У выніку аблавы затрымана 5 чалавек безсталага месца жыхарства. Шышко, Ян Немец і Ісаак Зуражэ перададзены сацыяльным службам, Ян Трашка і Васіль Ваўковіч якіх распушквалі паліцыя, арыштаваныя"⁵³⁴. 14 лістапада 1937 г. у Лідзе арыштавалі віленскага злодзея Юзафа Пазняка. У яго кішэнях была знайдзена цэлая крама каштоўных крадзеных рэчаў: 5 пярсцёнкаў, залаты ланцужок, вялікі залаты бранзалет, срэбны дамскі гадзіннік, срэбная цукерніца - разам на 400 злотых⁵³⁵.

Віленскія злачынцы былі неверагоднымі зухамі, бо пры канцы 1937 г., ноччу яны нават узламалі касу Акруговага суда ў Лідзе і скралі 1200 злотых⁵³⁶. Злодзеяў шукала ўся паліцыя нашага краю, серыя арыштаў адбылася ў Вільні.

Рэкардсменам сярод лідскіх злодзеяў лічыўся жыхар вёскі Астроўля Казімір Гурын. У кастрычніку 1937 г. ён у 15-ты раз быў асуджаны за крадзёж. Апошнім разам ён скраў розных дробязяў на 61 злоты за што і атрымаў 5 год турмы⁵³⁷. А прафесійны злодзей Леан Вінч скраў нават пісталет сістэмы Маўзер у паліцыянта Левандоўскага. Калі яго арыштавала лідская паліцыя, за Вінчам лічылася кража службовага ровара ў паштальёна Кавальскага і рабунак у Шчучыне⁵³⁸. А раней неаднаразова асуджаны Баляслаў Чабан атрымаў год турмы за крадзёж сабакі⁵³⁹.

На пачатку 1937 г. моцна не пашанцавала настаяцелю царквы вёсцы Бабры а. Васілю Мышкоўскуму. 4 сакавіка на Лідскім вакзале з яго кішэні злодзеі выцягнулі 500 злотых⁵⁴⁰. Грошы былі сабраны парафіянамі на закуп царкоўнага звона, і таму святар ехаў у Вільню, каб зрабіць заказ⁵⁴¹. Злодзея не знайшлі. Пад час выступу тэатра "Рэдута", злодзей-кішэннік, скраў у ўладальніка гуты "Нёман" Браніслава Столе гадзіннік коштам 100 злотых, следства знайшло злодзея - 13-ці гадовага хлопца па прозвішчы Палуян⁵⁴².

Часам адбываліся нават узброеныя рабункі крамаў. У лаўку Пэсі Мейнбург 13 верасня 1937 г. узде́нь узламаліся 5 невядомых. Яна разбілі шклянную ёмкасць з печывам і забралі 100 злотых. З'яджаючы, адзін з нападнікаў стрэліў у паветра і сказаў, што не баіцца паліцыі⁵⁴³. А ў мясной краме Станіслава Чакана (Пілсудскага, 8) учачы была скрадзена 200 кг сала⁵⁴⁴.

У прэсе стала прысутнічала інфармацыя пра кватэрныя кражы. Напрыклад, лідскі землямер Генрык Пашкоўскі (вул. Сувальская, 74-7) заяўляў у паліцыю пра кражу з ягонай кватэры 100 злотых⁵⁴⁵. З кватэры адваката Ўладзіміра Сымановіча (Камерцыйная, 4) было скрадзена 750 злотых⁵⁴⁶.

Ровар у той час быў вялікай каштоўнасцю і таму з'яўляўся добрым здабычай для злодзея. Так, улетку 1937 г. Алойзы Вісмант (вул. Гражыны, 73) скраў ровар у Яна Завалы, за што патрапіў у турму⁵⁴⁷, тады ж лідская паліцыя шукала злодзея, які скраў ровар фірмы "Рапід" коштам 159 злотых у жыхара вёскі Мікунцы

Жырмунскай гміны⁵⁴⁸. Пэўна рэкордным быў дзень 5 верасня 1937 г., калі ў Лідскім павеце за адзін дзень зарэгістравалі 3 выпадкі крадзяжу ровараў⁵⁴⁹.

Друкавалася шмат інфармацыі пра ўсялякія бойкі. Прычым бойкі адбываліся нават на працы, напрыклад, у кафлярні Пупко (вул. Сувальская, 22) паўсталі спрэчка паміж Элішам Клімдарам і Янам Кучынскім. Спрэчка перайшла ў бойку, і Кучынскі быў моцна збіты⁵⁵⁰. А ўладальніка гатэля "Рыга" (вуліца Зага Мая) Дварэцкага нейкія Альбін Іжыцкі (уладальнік пахавальнага бюро) і ягоны сябтар Вітольд Астроўскі пачалі збіваць проста ў гатэлі. Дварэцкі нейкі зачыніўся ў пакоі і так уратаваўся, але нападнікі перад тым, як пайсці з гатэля, узялі з ягонага партфеля 25 долараў і 50 злотых (дарэчы, у той час 1 долар каштаваў прыкладна 5 злотых). Паліцыя затрымала хуліганаў⁵⁵¹.

Ахвяра лідской жанчыны "першай старажайней прафесіі" жыхар Мейшголы Францішак Багдановіч зранку не далічыўся 62 злотых і падаў заяву ў паліцыю на Веру Курчук, з якой ён выдатна правёў папярэдні вечар⁵⁵². Пры канцы 1937 г. Акруговы суд разглядаў справу лідскіх сучянёраў Мар'яны Скарынскай і Вінцэнта Адамоніса (жылі разам па адрасе: вул. Вызваленне, 14). У выніку Адамоніс быў прысуджаны да 3 гадоў, а Скарынская да 8 месяцаў турмы⁵⁵³.

Здараліся і іншыя злачынствы на сексуальнай глебе. Улетку 1938 г. у "Кур'еры Віленскім" з'явілася зацемка "Небяспечны тарзан у ваколіцах Ліды": "Не-калькі дзён таму пад Лідай у прыдарожным хмызняку з'явіўся нейкі мужчына, высокі і з моцнай пабудовай цела. Людзям ён паказваецца ў строі Адама. На дарозе Ліда - Бельскія ён напаў на 16-ці гадовую Казіміру Пуйдак, паваліў пасярод дарогі, засыпаў очы і рот пяском, ударыў вялікім каменем. Але з'явіліся людзі, і "тарзан", прыкрыўшы твар далонямі, збег у лес. Хутка такі ж выпадак адбыўся з жонкай сяржанта Спевака ў лесе каля вайсковай часткі"⁵⁵⁴. Газета "Слова" пісала, што Казіміру Пуйдак уратаваў Ян Бянько з вёскі Бельскія, а жонку сяржанта - лідзянін Пётр Цыбульскі⁵⁵⁵. Пра далейшы лёс "лідскага тарзана" прэса не паведамляла.

Часам судзілі і вядомых людзей. Жыхар Ліды Міхал Баркоўскі, "купец і знаны грамадскі дзеяч" атрымаў месяц турмы за тое, што падчас размовы з нейкім Здановічам "прамаўляў пра ксендза (Юзафа Арэлоўскага з Палачанаў - Л.П.) такія рэчы, якія маглі яго прынізіць у вачах грамадства"⁵⁵⁶. Пад суд траплялі нават вельмі ўплывовыя людзі, напрыклад Лідскі акруговы суд прыгаварыў уладальніцу маёнтка Малы Вольжай графіню Эльжбету Красіцкую на 8 месяцаў турмы за парушэнне межаў зямельных надзелаў⁵⁵⁷.

Як і належыць, грамадзяне скардзіліся ў газеты на нявыхаваных уладных чыноўнікамі. Нейкі аўтар пісьма пад псевданімам W.R. напісаў, як чыноўнікі управы Лідской гміны, размаўляючы з сябрам у рабочы час праз акно, не зважаючы на аўтара пісьма, які сядзеў каля ўправы на лавачцы, плюнуў на яго⁵⁵⁸. Хутка ў Лідскім магістраце нават здарылася бойка: чыноўнік тэхнічнага аддзелу Маеўскі пабіў гарадскага лаўніка Карчмару і чыноўніка Квяткоўскага. На другі дзень Ма-

еўскі быў звольнены з працы⁵⁵⁹.

Адбываліся злачынствы, чытаючы пра якія, разумееш, што за 70 гадоў нашы людзі не памяняліся. Напрыклад, уладальнік абутковай крамы Віняцкі (вул. Сувальская, 64) толькі ў судзе даведаўся, што выбівач дываны на балконе сваёй кватэры нельга. Суд прыгаварыў яго да штрафу ў 10 злотых⁵⁶⁰. На пачатку 1938 г. на 4-м кіламетры дарогі Ліда-Крупава невядомымі асобамі былі скрадзены два слупы тэлефоннай лініі, газета пісала што, "меў месца звыклы крадзёж слупоў на дровы", а ўздоўж чыгункі Ліда-Гуды, на працягу 4-х кіламетраў было пашкоджана 30 ізалатараў на слупах сувязі⁵⁶¹. Як і ў савецкія часы, некаторыя кралі каштоўныя рэчы па месцы працы - Браніслаў Тамашэвіч (вуліца Лідская) заявіў у паліцыю, што яго сын скраў з месца працы электрычны рухавік коштам 250 злотых⁵⁶². 10 сакавіка 1938 г. нейкі Мікалай Іспаятаў быў прысуджаны на 4 гады турмы за крадзёж. Пачуўшы прыгавор, ён зняў з нагі бот і кінуў у суддзю Лукашэвіча, такім чынам аддзячыўшы за вырак. Праз нейкі час, другі суд павялічыў яму тэрмін турэмнага заключэння⁵⁶³.

Розныя выпадкі здараліся пад час экскартавання вязняў па горадзе. Увесень 1937 г. на вуліцах горада памёр вязень турмы Ян Запаснік, паліцэйскі вёў яго з турмы ў суд⁵⁶⁴. У сакавіку 1938 г. падазраваны ў крадзяжы ровара Вінцэнт Агар уцёк ад канваіра, калі той вёў яго з допыту ў турму. Паліцыянт Казлоўскі стрэліў тры разы ў аматара равароў, але не патрапіў⁵⁶⁵. А праз тыдзень суд засудзіў былога паліцэйскага Алозія Лаўнічка на 3 гады турмы. Лаўнічак, падчас канвайяння з Лідскага суда ў турму быў афіцыянткі Ўшаковай (абвінавачвалася ў крадзяжы), зайшоў з арыштаванай у піўную на вуліцы Пілсудскага. У піўной паліцыянт з маладой жанчынай добра выпіў і пэўна не разлічыў сваё сілы, бо Ўшакова ўцякла⁵⁶⁶.

Пры канцы 1937 г. з Лідской турмы ўцёк нейкі Ўладзіслаў Чак, ён адбываў кару ў 8 гадоў за крадзёж⁵⁶⁷.

У ліпені 1936 г. на станцыі Ліда ў цягніку Варшава-Вільня была знайдзена кантрабанда: 15 кг сахараўну і 2 кг каменчыкаў для нямецкіх запальнічак, але кантрабандыста схапіць не ўдалося⁵⁶⁸. У снежні 1937 г. лідская лятучая брыгада скарбовай аховы затрымала 80 кг кантрабанднага тытунню з Літвы⁵⁶⁹.

26 ліпеня 1936 г. лідскую паліцыю правяраў галоўны камендант Дзяржаўнай паліцыі, брыгадны генерал Мар'ян Кордан-Заморскі⁵⁷⁰.

Пры канцы лета 1937 г. паліцыю Лідскага павета ўзначаліў камісар Вацлаў Гейнрых, былы камісар Здзіслаў Эльшэвіч быў пераведзены ў Бярозу⁵⁷¹.

Перад пачаткам Другой Сусветнай вайны, у траўні 1939 г., жыхара вольнага горада Гданьска, немца па нацыянальнасці Эміля Шляхта арыштавалі ў Лідзе за знявагу Польскай дзяржавы. Праз нейкі час немец быў выдалены з тэрыторыі Польшчы⁵⁷².

Наогул, злачыннасць у Заходній Беларусі ў той час была невысокая. Галоўнымі былі розныя бытавыя злачынствы. Гэта паказвае інфармацыя Віленскай газе-

ты "Слова": "Сярод злачынцаў, якія адбываючы кару ў Лідской карна-следчай турме 80% вязняў - людзі з вёскі. 60% з іх пакараныя за нелегальныя плантацыі тытуню і выраб самагонкі" ⁵⁷³. Пра найважнейшы чыннік у барацьбе з злачынствамі - стан выхавання моладзі можна меркаваць па лічбах, якія лічыліся ў той час вельмі трывожнымі. У выніку праведзенага ў 250 школах Лідскага павета анкетавання ўлады даведаліся, што каля 30% дзяцей школьнага ўзросту ўжывалі алкаголь. Каля 2% ужываюць алкаголь штомесячна⁵⁷⁴. Цікава было б параўнаць вынікі даследаванняў 1937 г. з сучаснымі, калі яны існуюць.

10. Здарэнні

1 красавіка 1936 г. у лесе ўрочышча "Гай" каля Сцеркава ляснік прыватнага лесу Ян Запаснік забіў з рэвальвера 40-га гадовага Аўгустына Анацку, жыхара Сухвальні, які краў лес⁵⁷⁵.

У ліпені 1936 г. ў Вільні прапала 20-ці гадовая лідзянка Ганна Ніколь, пра гэта паведаміў паліцыі яе бацька⁵⁷⁶.

Прэса часта паведамляла пра самазабойствы. Вось некалькі прыкладаў: 17 жніўня 1937 г. у 19-53 на станцыі Ліда пад манеўровы паравоз кінулася 24-х гадовая Марыя Маркевіч (вул. Варшаўская, 6). Як стала потым вядома, яна мела "дрэнную" хваробу⁵⁷⁷. А Сабіна Шкод (вул. Віленская, 11) атруцілася воцтавай эсэнсіяй з-за няшчаснага кахрання⁵⁷⁸.

У ліпені 1936 г. у Лідзе памерла 103-гадовая старая Марыя Палецкая, за тыдзень да смерці яна яшчэ сама хадзіла па горадзе⁵⁷⁹.

А на пачатку 1939 г. у Лідзе памерла 100-гадовая "...жабрачка, аматарка алкаголю Юлія Невядомская. Невядомская цешылася добрым здароўем і была вядома ў горадзе тым, што яшчэ да нядайняга часу магла выпіць 0,5 літра гарэлкі. У мінулым годзе хуліган на вуліцы паспрабаваў забраць у яе гроши. Яна так збіла нападніка кіем, што той уцёк. Некалькі дзён таму, ідучы па вуліцы Камерцыйной у касцёл, старая страціла прытомнасць і хутка памерла. Невядомская не мела блізкіх сваякоў, і яе пахавалі за кошт горада"⁵⁸⁰.

Пры канцы 1936 г. перад судом паўстаў уласнік малой пякарні. Ён быў абскарджаны пакупніком, які знайшоў у купленай булцы прусака. Булка была прад'яўлена суду. Абскардженіе віны не прызнаваў і цвердзіў, што насамрэч ў булцы разынка, але быў прысуджаны да 50 злотых штрафу⁵⁸¹.

30 верасня 1937 г. у 22-40 жыхары нашага горада назіралі рэдкую ў нас з'яву - палярнае ззянне. Ззянне было настолькі моцным, што на чыгуначныя вырашылі, што гэта пажар, і таму папераджальна загулі паравозы. У выніку ўвесь горад узніўся ад сну⁵⁸².

Здарэнні на дарогах

Нават пры малой колькасці транспартных сродкаў на вуліцах горада і дарогах павета адбываўся авары.

Улетку 1936 г. расійскай грамада ў Вільні была

занепакоена аўтамабільной аварыяй, у якую трапіў уладальнік дамоў у Вільні і знаны расійскі царкоўны актывіст Аляксандр Бажаранаў. Ён разам з двумя сынамі, праваслаўным святаром а. Міхалам і царкоўным старастам выехаў на аўтамабілі з Вільні ў свой маёнтак у Лідскім павеце. Недалёка ад Ліды аўтамабіль ударыўся ў дрэва. Бажаранаў і адзін з яго сыноў атрымалі цяжкія пашкоджанні і лекаваліся ў Лідской бальніцы⁵⁸³. Тым жа летам экспкурсійны аўтобус з вучнямі Лідской яўрэйскай школы, з-за памылкі кіроўцы трапіў у роў каля Наваградка. Аскепкамі шкola былі паранены 3 вучні⁵⁸⁴.

Транспарту было не шмат, і ўдзельнікі дарожнага руху не мелі добрай падрыхтоўкі, да таго ж амаль што не было кантролю паліцыі за дарожным рухам. Верагодна таму паводзіны ўдзельнікаў дарожнага руху вызначаліся дрэнным выкананнем правіл: "Калі вы ездзілі аўтамабілем на наших дарогах, дык ведаецце, ... як ігнаруюць усе правілы дарожнага руху вясковыя вазы. Таму з поўным разуменнем мы аднесліся да акцыі Лідской староствы, якое звярнула пільную ўвагу на ўпарядкованне руху на публічных дарогах. 12 ліпеня на галоўных дарогах каля Ліды была арганізавана аблава на "карсараў дарог", кіраваў аблавай сам стараста Міклашэўскі. Рэферэнт бяспекі ў старостве, маёр Арлоўскі, павятовы інжынер Дамроўскі, кіраунік камісарыяту паліцыі Акаловіч на працягу некалькіх гадзін кантролівалі рух фурманак і аўтотранспарту на публічных дарогах. У выніку, за парушэнні яны пакаралі 145 чалавек (за парушэнні правіл руху, адсутнісць нумароў, няправільную вупраж кія і г.д.). Таксама былі пакараны 40 шафёраў перапоўненых аўтобусаў"⁵⁸⁵.

18 траўня 1937 г. у "Алеях Абароны" Ліды аўтобус нумар NW 14091, якім кіраваў Гірш Лістоўскі сутыкнуўся з вайсковым возам, які панёс конь. Жаўнер Віктар Дубіцкі выпаў з воза на брук і атрымаў пашкоджанні. Кіроўца спрабаваў з'ехаць з месца здарэння, аднак відавочцы прымусілі яго забраць ахвяру здарэння і адвезіць яго ў гарнізонны шпиталь⁵⁸⁶.

Пры канцы 1937 г. грузавая аўтамашына нумар 50177 на дарозе Ліда - Гародня сутыкнулася з возам Адольфа Місюкевіча з Радівонішак⁵⁸⁷. Верагодна праз то, што сяляне не прытымліваліся нават элементарных правіл кіравання возамі на дарогах, прэса часта друкавала інфармацыю пра сутыкненні сялянскіх возоў з аўтамабілямі.

На пачатку вясны 1938 г. праз галалёд, каля нашага горада аўтобус Вільня - Ліда вылецеў з дарогі⁵⁸⁸.

У сакавіку 1938 г. увечар фурман Якімовіч вёз на дрожках № 55 павятовага віца-старасту Завадскага. Каля тартака Палячака па вуліцы Фалькоўскага, дрожкі патрапілі ў яму і былі моцна пашкоджаныя⁵⁸⁹. Праз некалькі нумароў газета ўдакладніла, што віца-стараста на гэтых дрожках не ехаў⁵⁹⁰.

Патраплялі ў аварыі і матацыклісты. 29 ліпеня 1937 г. на перакрыжаванні вуліц Сувальскай і 3-га Мая ветэрынарны лекар Макавер сутыкнуўся з раварыстам і, падаючы, выехаў на ходнікі, дзе збіў жанчыну стала га ўзросту⁵⁹¹. У жніўні тэкнік-будаўнік з Павятовага

аддзелу Лідскага староства Яўген Кетурайкіс каля Беліцы збіё 60-ці гадовую Паўліну Несцяровіч, ахвяра атрымала цяжкія пашкоджанні, матацыкліст ездзіў не маючи правоў⁵⁹².

Таксама ў жніўні 1937 г., камісар лідской паліцыі Е. Акаловіч, апрануты ў цывільнае адзенне, ехаў на матацыклі па шашы Ліда - Гародня. На восьмым кіламетры ад Ліды ён пачаў агбаняць аўтобус "Ліда - Сабакінцы". Аўтобус узяў ўправа, прапускаючы на вузкай дарозе матацыкліста, але калі матацыкл параўняўся з аўтобусам, шафёр аўтобуса прыняў улеві і выпхнуў матацыкл у роў. У апошні момант камісар паліцыі саскочыў з матацыкла, і, магчыма, гэта ўратавала яму жыццё, ён толькі зламаў нагу. Шафёр аўтобуса, імя якога не паведамляеца, прыйшоў на камісара паліцыі ў бальніцу і прасіў яго не караць, бо ён "не пазнаў у матацыклісту камісара паліцыі". З размовы камісар даведаўся, што шафёр адмысловы сапхнуў яго з дарогі і лічыць сябе вінаватым толькі ў тым, што не пазнаў начальнства ...⁵⁹³.

6 жніўня 1938 г. ветэрынарны лекар Макавер каля Ліды зноў патрапіў у аварыю - упаў разам з матацыклам. Матацыкл не пашкодзіўся, але лекар моцна пакалечыўся⁵⁹⁴. Праз некалькі тыдняў на перакрыжаванні вуліц Фалькоўскага і Новай Юзаф Комінч з Браніславай Акуневіч упалі з матацыкла на брук. У цяжкім стане іх адвезлі ў бальніцу⁵⁹⁵.

У ліпені 1939 г. на дарозе Ліда - Вільня каля Малых Салечнікаў матацыкл з каліскай, на якім ехала сям'я Бартовічаў, урэзваўся ў сялянскі воз. Усе члены сям'і (бацька, жонка і дачка) былі цяжкі паранены⁵⁹⁶.

Авіяаварыі

У Лідзе стаяў 5-ты лётны полк, і таму ў нас адбываліся і авіяздарэнні.

На пачатку 1936 г. з-за браку паліва на поле каля маёнтка Масты прыземліліся два самалёты RWD-8, пілатаваныя Рудкоўскім і Корчакам. Пасля дазапраўкі самалёты паліцелі ў Ліду⁵⁹⁷.

У ліпені 1936 г. пад час палёту самалёта над вёскай Зарачаны (каля Беліцы), з другой кабіны выпаў шараговец-назіральнік Станіслаў Рыбакоўскі. Пры падзенні ён на палову метра ўбіўся ў глебу. Лётчык толькі пасля пасадкі на Лідскім аэрадроме даведаўся, што другая кабіна пустая⁵⁹⁸.

У верасні таго ж года прэса паведаміла пра катастрофу лідскага самалёта каля Маладзечна. Самалёт, які пілатаваўся пілотам паручнікам Рудовічам і назіральнікам Вісмантам, упаў з вялікай вышыні, аднак лётчыкі ўцалелі, Вісмант патрапіў ў маладзечанскі шпіталь, Рудовіч адразу паехаў у Ліду⁵⁹⁹. А ў канцы верасня з-за праблем з рухавіком, самалёт, пілатаваны капітанам Гацам і падпаручнікам Ржэшчынскім, прыземліўся на поле каля Аранаў. Праз нейкі час самалёт выляицеў у Ліду⁶⁰⁰.

Газета "Слова" у верасні паведаміла што, "аэраплан з Ліды пілатаваны паручнікам Тадэвушам Жалігоўскім разбіўся на полі каля Валеўкі. Паручнік Жалігоўскі ў шпіталі"⁶⁰¹. Але ўжо на наступны дзень тая

ж газета напісала, што ніякай катастрофы з удзелам паручніка Жалігоўскага не было, і ўся гэта гісторыя - памылка рэдакцыі⁶⁰².

На раніцы 14 траўня 1937 г. на Лідскім аэрадроме адбылася авіяцыйная катастрофа, у якой пілот Іванюк загінуў⁶⁰³.

Пажары

Улетку 1936 г. у слясарным цэху фірмы "Тартак", якая належала Ісаку Гурвічу, праз замыканне электрычнай праводкі выбухнуў пажар, агонь перакінуўся на іншыя пабудовы. Страты склалі 12 200 злотых. Пажар быў патушаны гарадской пажарнай аховай⁶⁰⁴.

7 кастрычніка 1937 г. у 12 гадзін ночы адбыўся моцны пажар у маёнтку Перапечыца каля казармаў 5-га лётнага палка. Згарэла стадола маёнтка, шкоду налічылі ў 6500 злотых⁶⁰⁵.

8 чэрвеня 1938 г. у 9-30 выбухнуў пажар у цэнтры горада па вуліцы Мацкевіча 41. Пажарная ахова імгненна прыехала на месца і пачала тушыць. Агонь пагражая лазні, тром жылым дамам, "Польському Рэурсу", гатэлю "Дагмары" і бюро меліярацыі. Падчас тушэння шэраг пажарных атрымаў апёкі. Агонь знішчыў трэх склады, якія належалі Будзіну, "Польському Рэурсу" і Арэхву і пашкодзіў дахі некалькіх жылых дамоў. Пажар пачаўся ад кухні клуба-рэстарана "Польскі Рэурс"⁶⁰⁶.

На пачатку верасня 1938 г., пад час буры малянка ўдарыла ў дом Галіны Роўбы (Райская, 83), ад чаго дом загарэўся⁶⁰⁷. Праз некалькі месяцаў па гэтай жа вуліцы (Райская, 57) у Карава Багдзюна згарэла абора: "Страты 2000 злотых. Выяўлена, што 14-ци гадовая Зоф'я Масей хадзіла ў абору са свечкай"⁶⁰⁸.

25 траўня 1939 г. з-за невядомай прычыны цалкам згарэў тартак, якім валодала Соня Пас і паравы млын каля тартака⁶⁰⁹.

11. Эканоміка горада

1935-1939 гг. прынеслі выразнае паляпшэнне гаспадарчай сітуацыі. Пачаўся рост прамысловасці. Са збяднелага правінцыяльнага гарадка Ліда пачала ператварацца ў значны прамысловы асяродак. Адначасова з развіццем прамысловасці расла колькасць насельніцтва горада. Рэдактар перадваенай "Ziemi Lidzkiej" Уладзіслаў Абрамовіч у сваіх краязнаўчых занатоўках, выдадзеных у 1938 г. пісаў: "На сёняшні момант горад мае 15 вялікіх прамысловых устаноў, у якіх працујуць каля 3000 працаўнікоў"⁶¹⁰.

Найстарэйшымі вытворчасцямі ў Лідзе былі бровары. Адзін з іх належаў да спадкаемцаў Якуба Папірмайстра, які залажыў гэты бровар у 1874 г. Бровар знаходзіўся на вуліцы Сувальскай, 72 (сёння - Савецкая). Вытворчасць піва, вытворчасць газаванай вады і тартак займалі плошчу 2,5 га. Была паравая машына ў 48 к.с. У 1936 г. на гэтым бровары працавала каля 40 рабочых і 10 чалавек інжынерна-тэхнічнага персаналу. Прадпрыемства ў міжваеннае дваццатагод-

дзе развівалася не так хутка, як перад 1-й Сусветнай вайной. У першай палове 1935 г. бровар пачаў вытворчасць газаваных напояў. Рабіліся спробы вырабляць піва з ячменю мясцовага паходжання, замест прывознога з цэнтральнай Польшчы (хмель завозіўся з Любельшчыны). Пастаўшчыком бутэлек была гута шкла "Нёман" у Бярозаўцы.

Другі бровар пад назвай "Бровар, саладоўня і вытворчасць газаванай воды" ("Browar, Slodownia i Wytwornia Wod Gazowanych") належала братам Марку і Сымону Пупко. Гэты бровар заснаваў Носаль Пупко ў 1876 г. Бровар знаходзіўся пры вуліцы Сувальскай, 88. Статутны капітал складаў 10 000 злотых. Бровар меў некалькі электрычных рухавікоў і электрычны генератор, а таксама паравы млын і тартак. У 1936 г. ў бровары працавала 28 рабочых і 8 чалавек інжынерна-тэхнічнага персаналу. У 1936 г. было перапрацавана 157,3 т ячменю, 950 кг хмелю і 87,7 т соладу і было выраблены 4797 гекталітраў піва. Фірма "Браты Пупко" мела свае прадстаўніцтвы ў гарадах Наваградскага ваяводства (Баранавічы, Наваградак, Гарадзея), Віленскага (Вільня, Маладзечна), Палескага (Бяроза Картузкая, Лунінец, Пінск) і Беластоцкага (Ваўкаўск). У 1938 г. бровар вырабляў чатыры гатункі піва ў аб'ёме 6135 гекталітраў: светлае (5780), "Дубэльтавае" (191), "Хмельнае" (29), "Цёмнае" (135), а таксама 1104 гекталітраў розных напояў: ліманад (801), квас у бутэльках (116) і газаваную воду (187). Акрамя гэтага перапрацоўваў 2093 м³ лесу.

У 1937 г. у Польшчы было 165 бровараў і лідскія бровары былі сярод іх невялікімі. Гадавая вытворчасць піва на абодвух Лідскіх броварах у 1932/33, 1933/34, 1934/35 гадах была адносна невялікай: каля 10 728 гекталітраў піва. У адносінах да агульнай вытворчасці, гэта складала 0,9%.

Пасля спынення вытворчасці піва броварамі братоў Любецкіх у Нясвіжы лідскія бровары засталіся адзінімі ў 30-х гадах у Наваградскім ваяводстве. Толькі ў 1938 г. распачаў выпуск піва наноў збудаваны бровар А. Брахоцкага ў Малым Мажэйкаве (таксама ў Лідскім павеце). Дзякуючы адпаведнай вадзе, лідскае піва па якасці не было горшым за піва з віленскіх бровараў (віленская піва "Шапэн" разлівалася ў Лідзе па вуліцы 3-га Мая) і гродзенскіх (бровары Марголіса, Слуцкага) ці беластоцкіх ("Дойліды")⁶¹¹.

Перадваенная "Ziemia Lidzka" пісала пра лідскае піва "За якасць вырабленага піва бровары атрымліваюць медалі і дыпломы прызнаныя на розных выставах краю і за мяжой"⁶¹². Станіслаў Адляніцкі-Пачобут у сваім апісанні Наваградскага ваяводства пісаў: "Мясцове піва з лідскіх бровараў у паразінні з півам бровараў цэнтральных і іншых ваяводстваў з пункту гледжання ніzkай цаны, знаходзіць вялікі попыт сярод гараджан і гарадскога пралетарыяту не толькі ў гэтым ваяводстве, але і ў суседніх ваяводствах, перад усім - у Віленскім. Аднак, разам з тым, для гурманаў завозіцца шмат піва лепшай якасці і значна даражэйшага"⁶¹³.

Найвялікшым прамысловым прадпрыемствам у Лідзе было "Акцыянернае таварыства гумовай

Фабрыка дроту

вытворчасці "Ардаль" па вуліцы Фабрычнай, 8. Прадпрыемства, як вытворца гумовага абутку, мела значэнне для ўсёй Польшчы. Слова "Ардаль" на яўрэйскай мове азначае "бот, галёш". "Ардаль" вырабляў галёшы, снягоўцы (зімовы абутак), абутак гумовы летні. Вытворчасць была распачата ў 1929 г. Акцыянерны капітал у гэтым годзе складаў 750 000 злотых, да 1939 г. капітал павялічыўся да 1 830 000 злотых.

Вясной 1938 г. на фабрыцы "Ардаль" працавала ўжо 800 чалавек. Старшынём акцыянернага таварыства ад пачатку працы фабрыкі заставаўся Саламон Мелуп. Значэнне "Ардаля" значна вырасла пасля 1936 г., калі яму падпарадковаліся збанкрутованыя фабрыкі "Pe Pe Ge" (Polski Przemysl Gumowy) ў Грудзёндзы (Grudziedz). У 1930-я гг. Фабрыкі "Pe Pe Ge" былі самымі вялікімі ў Польшчы вытворцамі гумовага абутку і гумовых вырабаў. Пасля набыцця гэтых фабрык, Мелуп мог прэтэндаваць на лідарства сярод польскіх вытворцаў гумовага абутку. У 1937/38 гг. каля 25% польскай вытворчасці гумовага абутку прыходзілася на "Ардаль" і "Pe Pe Ge", астатнія 75% прыпадалі на 5 канкурэнтаў: "Джентэльмэн" (Лодзь), "Шваікерт" (Лодзь), "Рыгавар" (Варшава), "Вудэта" (Кроśна), "Бата" (Хэлмэк). Частка абутку вырабленага "Ардалем" экспартавалася⁶¹⁴.

Значна пашыралася наменклатара прадукцыі фірмы Мелупа, якая складалася з фабрык у Лідзе і ў Грудзёндзы. Калі ў 1933-34 гг. фірма выпускала 48 артыкулаў прадукцыі, дык у 1937 г. - ужо 405, а пры канцы 1938 г. - 786 артыкулаў прадукцыі. Рост адбыўся у асноўным у частцы тэхнічных вырабаў і абутку. Адбыўся хуткі колькасны рост выпуску, напрыклад, у 1930 г. фірма вырабіла 195 000 пар абутку, а ў 1937 г. - ужо 2200 000 пар. Адбыўся і рост колькасці працоўных, ад 272 чалавек у 1930 г. да 2 500 у 1938 г. (з іх каля 800 ў Лідзе). Сумы выплачаных падаткаў дзяржаве выраслі з 46 800 зл. у 1930 г. да 197 000 зл. у 1938 г. За тыя ж гады фонд заробкаў вырас з 283 300 зл. да 1671100 зл., агульныя фінансавы абарот фірмы ў 1937-

38 гг. склаў 8 300 000 зл.⁶¹⁵

Гэтыя лічбы сведчаць пра неверагодна высокую дынаміку развіцця фірмы, і, як бачым, штрайк 1936 г. не падарваў магчымасці для росквіту бізнесу Мелупа, але прымусіў уладальнікаў бізнесу сур'ёзна паставіцца да ўмоў працы і заробкаў працоўных. У газеце "Со-диenna Gazeta Handlowa" ў лістападаўскім артыкуле 1938 г. "Добрае развіццё фабрык "Przemysl Gumowy Ardal-PePeGe" можна прачытаць: "... стала паліпшаецца ахова здароўя і ўмовы бяспекі. Маецца спецыяльныя станцыі для дапамогі маляркам і дзеячам, дзіцячы сад, дзе працуюць спецыялісты, хуткі медычны кантроль за жанчынамі - гэта сведчыць аб сацыяльным, адукатыйным і гігіенічным доглядзе фабрыкі за сваімі працаунікамі"⁶¹⁶.

1934 г. вырабляць гумовыя вырабы пачала фабрыка "Унігум" па вуліцы Замкавай. Будынак гэтай фабрыкі меў 3 650 м³. "Унігум" прадукаваў розныя гумовыя вырабы: гумовыя сандалі, падэшвы, абцасы, штучную гумовую скурку, гуму для ровараў, вазоў і брычак, асартымент тэхнічнай гумы.

Хімічную вытворчасць у Лідзе з 1929 г. прэзенавала фірма "Карона" - Ш. Савіцкі & К°. Фірма месцілася па вуліцы Крупаўская, 22 (сёння: 8-га Сакавіка). Пазней на шыльдзе фірмы з'явілася прозвішча У. Сакалоўскі & К°. Кампаньёнамі былі: М. Пупко, З. Камянецкі і С. Каток (дырэктар). "Карона" вырабляла фарбы (водныя, мастацкія і алейныя), чарніла, туш, лакі, пластылін, клей, забяспечвала гэтымі вырабамі рынак і канкуравала з вырабамі знакамітых польскіх фірмаў. У 1936 г. тут працевала 50 чалавек, з іх 30 рабочых⁶¹⁷.

У 1937 г. у Польшчы было 104 фабрыкі, якія выраблялі сельскагаспадарчыя мыны і прылады.

Выраб мыны і сельскагаспадарчых прылад у Лідзе меў шматгадовую традыцыю. Фабрыка сельскагаспадарчых мыны і жалезнага ліцця братоў Шапіраў была заснавана ў 1900 г. і з'яўлялася найстарэйшым і самым вялікім прадпрыемствам на паўночна-ўсходніх землях Польшчы таго часу. У міжваенныя часы фабрыка месцілася на вуліцы Сувальскай, 170. Тут выраблялі манежы, штыфты і цэпавыя малатарні, конныя і ручныя сячкарні, рознае ліццё, фрэзы, веялкі, дзвёры да печаў, краты і т.д.

У 1926 г. пачала працеваць другая фабрыка сельскагаспадарчых мыны і прылад пад назвай "Бэнланд". Яе заснавальнікамі былі: З. Штэйнберг, А. Арончык і Лянд. Фабрыка знаходзілася пры вуліцы Сувальскай, 142. Тут прадукаваліся вырабы, падобныя да вырабаў фірмы братоў Шапіра: манежы, штыфты і цэпавыя сепаратары для малака, конныя і ручныя сячкарні, веялкі, плугі і льномялкі.

Кошт прадукцыі абедзвюх фабрык быў каля 360000 злотых (1934 г.).

У 1937 г. у Польшчы працевала 58 фабрык цвікоў і дроту⁶¹⁸.

У Лідзе хутка развівалася заснаваная ў 1926 г. фабрыка "Дротіндустрыйя", якая месцілася каля "Арда-лю" (Фабрычнай, 6). "Дротіндустрыйя" належала таварыству, у якое уваходзілі: Гірш Чарток, Гдалія Чарток, Сымон Савіцкі і Мардух Езіміцкі⁶¹⁹. Статутны капітал

складаў 280 000 зл. (1936 г.). Фабрыка мела свой электрычны рухавік у 150 к.с. і давала працу 90 рабочым, 4 чалавекам інжынерна-тэхнічнага персаналу і 3 кіраўнікам. Тут прадукавалі светлы жалезны дрот (каля 36 т), жалезныя цвікі (каля 280 т), жалезныя накутнікі, арматуру і скобы для будоўлі, падкоўкі для абутку і г.д. "Дротіндустрыйя" згарэла восенню 1936 г. Пажар прынёс шкоды на 200 000 зл., шмат працаунікоў страціла працу. Зноў адбудаваная "Дротіндустрыйя" мела будынак 6 350 м³⁶²⁰. Пра канцы жніўня 1937 г. "Кур'ер Віленскі" пісаў: "Фабрыка дроту і цвікоў "Дротіндустрыйя" ў Лідзе адбудавана пасля пажару. На тэрыторыі спаленай фабрыкі пабудаваны мураваны гмах, які шматкроць большы за папярэдні. Зараз тут будзе працеваць значна больш рабочых, чым да пажару. Наогул, развіццё прамысловасці ў Лідзе набірае тэмп. Некалькі месяцаў таму паўсталі фабрыка цукраў і фабрыка мыла, зараз у горадзе 15 вялікіх прадпрыемстваў"⁶²¹.

Пра фабрыку спружын "Звуй" інфармацыі не шмат.

У 1928 г. былі адчынены дзве вытворчасці кафлі, а ў 1936 г. была пабудавана трэцяя. Кафлярню "Танур" (танур - печ, яўр.) заснавалі Ёсель Руды і Бэрка Рыбацкі. Яна знаходзілася на вуліцы Вызвалення, 66 (сёння: вуліца Калініна), займала плошчу ў 0,4 га, мела 2 печы для аблівання кафлі. Фабрыка забяспечвала працай 10 спецыялістаў і 20 рабочых. Дзённы выпуск кафлі - 400 штук. На мясцовы рынак выраблялася кафля, так званая "квадратэльная" (21x13 см). Для пакупнікоў з Памор'я і Велікапольшчы выраблялася плоская, вялікая кафля, так званая "берлінская". Абарот фірмы "Танур" у 1936 г. складаў каля 48 000 злотых⁶²².

Кафлярня "Рааф" (рааф - кафля, яўр.) знаходзілася на вуліцы Легіёнавай. Заснавальнікамі яе былі Хаім Куле, Ісаак Цапялевіч і Абэ Куле⁶²³. Яны кіравалі прадпрыемствам да 1931 г., але камерцыйнага поспеху не мелі. Нядзейсную кафлярню купілі ў 1932 г. новыя гаспадары - Ашэр Чапялінскі і Рубіновіч. Яны перадолелі часовыя перашкоды і кафлярня "Рааф", як і "Танур", выйшла на паморскі і велікапольскі рынак.

Гаспадаром трэцяй кафлярні, якая мела назыву "Нэшэр", быў Сымон Пупко з сынамі (ён папярэдне быў сябрам таварыства кафлярні "Танур"). "Нэшэр" адрознівалася тым, што кафля тут выраблялася пры дапамозе механічных прылад, а не рукамі, як на кафлярнях "Танур" і "Рааф". "Нэшэр" месцілася на вуліцы Сувальскай, 20.

У дваццатых гадах у горадзе меліся дзве вытворчасці цэглы (цагельні), дзе ў 1927 г. працевала 29 чалавек і адна вытворчасць цементу. Але гэтыя фірмы пазней абанкруціліся⁶²⁴. У 1930-х гадах каля Ліды працеваў 3 цагельні.

Адна з дзвюх фабрык па перапрацоўцы лямцу, называлася "Перапрацоўка воўны братоў Г. Я. Жыжэмскіх і Я. Левіна" знаходзілася на вуліцы Вызвалення⁶²⁵. Пра другую вядома, што яе гаспадаром быў Рабіновіч.

Лідскія алейні (вытворчасць алею), сярод 22-х дзейных у 1934 г. у Наваградскім ваяводстве, былі

параўнальная вялікім. Праўдападобна, багатае алеем насенне прывозілі з-за мяжы.

Таварыства "Шэмэн" належала Я. Шапетынскому і сябрам. У дваццатых гадах яно месцілася на вуліцы Сувальскай, пазней на вуліцы Домб-Бярнацкага (сёння - Шубіна).

Другая алейня "Олід" была на вуліцы Пяскі, 6 (сучасная Камуністычна). Яна працавала з 1934 г. Вырабляла льняны алей, аліфу і жмых.

Фабрыка вырабу шкіпідару "Дэстылят" знаходзілася на вуліцы Фабрычной, каля "Ардалю".

Перапрацоўкай дрэва былі занятыя 6 тартаўкоў⁶²⁶.

Найстарэйшы лідскі паравы тартак Бэрка Мельніка быў заснаваны ў 1892 г. на вуліцы Пастаўскай, 39 (сёння: Фрунзе).

Тартак Кроніка на вуліцы Тартакі (сёння: Труханава) быў пабудаваны ў 1920 г.⁶²⁷ Яго афіцыйная назва ў 1936 г. гучала так: "Прамыслове прадпрыемства "Тарлас" Э. Гурвіч & К°". Супольнікамі па бізнесу Эліаша Гурвіча (дырэктара) былі Лейба Кронік, Ісаак Гурвіч і Ной Гімельштэн. Тартак меў лакамабіль у 215 к.с., дзве піларамы і дзве стругаркі. Фірма займалася і эксплуатацыяй лясоў.

На вуліцы Фалькоўскага, 33 (сёння - Перамогі) працаваў паравы тартак Я. Палячэка і таварышаў, ён зарэгістраваны ў 1929 г.

Фірма "С. Элкін & К°" пачала існаванне ў 1935 г. на вуліцы Шаптыцкага, 72 (сёння - Астроўскага). Належала М. Кіяловічу і М. Рафаловічу. Гэты тартак даваў працу 30 працаўнікам і 4-м кіраўнікам. Кошт прадукцыі складаў 123 400 злотых (1936 г.).

Апрача вышэйназваных працавалі тартакі пры абодвух броварах. Фабрыка "Ардаль" таксама мела ўласны тартак⁶²⁸.

У горадзе было 8 млыноў.

Троцкі і Палячэк былі гаспадарамі млына "Аўтамат" на вуліцы Пастаўскай. У 1927 г. на млыне працавала 49 чалавек. На гэтай жа вуліцы знаходзіўся паравы млын Б. Мельніка.

Таварыства "Хіцім" мела гандлёвы млын на вуліцы Сувальскай, 140.

На вуліцы Сувальскай знаходзіўся паравы млын Зяльдовіча і млын братоў Пупко і А. Зарэцкага.

На Пясках ад 1920-х гадоў працаваў млын з электрычным рухавіком Карпейчыка, Паўлоўскага і Робчыка. Другім такім самым млыном валодалі Сапожнікаў, Шаваховіч і Ляйбович. Яшчэ адзін млын на Пясках быў уласнасцю Б. Шаваховіча.

Тры мясцовыя фірмы выраблялі цукеркі. Гэта былі, заснаваная ў 1908 г. фабрыка цукерак і шакаладу "Рэкорд" па вуліцы Сувальскай, 74, вытворчасць Казіміра Інгілевіча (заснавана ў 1934 г., Рынак, 22), і яшчэ адна фабрыка.

Сярод 8-мі Лідскіх пякарня, найбольш знаным быў спажывецкі кааператыў "Адзінства" ("Jednosc")⁶²⁹. Да 1938 г. кааператыў пашырыў свою дзейнасць, ён меў 9 крамаў па ўсім горадзе і сучасную механізаваную пякарню. Гэтая ўстанова дасягнула мільённага абароту і па якасці вырабаў магла канкураваць з найлепшымі

фірмамі ў рэгіёне⁶³⁰.

Таксама карысталіся папулярнасцю пякарня "Прагрэс", пякарня Я. Цукерніка і Шмуйловіча і інш⁶³¹. Адчыненая ў 1931 г. пякарня Д. Гіршевіча, па загаду мясцовых уладаў была зачынена, як немеханізаваная.

Па вуліцы Садовай працавала фабрыка па вырабе мыла (Ілютовіч)⁶³².

Паліграфічныя паслугі аказвалі 4 друкарні. У міжваенны час на вуліцы Сувальскай працавалі друкарні Я. Каплінскага і Сымона Зяльдовіча⁶³³. На вуліцы Фалькоўскага (на вуглу з Школьнай, сёння: Перамогі - Кірава) знаходзілася друкарня Лявона Трабінскага. На вуліцы 3-га Мая працавала друкарня "Магата".

У горадзе дзейнічала наступныя банкаўскія ўстановы: Камунальная ашчадная каса Лідскага павета, аддзяленне Віленскага прыватнага камерцыйнага банка, Народны кааператыўны банк, Кааператыўныя купецкія банкі на Лідзе, Яўрэйскі народны банк, прадстаўніцтва банка "Сполэм". У Лідзе з вялікім поспехам працуяще яўрэйскія безпрацэнтныя банкі невялікіх крэдытываў "Gmilus Chesed" і Хрысціянская безпрацэнтная каса пры Таварыстве польскіх купцоў у Лідзе⁶³⁴.

Віленская газета "Слова" пісала ў 1936 г.: "Як для нашага краю, Ліда ёсць высокайндустрыяльным горадам. Ёсць тут некалькі млыноў, чатыры тартакі, алейня, лямцавая фабрыка, фабрыка цвікоў, дзве ліцейні і шмат невялікіх прамысловых прадпрыемстваў. Самая вялікая - фабрыка абутку "Ардаль". У Лідзе каля 3 000 прамысловых працоўных, толькі на фабрыцы "Ардаль" працуе 800 чалавек"⁶³⁵.

Найбольш паспяховым для эканомікі быў 1938 г. З лістапада 1938 г. Гарадская Ўправа Ліды (Zarząd Miejski) зрабіў "Даклад аб стане рахункаў бюджету на 1937-1938 год". Даклад утрымлівае шмат інформацыі для разумення, якім быў горад у апошні мірны год (гл. дадаткі).

З-за напружанай агульнаеўрапейскай сітуацыі ўвесну 1939 г. лідская прамысловасць мела вялікія праблемы: "Вялікая фабрыка "Дротіндустрывя" ... панізіла выпуск прадукцыі да мінімуму. Хімічная фабрыка "Карона" на мяжы ліквідацыі. Фабрыка гумовых вырабаў "Унігум", якая два гады таму пабудавала новы гмах па вуліцы Замкавай перажыве крэйзіс і звольніла 60 рабочых. У апошнія дні, праз брак збыту прадукцыі, спынілася ліцейня "Поланд""⁶³⁶.

Беспрацоўе

Пры канцы 1930-х гг. актуальнай заставалася праблема беспрацоўя ў горадзе і павеце.

На пачатку 1938 г. на Лідчыне было блізка 2000 беспрацоўных, узімку іх колькасць павялічылася на 900 чалавек. Кожную зіму адбыўся сезонны рост беспрацоўя, бо ў горадзе шмат фабрык становіліся для рамонту ці з-за памяншэння збыту сваіх вырабаў, а на вёсцы зіма ва ўсе часы з'яўлялася "мёртвым сезонам" для сельскагаспадарчых рабочых. У туго зіму "Ардаль" звольніў 600 чалавек, "Дротіндустрывя" 130 чалавек, фабрыка "Карона" 30 рабочых. З-за часовай адсутнасці сыравіны ліцейня братоў Шапіраў звольніла 25 работ-

нікаў, праз скарачэнне збыту ліцейня "Бэнланд" звольніла 5 рабочых. "Унігум" праз перабудову звольніў 35 рабочых, фабрыка лямцу Жыжэмскіх звольніла 50 рабочых. Апроч гэтых звольненых рабочых, на 7 студзеня ў павеце было зарэгістравана 1 130 сезонных рабочых (у горадзе 800 сезонных). Такім чынам набіралася 1700 улічаных, цалкам ці сезонна беспрацоўных. Таму ўлады лічылі, што разам з няўлічанымі, на Лідчыне ў туго зіму было не меней за 2000 беспрацоўных. З гэтых 2 000, у снежні 1937 г. атрымлівалі дапамогу ад Фонда зімовай дапамогі болей за 1 000 чалавек. У студзені гэтая лічба значна вырасла⁶³⁷.

Ужо пры канцы лютага аднавілі працу "Дротіду-стрыя"⁶³⁸ і фабрыка "Ўнігум", якую мадэрнізавалі ўзімку і яна адразу наняла 200 рабочых⁶³⁹. Хутка і ўся прамысловасць горада запрацавала ў штатных умовах. Але 17 снежня 1938 г. фабрыка дроту і цвікоў праз заканчэнне сезона спыніла працу і звольніла ўсіх рабочых⁶⁴⁰.

Пра рашэнне гэтай праблемы праз прыцягнення беспрацоўных да добра аплочваных праз Фонд Працы работ на будаўніцтве і па добраўпарадкаванні горада, а таксама выдзяленне сем'ям беспрацоўных катеджаў з зямельнымі надзеламі ў Борах і Сойкішках каля Ліды, пісалася вышэй.

Адной з формаў дапамогі беспрацоўным была надзяленне іх невялікім зямельнымі надзеламі каля горада - прыкладна такім, якія зараз мы называем "дачамі". "Таварыства агародаў" (Towarzystwo ogrodów działkowych) у Лідзе пры дапамозе гарадскага аддзела Фонду Працы заснавала тры калоніі агародаў для 148 найбяднейшых сямей горада. У 1937 г. стала зразумелым "эфектыўнасць гэтай формы дапамогі для самастойнага вырошчвання харчовых запасаў на зіму Кожная дзяляка мае памер 600 м² (6 сотак - Л.П.) і на гэтым надзеле сям'я, пры дапамозе адмыслуццаў, вырошчвае сабе ўсю неабходную зеляніну. Узровень выкарыстання дзяляк іх эфектыўнасць вельмі высокі"⁶⁴¹.

У 1938 г. пры фінансавай падтрымцы Фонду Працы каля Ліды арганізавалася яшчэ адна калонія дзяляк, агульная іх колькасць узрасла да 220. Дзялякі займалі ўжо 12 га рольнай зямлі. Уладальнік дзялякі плаціў 5 злотых на два гады, 50 гр. штомесячных складак у Таварыства агародаў і 20 гр. штомесячна на ўтрыманне вартайніка. У 1938 г. Таварыства агародаў пачало будаваць на дзяляках два сталія дамкі для вартайнікоў коштам 3 200 злотых, прычым Фонд Працы адразу даў на гэта 1 600 злотых⁶⁴². На пачатку красавіка 1938 г. управа Таварыства агародаў паведаміла, што ёсць вольныя дзялякі ў "калоніі №1 па вуліцы Віленскай, калонії № 2 па вуліцы Школьнай, калонії № 3 па вуліцы Смілага, калонії № 4 па вуліцы Райскай"⁶⁴³. У дрэнных гаспадароў, Таварыства адбірала дзялякі і перадавала чакаўшым у чарзе, каб атрымаць свой агарод. Таму дзялякі Таварыства заўжды былі добра дагледжаныя. Прафесійны нагляд і агранамічную дапамогу аказваў адмысловец у галіне сельскай гаспадарцы Юры Кацяшэнка⁶⁴⁴ (верагодна той самы лідскі скульптар і мастак, гл. вышэй).

Другой формай дапамогі беспрацоўным, была арганізацыя іх выезду на сезонныя працы за мяжу. У 1938 г. запіс ахвотных выехаць на сезонныя сельскагаспадарчыя працы ў Латвію пачаўся ў Лідскім старостве на пачатку красавіка⁶⁴⁵. Ужо 12 красавіка выехала на працу першая група ў 160 чалавек, а да 27 красавіка яшчэ 240 (з Наваградскага ваяводства ў 1938 г. выехала на сельскагаспадарчыя працы ў Латвію 3 250 работнікаў: з Лідскага павета - 400, Ніясвіжскага - 400, Слонімскага - 300, Стойпецкага - 600, Наваградскага - 600, Шчучынскага - 300, Валожынскага - 500, Баранавіцкага - 150)⁶⁴⁶. Вярталіся нашы людзі з Латвіі толькі на пачатку лістапада⁶⁴⁷.

Цэны і заробкі

У красавіку 1938 г. "Кур'ер Віленскі" пісаў: "Заробкі рабочых у Лідзе наогул вельмі нізкія. Таму ўтрымліваць сям'ю ў якой працуе толькі адзін чалавек, які часта зарабляе меней меней за 2 злотыя ў дзень, надта цяжка"⁶⁴⁸. Сярэдні заробак у Заходній Беларусі заставаўся ніжэйшым за заробкі ў заходнія частцы Польшчы. Гэты перакос у значнай ступені быў выкліканы меншай прадукцыйнасцю працы нашага рабочага і меншым узроўнем адукцыі - спадчынай царскай Расіі, але адначасовы гэта давала канкурэнтныя перавагі нашай прамысловасці. Трэба заўважыць, што гэты перакос павольна нівеліваўся.

13 лютага 1939 г. лідскі пасол Брыльскі выступіў у Сейме з прамовай пра лідскую прамысловасць⁶⁴⁹. Пасол адзначыў, што зараз на ўсходзе Польшчы паўстаюць шматлікія прамысловыя прадпрыемствы, гаспадары якіх часта не надта зважаюць на грамадскія інтэрэсы. У якасці прыкладу ён прывёў лідскі "Ардаль", які даваў працу вялікай колькасці рабочых і прывёў цікавую табліцу размеркавання заробкаў на гэтай фабрыцы, выступ пасла разам з табліцай быў надрукаваны ў прэсе.

Зарабляючы брута:

300 работніц	1,3 зл. да 1,8 зл.
137 работніц	1,8 зл. да 2,0 зл.
75 работніц	2,0 зл. да 2,4 зл.
14 работніц	2,0 зл. да 2,8 зл.
Разам 526 работніц.	

Зарабляючы брута:

32 работнікі	2,2 зл. да 2,4 зл.
44 работнікі	2,4 зл. да 2,8 зл.
35 работнікі	2,8 зл. да 3,6 зл.
40 работнікі	3,6 зл. да 4,0 зл.
4 работнікі	4,8 зл.
Разам 155 работнікі.	

Пасол казаў: "Такім чынам, 437 жанчын зарабляюць ад 1,3 да 2 зл. у дзень, 111 мужчын - ад 2,2 да 3,6 зл. пры тым што мінімальная кошты ўтрымання сям'і ў 4 чалавекі ў Лідзе патрабуе каля 90 злотых у месяц. Трэба яшчэ ўлічваць, што фабрыка працуе ад 210 да 220 дзён у год і каля 12 тыдняў у год

знаходзіцца ў рамонце. На некаторых фабрыках работнікі адпачываюць на яўрэйскія святы" ⁶⁵⁰.

Пры канцы 1930-х гг. у горадзе ўсталяваліся прыкладна такія цэны і заробкі: буханка хлеба - каля 30 грошаў, 1 кг цукру - каля 1 злотага, 1 кг алею - 80 грошаў, 10 яйкаў - 10 грошаў, пачак запалак - 10 грошаў, 1 кг бульбы - каля 10 грошаў, мяса, ялавічына ці свініна - каля 1,5 злотых, малаю - каля 20 грошаў за 1 л., вугаль каля 48 злотых за 1 т., мужчынская кашуля - каля 10 злотых, мужчынскі каплюш - каля 20 злотых, мужчынскія чаравікі - каля 15 злотых, цэгла - каля 40 злотых за 1000 шт., цемент - каля 30 злотых за 1 т., друкарская машынка - 1200 злотых, гектар зямлі каштаваў 500 злотых, карова - 100 злотых, пуд збожжа - 2 злотыя. Сярэдні дзённы заробак быў каля 2-3-х злотых, мінімальны - 1 злоты, высокі заробак - да 10 злотых. Кваліфікаваны рабочы на "Ардалі" атрымліваў 5 злотых, майстар - 10 злотых. На жніве ў дзень плацілі 2 злотыя, на копцы бульбы - 1 злоты. Зарплата настаўнікаў дасягала 200 злотых у месяц ⁶⁵¹.

Цэны на асноўныя харчовыя тавары жорстка кантроліваліся ўладамі, у чэрвені 1937 г. у Лідзе былі ўстаноўлены наступныя цэны на хлеб: "Новыя цэны на хлеб. Адміністрытуючыя ўлады ўсталявалі наступныя цэны хлеба: "Хлеб з непрасеянай муки, 95-ци адсоткавы - 25 гр. за 1 кг, 82-х адсоткавы - 28 гр. за 1 кг, прасеяны 70-ци адсоткавы 32 гр. за кг, усе гатункі падаражалі на 2 гр." ⁶⁵². Падобная інфармацыя стала друкуецца ў прэсе.

Праз месяц гарадскія ўлады на працягу некалькіх дзён праводзілі праверку санітарнай чысціні крамаў горада і кантролівалі дакладнасць цэнаў у іх ⁶⁵³, сярод іншых гандляроў пакараных за гандаль па завышаных цэнах, быў аштрафаваны на 30 злотых Ізідор Сікора, уладальнік мясной лаўкі па вуліцы 3-га Мая, 5⁶⁵⁴. У праверцы ўдзельнічалі гарадскі лекар Савіцкі, паліцыя і рэферэнты Гарадской Управы ⁶⁵⁵.

Менскі гісторык Андрэй Гардзіенка, які зараз жыве ў Москве ў сваім інтэрнет-блогу ⁶⁵⁶ даў такую інфармацыю аб цэнах на асноўныя прадукты харчавання ў СССР, Цэнтральнай Польшчы і Германіі ў сярэдзіне 30-х гадоў:

"Цэны ў СССР на 1935 год, пасля адмены картак, (максімальная зарплата працоўнага 170 рублём, разам з цэнамі даю колькасць, якую можна было купіць на ўсю зарплату):

1 кг белага хлеба - 1,10 р (154,5 кг)

1 кг варанай каўбасы - 12 р (14,2 кг)

1 кг цукру - 4,50 р (37,7 кг)

1 кг сметанковага масла - 15 р (11,3 кг)

У Польшчы, сярэдняя зарплата працоўнага 120 злотых:

1 кг белага хлеба - 0,35 злотых (342,8 кг)

1 кг варанай каўбасы - 2 злотыя (60 кг)

1 кг цукру - 1 злоты (120 кг)

1 кг сметанковага масла - 2 злотыя (60 кг)

У Германіі. сярэдняя зарплата нямецкага працоўнага 130 рейхсмарак:

1 кг белага хлеба - 0,36 м (361 кг)

1 кг варанай каўбасы - 2,70 м (48 кг)

1 кг цукру - 0,80 м (162 кг)

1 кг сметанковага масла - 3 м - максімальная цана - (43 кг)."

Як бачым, узровень жыцця нашага кваліфікаванага рабочага не надта адрозніваўся ад узроўню жыцця рабочага Германіі ў той час. Параўнанне ж з савецкімі рэаліямі - гэта вельмі ўмоўная і недарэчная справа. З успамінаў тых часоў вядома, што напрыклад, нават сям'я вядучага лекара Менска, які лячыў савецкіх бонзаў і жыў з імі па-суседску, суткамі стаяла ў чарзе па пуд бульбы ⁶⁵⁷. Таму параўноўваць дзяржавуныя цэны тавараў у Менску, якіх ніколі не было ў вольным продажы (на рынку гэтыя ж тавары каштавалі непараўнанльна даражэй) з цэнамі тавараў, якімі былі завалены прылаўкі кожнай лідскай крамы не мае сэнсу.

12. Пачатак вайны

Каб зразумець, што рабілася ў свеце вакол Польшчы ў 1939 г., зробім маленкі адступ.

Пасля акупацыі Германіяй Чхаславацкіх Судэтаў у кастрычніку 1938 г., на першы план германскай вонкавай палітыкі выйшла польскае пытанне.

24 кастрычніка міністар замежных спраў Нямеччыны Яўхім фон Рыбентроп правёў у Берліне размову з амбасадарам Рэчы Паспалітай Юзафам Ліскім падчас якой патрабаваў ад Польшчы наступнае (да канца сакавіка 1939 г. патрабаванні заставаліся ў таямніцы): далучэнне да Германіі Вольнага Горада Гданьска ⁶⁵⁸, пракладка аўтастрады і чыгункі праз польскае Памор'е і далучэнне Польшчы да антыкамінтэрнаўскага пакту. Наўзамен Польшчы былі прапанаваны: узаемнае прызнанне існых польска-германскіх межаў, падоўжанне дамовы пра ненапад яшчэ на 25 гадоў, ухвала Германіі польскіх тэртытарыяльных прэтэнзій на Ўсходзе і дапамога ў рашэнні памежных пытанняў з Вугоршчынай, супрацоўніцтва ў пытанні эміграцыі яўрэяў з Польшчы і ў каланіяльных проблемах, узаемныя кансультатыўныя падыходы па ўсіх замежнапалітычных пытаннях.

6 студзеня 1939 г., падчас візіту міністра замежных спраў Польшчы Юзафа Бека ў Германію, Рыбентроп у рашучай форме запатрабаваў згоды Польшчы на далучэнне Гданьска да Германіі і правядзенне транспартных ліній праз Памор'е. Гэтыя ж патрабаванні Гітлер яшчэ раз паўтарыў на асабістай сустэрэчы з Бекам. Пасля вяртання з Германіі міністра замежных спраў Польшчы, ў варшаўскім Каракеўскім замку адбылася нарада з удзелам презідэнта Польскай Рэспублікі Ігнацы Масціцкага і інспектара польскай арміі (пад час вайны галоўнакамандуючага) Эдварда Рыдз-Сміглага. На гэтай нарадзе германскія прапановы былі прызнаны абсалютна непрымальнімі, была выяўлена ўпэўненасць, што гэтыя крок быў бы толькі першым у агрэсіўных дзеяннях Гітлера, і прыняцце германскіх прапаноў немінуча прывяло бы да страты незалежнасці, зрабіла б Польшчу васалам Германіі. Адразу пасля гэтай нарады Генеральны штаб Войска Польскага прыступіў да распрацоўкі аператыўнага плану "Захад" на

выпадак германскай агрэсіі.

21 сакавіка Гітлер зноў патрабаваў перадаць Гданьск. Заклікі Польшчы выконваць узаемныя гарантіі аб статусе Вольнага Горада ў адпаведнасці з разшннямі Лігі Нацый нямецкім бокам былі адкінутыя.

22 сакавіка маршал Рыдз-Сміглы зацвердзіў аператыўны план "Захад".

На наступны дзень, 23 сакавіка начальнік Галоўнага штаба Войска Польскага, брыгадны генерал Вацлаў Стажевіч правёў хуткую таемную мабілізацыю чатырох дывізій, дыслакаваных ва Ўсходнім Памор'і. Мабілізацыя не прыпыняла да самай вайны, колькасць польскага войска паспелі давесці да 800 000 чалавек і разгарнуць кадравыя часткі па штатах ваеннага часу. Былі прызваныя чатыры гады рэзервістаў, датэрмінова навабранцы 1918 г. і шэсць узростаў спецыялістаў вайсковых спецыяльнасцяў. Пачалося разгортанне дывізій другой чаргі, фармаванне новых авіацыйных і танкавых частак.

26 сакавіка ўрад Польшчы афіцыйна адмовіў Гітлеру.

31 сакавіка Вялікабрытанія прапанавала Польшчы ваеннью дапамогу ў выпадку нападу і выступіла гарантам яе незалежнасці. У адказ Гітлер у ноч на 4 красавіка загадаў да канца верасня завяршыць падрыхтоўку арміі па плану "Вайс". План прадугледжваў ўварванне на тэрыторыю Польшчы і поўны захоп краіны.

6 красавіка Юзаф Бек падпісаў у Лондане дамову пра ўзаемныя гарантыві паміж Вялікабрытаніяй і Польшчай.

19 траўня ў Парыжы быў падпісаны сумесны польска-французскі пратакол, які прадугледжваў ваеннью дапамогу і ўдзел у баявых дзеяннях Францыі ў выпадку германскага нападу на Польшчу. Адразу пасля гэтага Германія пачала серию правакацый на ўсіх участках польска-нямецкай мяжы. Ужо 20 траўня немцы здзейснілі напад на польскі мытны пост у Калдове.

Адначасова працягвалася збліжэнне Нямеччыны і СССР.

19 жніўня 1939 г. Гітлер даў згоду на тэрытарыяльныя прэтэнзіі Саветаў: на усю ўсходнюю палову Польшчы да лініі рак Нараў, Вісла і Сан, а таксама тэрыторыі Латвіі, Эстоніі, Фінляндый і румынскай Бессарабіі. У гэты ж дзень Сталін прыняў рашэнне пра падпісанне германска-савецкай дамовы пра ненапад. У Москву на адмысловым самалёце праз Кенігсберг прыбыў Яўхім фон Рыбентроп.

Трэба дадаць, што паміж Польшчай і СССР да 1945 г. дзейнічала дамова аб узаемным ненападзе. Аднак у ноч на 24 жніўня Пакт Молатава-Рыбентропа быў падпісаны ў Крамлі. У сакрэтных пратаколах гэтай дамовы апісваўся падзел Усходняй Еўропы.

Такім чынам шлях да Сусветнай вайны быў адкрыты.

Непасрэднай нагодай для пачатку вайны стала Гляйвіцкая правакацыя - аперацыя пад кодавай назвай "Кансервы", праведзеная СС у горадзе Гляйвіц (у той час нямецкі горад на польска-германскай мяжы, зараз горад Глівіц ў Польшчы). Некалькі крымінальных

злачынцаў пераапранутыя ў польскую ваеннную форму (ім абязвалі вызваленне за ўдзел у "патрыятычнай" акцыі) разам з дыверсіёнай групай 31 жніўня 1939 г. інсцэніравалі захоп радыёстанцыі. У эфіры прагучалі зварот на польскай мове: "Грамадзяне Польшчы! Прыйшоў час вайны паміж Польшчай і Германіяй. Аб'ядноўвацца і забівайце ўсіх немцаў". Пасля гэтага дыверсанты застрэлілі "польскіх захопнікаў". На наступны дзень да нямецкага народа звярнуўся Гітлер, заявіўшы, што Польшча ажыццяўляла напад на германскую тэрыторыю і што з гэтага моманту Германія знаходзіцца ў стане вайны з Польшчай.

Прэса 1939 г. поўніца інфармацый пра збор грошай і рэчаў на абарону. Напрыклад лідскі гарадскі лекар Бернард Савіцкі здаў у Фонд Абароны (FON) 81 злот 75 грошаў, Лідскі аддзел Прафсаюза работнікаў гарадскіх службаў - 1 500 злотых, павятовы Звяз працаўнікоў самакіравання - 1 500 злотых⁶⁵⁹, вучні Школы піяраў сабралі 103 злотыя, лідскія лекары (25 чалавек) сабралі 9 360 злотых⁶⁶⁰, ажно 97 000 злотых даў "Ардаль"⁶⁶¹. Падобнай інфармацыі вельмі многа. У горадзе праводзіліся вучэбныя паветраныя трывогі, напрыклад, адна з вучэбных трывог была праведзена 24 сакавіка: "... горад з 16 да 20-00 быў у цемры. Рух транспарту па вуліцах горада таксама адсутнічаў. Трэніроўка ўдалася"⁶⁶². Лідскія пажарныя ў замку Гедзіміна вучылі насельніцтва тушиць запальныя бомбы⁶⁶³. Улетку харцеры Лідскай дзяржаўнай гімназіі здалі дзяржаве 2 вагоны металалому⁶⁶⁴.

Лідзянка Яўгенія Ярмант, дарэчы праваслаўнага веравызнання, пісала: "Прыметы блізкай вайны з'явіліся ў Лідзе яшчэ да яе пачатку. Нас вучылі пра вільна наляпляць палоскі паперы на вокны, каб шыбы не лопаліся падчас бамбёжак. Усюды віселі лозунгі, закліканыя падымамі дух народа: "Моцныя, згуртаваныя, готовыя". Па радыё час ад часу передавалі заклікі ўносіць гроши ў Фонд народнай абароны. ... У дні перед вайной па радыё передавалі бадзёрыя передачы. Не спыняліся запэўнівани ў гатоўнасці да адпору ворагу і цярпенні. Сапраўды многія жанчыны, натхнёныя патрыятызмам, аддавалі на абарону свае ўтрыгожжанні і нават заручальныя пярсцёнкі. Адна харцерка аддала свой берэт з лілеяй, сказаўшы пры гэтым, што зараз яна зможа хадзіць з высока паднятай галавой. ... Мы вырашылі, што самай карыснай рэччу для жаўнерараў будзе наш мужчынскі ровар. За некалькі гадоў да вайны мой бацька, як дасягненне ўсяго працоўнага жыцця купіў два ровары - мужчынскі і жаночы. Доўгімі восенінскімі вечарамі бацька абслугоўваў тэхніку. У кухні ён разбіраў ровары на часткі і перамываў іх у газе. ... Пасля зборкі ровары падвешваліся да столі ў каморы, каб не псоваліся шыны. I вось у цяжкі для краіны момант мае бацькі без ваганняў аддалі мужчынскі ровар для польскага войска"⁶⁶⁵.

У тое, апошняе, лета з'явілася шмат аб'яваў пра продаж нерухомасці, напрыклад, у самым цэнтры горада прадаваўся "трохпавярховы дом па вуліцы 3-га Мая, № 4 з падворкам"⁶⁶⁶ (у гэтым даме знаходзіўся

рэстаран "Аазіс").

1 верасня 1939 г. началася Другая Сусветная вайна, у якой мы, беларусы, прымалі ўдзел з першага да апошняга дня. Аднак гэта ўжо іншая гісторыя.

13. Заканчэнне

Гэта артыкул быў напісаны пасля таго, шматразовага прачытання аналізу рэгіянальнай прэсы, якая выходзіла пры канцы 1930-х гг. Mae бацькі нарадзіліся, раслі і вучыліся ў Заходній Беларусі, і рэаліі жыцця ў 1930-я гг. збольшага мне вядомы з іх расказаў з дзяцінства. Тым цікавейшым было паглыбленне амаль што на год жыцця ў тых цікавейшыя гады жыцця нашага горада. Я спрабаваў паказаць жыццё нашага горада такім, якім яно адлюстроўвалася на старонках газет, імкнуўся быць нейтральным і менш даваць асабістых каментароў.

Другая палова 1930-х гг. была эпохай джазу, класічных мужчынскіх строяў, захаплення радыё і авіяцыі, хуткага росту ўзроўню жыцця і адукцыі, часам будаўніцтва самых прыгожых і стыльных гмахаў нашага горада. Адначасова гэта былі вельмі цяжкія, перадваенныя часы. Менавіта канец гэтых 1930-х гадоў яшчэ ў 1980-х гадах добра памяталі сталыя лідзяне, калі параўноўвалі ўзоровень жыцця ў СССР з яго вечным дэфіцітам на ўсе і таварамі невысокай якасці за "польскім часам" калі ўсё было, а "калі нечага адразу і не было, дык можна было заказаць у яўрэя ў лаўцы абсалютна любы тавар і хутка яго атрымаць", - як казалі старыя.

Пра некаторых людзей, з гэтага артыкула, я чую у расказах старых людзей, чытаў ва ўспамінах. Пра некаторых, як, напрыклад, пра лепшага гісторыка Ліды XX ст. Міхала Шымялевіча ці рэдактара легендарнай "Лідскай зямлі" Уладзіслава Абрамовіча я пісаў раней і буду яшчэ пісаць, бо гэта знакавыя фігуры для культуры нашага горада. Напрыклад я маю цвёрдую ўпэўненасць, што імем беларуса Міхала Шымялевіча ў нашым горадзе будуць названы вуліца, гімназія ці бібліятэка. Маштабы інтэлекту гэтага чалавека, ягоная шматгадовая праца па адраджэнні гісторычнай памяці нашага горада не могуць не ўражваць, натхняць і даваць надзею на будучыню.

Зараз Ліда 1920-30-х гг. практычна адсутнічае ў памяці горада, як бы яе і не было, і аўтар спадзяеца, што гэты артыкул дасць першасныя веды з жыцця горада ў тых часы.

14. Дадаткі

1. Горад Ліда ў 1938 г.⁶⁶⁷

Міхал Шымялевіч

Гарадская ўправа ў Лідзе з лістапада 1938 г. зрабіла Гарадской Радзе "Рахунковую справа здачу аб выкананні бюджету на 1937/38 гг.". Гэта справа здача, мae кароткі і пекны гісторычны ўступ, у якім выкладзены багаты і цікавыя статыстычныя матэрыял, які

датычны Ліды. Не можам не падзяліцца з чытачамі некаторымі цікавымі фрагментамі з гэтай справа здачы і некаторымі актуальнымі статыстычнымі звесткамі.

Плошча горада Ліда (ці гарадской гміны) да 1938 г. - 2 813 га, а пасля далучэння да горада вёскі Раслякі ў гэтым годзе адміністратыўная плошча горада павялічылася на 151 га і склала 2964 га. Гарадская Лідская гміна мае 90 км вуліц, з якіх 32,67 з цвёрдым пакрыццём і 57,33 грунтовых. Ліда дарасла да маштабаў, калі замест звычайнага каменнага бруку - "каціны лоб" (koci leb) - неабходна пераходзіць на гранітную брускатку. У справа здачы на будаўніцтва дарог і мастоў і іх рамонт склалі 86 378 злотых. [...]

У выніку ў 1937/38 гг. забрукавана 1,433 км вуліц, адрамантавана 4 км і выкладзена 2,246 км новых бетонных ходнікаў.

Не гледзячы на новую будоўлю кватэрнае пытанне ў Лідзе яшчэ не вырашана. Пры росце насельніцтва і прамысловасці, будаўніцтва расце меншымі тэмпамі, хоць і ў парыўнанні з іншымі гарадамі такога ж памеру таксама хутка расце. Праз таннасць дрэва, а таксама праз брак сырэвіны і індустрыі вытворчасці будаўнічых незгараных матэрыялаў у будаўніцтве значную долю займае будаўніцтва з дрэва. Гэта адна з галоўных прычын, праз якую горад расце ў шырыню а не ў вышынню. Гэта падставы вялікіх клопатаў для гарадскіх уладаў, бо для ўпарядковання доўгіх вуліц патрэбны вялікія гроши. Па сучаснаму будуеца частка горада "Выган", якая вырасла ў апошнія гады і з'яўляеца сімвалам адраджэння творчай думкі лідскага грамадства.

Насельніцтва горада ў 1921 г. складала 13 401 чалавек. Зараз, згодна з статыстычнымі звесткамі на 17 верасня 1938 г. - 26 257 чалавек, гэта значыць, за апошнія 17 гадоў насельніцтва вырасла на 12 856 чалавек - амаль што ў два разы. У агульной лічбе гараджан 12 607 мужчын і 13 650 жанчын.

Этнічны склад насельніцтва наступны:

палякаў - 17 820;
беларусаў - 450;
рускіх - 400;
летувісаў - ;
яўрэяў - 7 227;
іншых - 360 .
Разам - 26257.

Па веравызнанні ў Лідзе:

рыма-католікаў - 17 008;
праваслаўных - 1 847;
іншых хрысціян - 160;
юдэяў - 7 227;
мусульман - 15.
Разам - 26 257

Працоўныя гараджане заняты ў:

сельскай гаспадарцы - 598;
промысловасці і рамястве - 3 408;
гандлі - 1249;

транспарце - 321;
дзяржаўнай службе - 1 198;
іншых месцах - 5 942;
хатнай гаспадарцы і прыслузе - 5 711.
Разам - 18 427.

Відочна, рэшта ў 7 830 прыпадае на дзяцей.

Эканамічнае жыщё у горадзе вельмі ажыўленае. Ліда, стараннем прамыслоўцаў, ёсць адным з найважнейшых эканамічных цэнтраў на ўсходзе Рэчы Паспалітай. Тут развіваецца гумовая прамысловасць - 2 фабрыкі "Ардаль" і "Унігум", хімічная прамысловасць - фабрыка "Карона", 2 ліцейні жалеза - фабрыкі "Бэнланд" і "Поланд", фабрыка дроту і цвікоў - "Дротіндустрыя", 3 фабрыкі цукраў - "Рэкорд" і дзве без назвы, 3 кафлярні - "Рааф", "Танур" і "Нашэр", фабрыка спрунжын - "Звой", 8 млыноў, 6 тартакоў, 8 пякарняў, 2 фабрыкі лямцаў, 1 рафінарыя шкіпідару, 2 алейні, 3 фабрыкі газаваных водаў, 2 бровары.

Таксама ў горадзе развіта рамесніцтва, сярод рамеснікаў:

бліхароў - 9;
бркукароў - 30;
шаўцоў верху абутку - 13;
шапнікаў - 9;
гарбароў - 2;
ганчароў - 2;
пераплётчыкаў - 3;
ювеліраў - 9;
кавалёў - 24;
кацельшчыкаў - 3;
калеснікаў - 1;
краўцоў - 113;
каплялюшнікаў - 1;
камнірэзаў - 3;
кушняроў-футроўшчыкаў - 3;
маляроў - 2;
муляраў - 15;
шорнікаў - 3;
сталироў - 45;
шаўцоў - 80;
слесараў - 75;
шкляроў - 7;
шчаткароў - 2;
токараў - 3;
абівалышчыкаў - 13;
мяснікоў - 10;
цырульнікаў - 22;
мадыстак - 4;
менікаў - 4;
электраманцёраў - 15;
ліцейшчыкаў - 30;
пекараў - 35;
камінараў - 5;
фатографаў - 7.

Кааперацыя ў горадзе разраслася і можа слу-
жыць прыкладам для іншых гарадоў.

Тут дзейнічае Спажывецкі кааператыў "Адзін-

ства", які мае 9 крамаў у розных частках горада і ўзор-
ную механічную пякарню. Гэты кааператыў мае міль-
ённыя абароты і якасцю прадаваных тавараў здольны
канкураваць з лепшымі фірмамі. У Лідзе ёсць сядзібы:
Аддзел звязу спажывецкага кааператыва "Сполем",
Аддзел звязу малочна-яечнага кааператыва. Павятовы
сельгаспадарчы кааператыў займаецца ўсімі арты-
куламі сельгаспрадукцыі.

Гэтыя кааператывы аказваюць станоўчы уплыў
на гаспадарчае жыщё горада, мястэчак і вёсак павета.

Незалежна ад прыведзеных дадзеных пра знач-
ны размах гаспадарчай дзейнасці ў Лідзе, трэба пры-
весці спіс банкаўскіх устаноў горада: Камунальная
ашчадная каса Лідскага павета, Віленскі прыватны
гандлёвы банк, Лідскі аддзел, Купецкі кааператыўны
банк у Лідзе, Яўрэйскі народны банк і прадстаўніцтва
банка "Сполем". Не для справаўдачы, мусім адзначыць,
што ў Лідзе з добрымі вынікамі функцыянуюць дабра-
чынныя інстытуцыі: яўрэйская "Gmilus Chesed" - банк
бездадатковых дробных пазык і таксама Хрысціянская
бездадатковая каса пры таварыстве Польскіх купцоў
у Лідзе.

У Лідзе маюць свае сядзібы наступныя аддзелы
і ўправы інстытуцый дзяржавы ці самакіравання:
Староства павета, Аддзел Віленскага акруговага суду,
Аддзел пракуратуры Віленскага акруговага суду, Вай-
сковы рэгіянальны суд, Рэгіянальная камендатура рэ-
зерваў (ваенкамат - Л.Л.), Гродскі суд, Скарбовая ўпра-
ва, Управа акцызаў і манаполій, Школьны інспектар,
Абласны інспектар працы, Павятовы інспектар уста-
новы ўзаемнага страхавання, Брыгада скарбовага
кантролю, Павятовая класіфікацыйная камісія, След-
ча-карная турма, Рэгіянальная паштовая ўправа, тры
паштовыя аддзяленні, Павятовая камендатура дзяр-
жаўнай паліцыі, Камісарыят дзяржаўнай паліцыі па
горадзе Лідзе, Пастарунак дзяржаўнай паліцыі на Лід-
скай гміне, Сацыяльнае страхаванне, аддзел Фонду
працы, Павятовы аддзел, Гарадская Ўправа, Павятовая
дарожная ўправа, Управа сельскай Лідской гміны.

З духоўных установаў: вызнання рыма-като-
ліцкага - 2 парафіяльныя касцёлы, праваслаўнага
вызнання - адна парафія, юдзейскага вызнання - яўрэй-
скі кагал з рабінам.

Акрамя вышэйуказанных, у горадзе ёсць камен-
датура гарнізона, які складаецца з трох вайсковых
адзінак.

У горадзе ёсць 753 копаныя студні, 177 пом-
павых студняў, 17 артэзіянскіх, разам - 947.

Вываз нечыстотаў робіцца асенізацыйным
транспартам.

У галіне публічнай бяспекі Гарадская ўправа
працуе разам з Добраахвотнымі пажарнымі дружына-
мі, якіх у горадзе дзве. Пажарныя маюць цалкам мата-
рызаваны транспарт, а іх баявая здольнасць стаіць на
высокім узроўні. Гарадская ўправа фінансуе добраах-
вотныя пажарныя дружыны ў памеры 15 000 злотых у
год, прычым утриманне пажарных у цэнтры горада
абходзіцца ў 11 500 злотых, на Слабадзе - 4 000 злотых.

У апошні час пабудаваны 3 сучасныя школы, у
якіх школьнай дзетвара мае здаровыя і сонечныя памя-

шканні. Стан адукцыі у горадзе адлюстроўвае *табліца 1:*

Дашкольны адукцыяй займаюцца дзве жаночыя арганізацыі: Таварыства міласэрнасці Св. Вінцэнта і Паўла, Звяз грамадзянскай працы жанчын, імі ахоплены 71 дашкольнік.

На тэрыторыі горада ёсьць дзве гімназіі: агульнаадукцыйная і прафесійна-купецкая, агульнаадукцыйны ліцэй і дзяржаўная прафесійная механічная школа. У ліцэі і агульнаадукцыйнай гімназіі вучачца 484 чалавекі, у купецкай гімназіі - 261, у дзяржаўнай механічнай школе - 113 вучняў.

Гарадская гміна мае будынкі і камунальныя ўстановы: элэктроўню, рэзню і рынак быдла. У 1937/38 гг. электрычнасцю карысталіся 2 903 абантатаў на асвяленне і 63 абантаты на прамысловое ўжыванне электрычнасці, разам 446 127 кілават-гадзін. На рэзні ў тым жа годзе забіта 3 692 галоў буйнога рагатага быдла, цёлак - 1 629, цялят - 10 766, авечак - 2 327, свіней - 4 906. На рынку прададзена 21 779 галоў буйнога рагатага быдла, цёлак - 3 471, цялят, авечак і коз - 7 319, свіней - 5 915, коней - 2 612.

У справаўдаўчым годзе ў звычайны даход гарадской гміны паступіла:

1. Ад камунальнай маёрасці - 20 680,20 зл.;
 2. Ад камунальных прадпрыемстваў - 179333,19 зл.;
 3. Субвенцыі і датацыі - 2 507,30 зл.;
 4. Падаткі з абароту - 22 920,71 зл.;
 5. Адміністрацыйныя выплаты - 12 949,23 зл.;
 6. Аплата за карыстанне публічнымі ўстановамі - 6 039,20 зл.;
 7. Падаткі - 131 323,79 зл.;
 8. Дадаткі да дзяржаўных падаткаў - 64 107,32 зл.;
 9. Незалежныя падаткі - 20 755,17 зл.;
 10. Рознае - 13 798,96 зл.
- Разам - 474 415,07 злотых.

У даход надзвычайны:

1. Ад камунальнай маёрасці - 12 554,90 зл.;
2. Субвенцыі і датацыі - 62 574 зл.;
3. Пазыкі - 416 176,30 зл.;
4. Рознае - 26 910,0 зл.;
5. Бюджэтная падвышка з мінулага фінансавага года - 35,52 зл.

Разам - 517 950,72 зл.

Агульныя даходы - 992 365,50 злотых.

Звычайныя расходы выглядаюць наступным чынам, з камунальнай касы гарадской гміны выплачана:

1. Агульнае кіраванне - 89 502,64 зл.;
2. На камунальную маёрасць - 4 130,34 зл.;
3. Выплата даўгоў - 93 873,18 зл.;
4. Уtrzymанне публічных дарог і плошчаў - 21852,07 зл.;

5. Асвета - 56 885,14 зл.;
 6. Культура і мастацтва - 8 035,94 зл.;
 7. Ахова здароўя - 32 762,11 зл.;
 8. Сацыяльнае страхаванне - 43 017,44 зл.;
 9. Падтрымка сельскай гаспадаркі - 1 270,37 зл.;
 10. Падтрымка рамяства і гандлю - 7 141,25 зл.;
 11. Грамадская бяспека - 33 005,63 зл.;
 12. Выплаты ў ваяводскі камунальны звяз - 35507,77 зл.;
 13. Рознае - 35 507,77 зл.
- Разам - 426 983,88 злотых.

Надзвычайныя выдаткі:

1. Камунальная маёрасць - 1 000,0 зл.;
2. Камунальная прадпрыемствы - 82 859,95 зл.;
3. Уtrzymанне публічных дарог і плошчаў - 64526,08 зл.;
4. Стварэнне плана разбудовы горада - 11 350,0 зл.;
5. Асвета - 54 808,94 зл.;
6. Ахова здароўя - 5 580,50 зл.;
7. Падтрымка сельскай гаспадаркі - 10 001,0 зл.;
8. Падтрымка рамяства і гандлю - 22 560,52 зл.;
9. Пакрыццё дэфіцыту быльых гадоў - 305 525,52 зл.

Разам - 558 222,51 злотых.

Усе выдаткі - 985 206,39 злотых.

Бюджэт выкананы з перавышэннем - 7 159,11 злотых.

Сучасная Гарадская Ўправа выбрана ў 1935 г. і складаеца:

бургамістр горада - Юзаф Задурскі, былы пасол у Сеймі;

віца-бургамістр - Вітольд Ёдка, магістр права; лаўнікі - Мікалай Грабліс, Марак Карчмар, Вацлаў Сток-Стоцкі;

радныя:

Балінскі Казімір - чыгуначнік; Цукернік Зорах - бухгалтар; Дварэцкі Мойша - лекар-дантыст; Караль-Тамашэвіч Баляслав - шавец; Кернер Ізідор - адвакат; Канопка Мойзас - шавец; Карнет Теадозія - настаўніца; Міхнёўскі Мечыслаў - настаўнік; Міцкевіч Людвіг - правізар;

Табліца 1

Колькасць дзяцей у школьнім узросце	Колькасць дзяцей у школьнім узросце ахопленых адукцыяй		Колькасць дзяцей у школьнім веку не ахопленых школай	Колькасць лекцыйных класаў	Колькасць штатных настаўнікаў
	У дзяржаўных школах	У прыватных школах			
3788	3094	659	35	40	78

Межва Ян - інвалід;
 Маркевіч Ежы - садоўнік;
 Оркуш Фердынанд - настаўнік;
 Падворскі Юзаф - купець;
 Пупко Якуб - цырульнік;
 Сянкевіч Ганна - настаўніца;
 Стасевіч Адольф - фермер;
 Стасевіч Зыгмунт - падпаручнік рэзерву;
 Штэйнберг Зэлман - прамысловец;
 Шымілевіч Міхал - клерк;
 Вах Юзаф - кравець;
 Васілоўскі Міхал - садоўнік;
 Вітажэнец Баляслав - пенсіянер;
 Войцешак Антон - прамысловец.

Аднак развіццё горада, які можна парашунаць з такім горадам, як Гдыня, мае дыспрапорцыі з матэрыяльнымі сродкамі. Патрэбна кожны дзень нарочычваць інтэнсіўнасць эканомікі, але малыя фінансавыя магчымасці пакуль не дазваляюць гэта зрабіць. Акрамя таго, Гарадская ўправа ўтрымлівае ў належным стане вуліцы, якія забрукаваны палявым каменем, паставіле электрычную энергію для бытавых і прамысловых патрэбаў, прыступіла да стварэння перспектывнага плана забудовы горада (план амаль што гатовы), пабудавала прыгожы спартовы стадыён, праводзіць меліярацыю багністага месца, на якім выраслі раён горада, так званы "Выган", пачала будову паліклінікі і сучаснай рэзіні з халадзільнікам і мясной перапрацоўкай, пачала вывучаць магчымасць будаўніцтва па ўсім горадзе водаправода і каналізацыі, пабудавала 3 школы. У выніку мноства праблемаў, якія ўстаюць пры дастатковым хуткім развіцці Ліды, устае неабходнасць выдзялення горада з Павятовага звязу самакіравання, што дасць гораду новыя даходы і дазволіць адрамантаваць вуліцы ў цэнтры горада і пабудаваць новыя ходнікі, а на ўскрайках забрукаваць грунтовыя зараз вуліцы.

Гэтая кароткая справа здача па выніках развіцця горада не можа адлюстраваць і малой долі таго, што патрэбна было б напісаць пра развіццё горада, пра яго разбудову, пажарную ахову, прамысловасць, гандаль, кааперацыю, культурнае жыццё, асвету, ахову здароўя і так далей. Па меры магчымасці, будзем друкаваць матэрыялы і асвятляць жыццё сучаснага горада.

2. Урачыстасці ў гонар 75-ці годдзя студзеніўскага паўстання ў Лідзе⁶⁶⁸

Жмігродскі Юзаф

У траўні гэтага года споўнілася 75 гадоў з моманту герайчнай смерці лідара студзеніўскага паўстання на Лідчыне Людвіка Нарбута. Хутка пасля страты свайго камандзіра атрад паўстанцаў перастаў існаваць. Параненый патрапіў ў няволю і былі сасланы ў Сібір. Рэшта групамі сышла з поля бітвы і рассеялася сярод лясоў.

Акрамя Нарбута ў лясной бітве пад Дубічамі паляглі: Леан Краінскі - адзін з самых лепшых афіцэрў Нарбута, два браты Бразоўскія, Тарасевіч - фельчар

з Ліды, Губарэвіч, Ёдка, Паплаўскі, Гемза і Жукоўскі. Усе яны жыхары Лідскага павета. Яшчэ загінулі Скірмунт з Піншчыны, студэнт Пакемпіновіч і невядомы Адам - сябар Нарбута.

Па просьбе сямей загінуўшых, капітан Цімафееву дазволіў сабраць забітых паўстанцаў на прыкасцельных могілках ў Дубічах. Пахаванне адбылося 6 траўня ў прысутнасці тлуму розных людзей, якія прыехалі, каб аддаць апошнюю павагу народнаму герою.

Пасля набажэнства, целы палеглых ў простых, нефарбаваных трунах былі паложаны ў супольную брацкую магілу. Высокую магілу Нарбута і дванаццаці ягоных паплечнікаў мясцовы люд атачыў вялікай павагай. Аднак праз малы час Мураёў ўзгадаў касцёл у Дубічах разбурыць, а магілу паўстанцаў зраўняць з зямлём. На месцы магілы выраслі вялікія бярозы. Краж ставіць не дазвалялася. Аднак праз нейкі час, хтосьці паставіў у бярэзняку камень з надпісам: "С.П. Леан Краінскі - просім аб анёльскай датамозе".

Падобна гэта зрабіў сын Краінскага, які такім чынам аддаў доўгі памяці свайму бацьку. Зараз на гэтым месцы знаходзіцца ладны помнік, уфундаваны супольнымі высілкамі жыхароў Лідчыны і 76-м палком пяхоты імя Людвіка Нарбута. Помнік выкананы паводле праекту знакамітага мастака Фердынанда Рушчыца і прафесара Баляслава Балзукевіча. Урачыстасце адкрыцця адбылося 6 жніўня 1933 г. на 70-ю гадавіну паўстання.

На месцы смерці Нарбута, на Дубіцкіх балотах, быў паставілены агромністы драўляны крыж, які праз невядомых, быў спілаваны на дровы.

Каб зноў не адбыўся акт вандалізму, у лістападзе 1936 г. Лідскі полк пяхоты з Гародні паставіў новы, жалезны крыж на падмурку.

Зараз, пасля 75-ці гадоў, мы маем усе ўмовы, каб уганараваць памяць народнага героя належным чынам. У мінульым годзе, з ініцыятывы сяброў рэдакцыі нашага штومесячніка паўстаў праект уфундавання ў Лідзе якой-небудзь памяткі Нарбуту. Пад пратэктратам маршала Эдварда Рыдз-Сміглага паўстаў юбілейны камітэт памяці Людвіка Нарбута, які заняўся гэтым пытаннем.

У склад ганаровага камітэту былі запрошаны: Адам Сакалоўскі - ваявода Наваградскі; яго свяцейшасця арцыбікуп Рамуальд Яблонкоўскі - Мітрапаліт Віленскі; генерал Альшына-Вільчынскі; Гадзецкі - віленскі школьні куратар; Людвік Бацянскі - ваявода Віленскі; Мар'ян Янкоўскі - віца-ваявода Беластоцкі; прафесар, доктар Вітольд Станевіч, прарэктар універсітэта імя Стэфана Баторыя, кс. Гіеранім Стусінскі - правінцыял Ордэна Піяраў; Юзаф Прывуцкі, прэзідэнт Апеляцыйнага суду ў Вільні, Юзаф Ігнат Парчэўскі, пракурор Апеляцыйнага суду ў Вільні.

Выканаўчы камітэт у складзе: галоўны суддзя Юльян Гржымайлі-Прыбытка; намеснік камандзіра палка палкоўнік Віктар Маеўскі; кс.-рэктар Клеменс Чабаноўскі, сакратар-рэдактар Уладзіслаў Абрамовіч, стараста Станіслаў Гансоўскі, бургамістр Юзаф Задурскі, Антон Гржымайлі-Прыбытка; Францішак

Мардас-Жылінскі, дырэктар Эдвард Вайцюшкевіч, дырэктар школы Фердынанд Оркуш і сябар рэдакцыі Аляксандр Снежка. Рэвізійныя камісія: Станіслаў Сэленс, Браніслаў Каліноўскі і Збігнеў Міхалоўскі.

Барэльеф на памятнай табліцы спраектаваў і выканаў мясцовы мастак-разьбяр Юры Кацяшчэнка за 480 зл. Адліў у бронзе Савул Пупко ў Вільні за 300 зл. Гранітную табліцу з палявога наваградскага каменю выканаў майстар з Міра Антон Грэневіч за 350 зл. Дошка ўмуравана ў франтон Касцёла піараў. Агульны кошт 1500 зл.

У дні святкавання юбілею, 8 траўня, горад быў упрыгожаны сцягамі, а Піярскі касцёл ілюмінаваны. Ва ўрачыстасцях узялі ўдзел арцыбіскуп Рамуальд Яблыкоўскі, ваявода Адам Сакалоўскі, генерал Альшына-Вільчынскі, куратар Гадзецкі, кс.-правінцыял Геранім Стусінскі, князь Людвік Чацвярцінскі з Жалудка, цесць маршала Рыдз-Сміглага Эміль Томас з жонкай, дэлегацыя палка імя Людвіка Нарбута з камандзірам палка палкоўнікам Станіславам Чырылам, прадстаўнікі мясцовых уладаў і самакіравання, школьніцтва, арганізацый і тлумы гараджан.

Каля памятнай дошкі, упрыгожанай вянкамі, прафесар Люціян Брыльскі сказаў узнёслую прамову. Прамоўца ў палымяных словах намаляваў вобраз героя, стварыў адмысловы і ўрачысты настрой сярод прысутных. Адкрыў памятную дошку генерал Альшына-Вільчынскі, потым ад імя Лідскага пяхотнага палка імя Людвіка Нарбута выступіў палкоўнік Чырыла:

"Паважаныя айцы Піяры, шаноўныя жыхары горада, любая моладзь.

З вамі перажываю гэтые ўзвышаныя хвіліны, бо знаходжуся ў мурахах, дзе 90 год таму маладым хлопцам пачаў вучобу Людвік Нарбут.

Мы ведаем, які моцны ўплыў маюць уражанні дзяцінства, як упłyвае добрая навука і школа на лёсы чалавека.

Тут, ва ўстанове а. Піяраў, вядомых сваім патрыятызмам, хоць і пад ціскам цемрашалаў-маскаў-лёў - тут ён, народны герой, атрымаў першыя веды, добрую навуку, патрыятычны дух, тут рыхтаваўся служыць Бацькаўшчыне.

I служыў добра - аддаў ёй сваё жаўнерскае жыццё.

Зараз мы знаходзімся тут, каб ушанаваць памяць і выказаць сваю павагу.

Жадаю вам, каб дух Нарбута запанаваў над вами, як ён панаваў над яго герайчным атрадам, над добраахвотнікамі Лідчыны 1919 г., як пануе зараз над палком яго імя".

Примоўца уручыў палкавыя дыпломы і знакі ўрадоўцам горада Ліда, Радунскай гміне, дзе нарадзіўся Нарбут, Павятовому аддзелу ў Лідзе, калегіюму Піяраў і правінцыялу ордэна кс. Стусінскаму.

Потым прамаўляў кс.-правінцыял Стусінскі. Ён падзякаваў за прызнанне заслуг ордэна і сказаў, што ордэн працуе для сваіх вучняў. Заўважыў, што акрамя Людвіка Нарбута, у свой час іншая піярская школа таксама выгадавала Тадэвуша Касцюшку.

Падчас набажэнства казанне сказаў піяр з Кра-

кава а. Банаветура Кадэя. Пры канцы адбылася вялікая дэфіляда Лідскага гарнізона, вайсковых арганізацый і моладзі.

Спіс ахвярадаўцаў у фонд ушавання памяці

Людвіка Нарбута ў Лідзе:

Адам Сакалоўскі, ваявода Наваградскі - 100 зл.

Управа г. Ліда - 200 зл.

Звяз землеўладальнікаў ў Шчучыне - 230 зл.

Дзяржаўная паліцыя Лідскага павета - 51,68 зл.

Хелена Бразоўская-Тамялевіч з дачкой Шчэнснай-Бразоўскай - 100 зл.

Князь Людвік Чацвярцінскі з Жалудка - 100 зл.

Суддзя Юліян Прыйбытка - 125 зл.

Звяз абывацельской працы жанчын у Лідзе - 10 зл.

Дырэкцыя шкляных гут "Нёман" - 25 зл.

Павятовы аддзел ў Лідзе (чыноўнікі) - 9,02 зл.

Паштовае аддзяленне Ліда-1 (чыноўнікі) - 8,5 зл.

Паштовае аддзяленне Ліда-1 (паштальёны) - 9,5 зл.

Працаўнікі Тэлефонна-тэлеграфнай управы ў Лідзе - 4 зл.

Працаўнікі Павятовага староства ў Лідзе - 22,50 зл.

Гродскі суд у Лідзе - 2,7 зл.

Агульнаадукацыйная школа № 4 у Лідзе - 5,5 зл.

Агульнаадукацыйная школа № 1 у Лідзе - 11,65 зл.

Пракуратура Акруговага суду ў Лідзе - 3 зл.

Юзаф Ліскевіч з Іўя - 7 зл.

Юзаф Жагун з Суботнікаў - 3,9 зл.

Зыгмунт Віткоўскі з Радуні - 9,7 зл.

Юзаф Ігнашэўскі з Забалаці 7,5 зл.

Уладзімір Наўроцкі з Беліцы - 9 зл.

Антон Карвоўскі з Беняконяў - 7,1 зл.

Францішак Фодэр з Дакудава - 3,9 зл.

Юзаф Матушэўскі з Воранава - 7,4 зл.

Падатковы інспектар раёна № 15 у Жырмунах - 6,8 зл.

Падатковы інспектар раёна № 8 у Ліпнішках - 11 зл.

Лётны полк ў Лідзе - 10 зл.

Звяз землеўладальнікаў, аддзел Лідска-Валожынскі ў Лідзе - 135,5 зл.

Адвакат Францішак Вісмант з Ліды - 30 зл.

Ковенскі полк ў Лідзе - 50 зл.

Віленскі Прыватны Гандлёвы банк ў Лідзе - 14,75 зл.

Ю. Енца (ліст ахвяравання № 47) - 4,9 зл.

Аляксандар Пацула (ліст ахвяравання № 47) - 5 зл.

Доктар Аляксандар Мікульскі, маёнтак Глыбокае - 15 зл.

Баляслаў Мікульскі - 10 зл.

Яўгенія Жылінская - 5 зл.

Роберт Шурпіцкі з Вавёркі - 5,41 зл.

Агульнаадукацыйная школа № 2 у Лідзе - 7,29 зл.

Народны Супольны банк у Лідзе - 5,5 зл.

Камунальная каса ў Лідзе - 6 зл.

Інжынер чыгункі Ян Барткевіч - 5 зл.

Натан Левін дырэктар кінатэатра "Эдысон" у Лідзе - 100 квіткоў на балкон - 50 зл.

Андрэй Радзевіч з Ліды - 3 зл.

Міхал Слюсарчык з Ліды - 1 зл.

Аляксандар Вярсоцкі - 5 зл.

Разам = 1 479,70 зл.

Наступны спіс ахвярадаўцаў будзе надрукаваны па меры атрымання ахвяраванняў.

3. Спіс вялікіх прамысловых прадпрыемстваў г. Ліды на пачатак 1938 г.⁶⁶⁹

Назва	Энергетычнае абсталяванне	Віды і колькасць абсталявання	Колькасць працоўных у 1937 г.		Колькасць працоўных дзён у 1937 г.	Галоўныя вырабы ў натуральным выражэнні, 1937 г.
			На 30 чэрвня	На 31 снежня		
1	2	3	4	5	6	7
"Дротіндуstryя"	ніяма звестак	ніяма звестак	81	58	222	цвікоў - 997,5 т дроту - 246 т.
"Бэнланд"	2 электрапухавікі	4 такарныя станкі, 3 працяжныя станкі, 10 інш. станкоў	63	73	302	саламарэзак - 3603, малатарняў - 482, конных прывадаў - 902, плугоў - 58, веялак - 24.
Сельска- гаспадарчых машын Шапіраў	матор ўнутр. згарання 50 к.с.	12 такарных станкоў, 10 барабанаў, 10 іншых станкоў	76	72	301	ліцця - 834 т., конных прывадаў - 978, саламарэзак - 5043, малатарняў - 427, веялак - 7, ільномуялак - 55
Фабрыка спружын "Звуй"	электрапухавік 10 к.с., дынама 1 к.с.	1 такарны станок, 1 прэс, 1 свідравальны, 1 гальванізацыйны	15	16	196	212 000 спружын
Завод Ландо, чыгуналіцейны, вытворчесць сельгасмашын	рухавік 35 к.с.	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак
Завод батарэек для кішэнных ліхтароў "Зайчык"	-	-	-	3	93	прададзена 48.000 штук батарэек
Тартак "Тарлас"	лакамабіль 190 к.с., электрапухавік 10 к.с., дынама 37 кВт	ніяма звестак	117	85	150	распілавана 14000 м ³
Тартак "С. Элкін & К°"	паравая машына 40 к.с.	1 пілара,ма, 1 цыркулярка,	20	23	188	распілавана 5073 м ³
Тартак Мельніка	лакамабіль 35 к.с., дынама 39 кВт	1 габлярны станок 1 пілара,ма, 1 габлярны станок, 1 гонтарэзка	26	17	245	распілавана 3500 м ³
Тартак Палячака	лакамабіль 30 к.с. 1 габлярны станок	1 цыркулярка,	21	19	289	распілавана 2441 м ³
Тартак Шапіраў	паравая машына 65 к.с., дынама	2 піларами, 2 цыркуляркі, 1 габлярны станок	14	30	156	распілавана 5240 м ³
Тартак "Тарліт"	паравая машына 75 к.с.	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак	ніяма звестак
Цагельня Семянікі (Шайбакі)	дызель 4 к.с.	1 печ аблалу	6	-	116	800 000 шт. цэглы
Цагельня Алькеніцкай (Прыдышбайлы)	-	1 печ аблалу	24	-	105	701 000 шт. цэглы
Цагельня Кучынскага (Шайбакі)	-	1 печ аблалу	6	-	116	350 000 шт. цэглы
Кафлярня, "Нэшэр"	рухавік 7.5 к.с.	4 печы аблалу	30	4	268	кафля, 288 000 шт.
Кафлярня "Танур"	-	2 печы аблалу	17	18	294	кафля, 147 000 шт.
Кафлярня Шпількоўскага	-	2 печы аблалу	25	26	-	кафля, 142 000 шт.
Вытворчесць віна і мёду	-	1 прэс, 1 кацёл, фільтры	1	2	-	плодавое віно - 2940 л., мёд - 2000 л.
Бровар Папірмайстра	паравая машына 48 к.с., дынама 12 к.с.	ніяма звестак	18	19	291	7060 гкт. л. піва

1	2	3	4	5	6	7
Бровар Пупко	лакамабіль 100 к.с., электрарухавік 87 к.с., дынама 12 кВт	няма звестак	25	18	299	5970 гкт. л. піва, 1081 ц. соладу
Млын Бешанская	газагенератар 80 к.с.	3 пары жорнаў	18	16	278	23 836 ц.
Млын Пупко	Агульны з броварам рухавік	2 пары жорнаў	4	5	278	7763 ц.
Млын Сапожнікова	газагенератар 50 к.с.	1 пара жорнаў	5	5	250	1800 ц
Алейя "Олід"	рухальна сіла з іншага прадпрыемства	4 прэсы, 2 помпы, 2 млыны	8	10	184	ільнянога алею 3916 ц., 9771 ц. жмыху, 245 ц. аліфы
Алярня "Шэмэн" Шапетынськая	матор ўнутр. згарання 30 к.с., дынама 2.6 к.с.	5 прэсаў, 5 помпай, 1 фільтр, 2 іншыя машыны	10	11	176	ільнянога алею 402 т., 1011 т. жмыху, 31 т. аліфы 193 т. шкіпідару
Фабрыка вырабу шкіпідару	-	няма звестак	4	3	96	
Шпількоўскіх						
Выраб мыла	-	-	3	3	240	100 т. мыла,
Ілютовіча						каўстычна сода - 32 т.
Хімічная фабрыка "Карона"	электрарухавік 22 к.с.	11 розных хімічных машын	26	21	280	туш 350 кг, чарніла 26 т., лакі і фарбы 2,2 т., палітура 93.000 шт.
"Ардалъ"	электрарухавікі 388 к.с., матор ўнутр. згарання 250 к.с., дынама 225 к.с.	2 вальцы, 2 штамп. станкі, 2 краільныя станкі, 31 швейная машына, іншых машын 73.	547	585	256	398 600 пар галёшаў, 171 500 жаночых ботаў, 680 500 гумовага абутку
"Унігум"	электрарухавік 75 к.с., матор ўнутр. згарання 90 к.с., дынама 90 к.с.	2 прэсы, 2 вальцы, 3 катлы вулканізацыі, іншых машын 9.	33	34	274	гума для галёшаў 7 т., гума для абцасаў 13 т., ручак для ровараў 22 т., іншых вырабаў 20 т.
Вытворчасць валёнак, Рабіновіча	электрарухавік 5 кВт	1 часальная машына, 1 юла.	90	96	163	10 000 валёнак
Перапрацоўка воўны братоў Г. Я. Жыжэмскіх і Я. Левіна	лакамабіль 30 к.с., дынама 7 к.с.	4 часальныя машыны, 1 юла, 1 прэс, 10 іншых машын	58	55	252	51 000 валёнак

4. Спіс аўтамабіляў і матацыклаў у Лідскім павете, на 15 снежня 1936 г.⁶⁷⁰

На падставе параграфа № 8 распараджэння Міністра Унутраных і Міністра Вайсковых спраў Польшчы
ад 29 ліпеня 1930 г., кожна года браўся на ўлік для войска ўвесь механічны транспарт.

№	Рэгістрацыйны нумар	Від	Марка	Гаспадар траспарту	Месца знаходжання
1	2	3	4	5	6
1	79292	асабісты аўтамабіль	Fiat	Марачэўскі Уладзімір	Эйшышкі, Віленская, 68
2	79062	асабісты аўтамабіль	Ford	Палячак Макс	Ліда, Сувальская, 91
3	79192	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Сацыяльнае страхаванне	Ліда, Сувальская, 83
4	79093	асабісты аўтамабіль	Overland Whippet	Сацыяльнае страхаванне	Ліда, Сувальская, 83
5	79021	асабісты аўтамабіль	Tatra	Ласковіч Вітольд	Маёнтак Філіпкі, Лідская гміна
6	9544	асабісты аўтамабіль	Fiat	Жалігоўскі Генрык	Ліда, Шаптыцкага, 8
7	9530	асабісты аўтамабіль	Fiat	Кабылінкая Халіна	Маёнтак Гарадзэнка, Жырмунская гміна
8	79324	асабісты аўтамабіль	Ford	Ю. Столе	Гута шкла Нёмана
9	79316	асабісты аўтамабіль	Ford	Грузель Раман	Нёман, Беліцкай гміны
10	79310	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Грабоўскі Рудольф	Ліда, Сыракомлі, 2
11	9482	асабісты аўтамабіль	Fiat	Макарэвіч Уладзімір	Ліда, Бярозавая, 21
12	79352	асабісты аўтамабіль	Steyer	Кіневіч Генрык	Маёнтак Больценікі, Беняконская гміна

1	2	3	4	5	6
13	79134	асабісты аўтамабіль	Fiat	Ельская Яніна	Маёнтак і гміна Жырмуны
14	79366	асабісты аўтамабіль	Essex	Пупко Шымон	Ліда, Сувальская, 88
15	9550	асабісты аўтамабіль	Studebaker	Ардаль	Ліда, Фабрычна, 8
16	9568	асабісты аўтамабіль	Ford	Міцкевіч Станіслаў	Ліда, Варшаўская, 32
17	79249	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Заянчкоўская	Ліда, Пілсудскага, 13
18	79373	асабісты аўтамабіль	Ford	Аляксандра - Генуэфа	Ліда, Меніцкага, 5/14
19	9597	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Галінскі Дамінік	Ліда, Рынак, 3
20	9575	асабісты аўтамабіль	Overland Whippet	Межва Ян	Маёнтак Кір'янаўцы,
				Кузян Зоф'я	Лідская гміна
21	79295	асабісты аўтамабіль	Chevrolet	Якевіч Станіслаў	Ліда, Мацкевіча, 47
22	79396	асабісты аўтамабіль	Polski Fiat	Кандратовіч Ада	Гародна, Жырмунская гміна
23	401	асабісты аўтамабіль	Fiat	Равінскі Станіслаў	Ліда, Гарнянская, 19
24	7939	асабісты аўтамабіль	Ford	Канаржоўскі Генрык	Ліда, Фалькоўскага, 19
25	79239	асабісты аўтамабіль	Ford	Дамбруўскі Антон	Ліда, Варшаўская, 24
26	79395	асабісты аўтамабіль	Fiat	Краеўская Казіміра	Гута шкла Нёман
27	9505	асабісты аўтамабіль	Ford	Вольфганг Зыгмунт	Воранава, Лідскі павет
28	79301	грузавік	Chevrolet	Пупко Мейлах	Ліда, Сувальская (брөвер)
29	79312	грузавік	Chevrolet	Зарэйскі Шлёма	Ліда, Фалькоўскага, 39
30	24884	грузавік	Ford	Бінкевіч Пётр	Ліда, Сувальская, 127
31	7935	грузавік	Chevrolet	Баркоўскі Міхал	Ліда, Сувальская, 72
32	79135	аўтобус	Chevrolet	Апановіч Невах	Беліца, Лідскі павет
33	79177	аўтобус	Chevrolet	Купецкая школа а. Піяраў	Ліда, Сувальская, 68
34	79349	аўтобус	Chevrolet	Пуйдак Вацлаў,	Беліца, Лідскі павет
				Кругер Эдвард	
35	79003	аўтобус	Chevrolet	Кавальскі Берка	Радунь, Татарская, 3
36	79391	аўтобус	Polski Fiat	Аўтобусны кааператыву "Лідзянка"	Ліда, Замкавая, 4
37	79260	аўтобус	Studebaker	Вырваль Станіслаў	Ліда, 5-ы Лётны полк
38	79226	аўтобус	Chevrolet	Раманоўскі Юзаф	Ліда, Сувальская, 109
39	9416	матацыкл	F.N.	Кс. Штэйн Чэслаў	Воранава, Лідскі павет
40	24870	матацыкл	Motocajer	Бердаўскі Гецель	Ліда, Мацкевіча, 39
41	9485	матацыкл	Ariel	Антковяк Ян	Ліда, 77 п.п.
42	24885	матацыкл	Ariel	Бакавец Казімір	Ліда, 3-га Мая, 61
43	9547	матацыкл	Norton	Даз Вільям	Ліда, 5-ы лётны полк
44	9590	матацыкл	Sunbeam	Крыгель Яліаш	Ліда, Сувальская, 72
45	38717	матацыкл	B.S.A.	Праўлоўскі Кейстут	Ліда, 11-га Лістапада, 4
46	9462	матацыкл	Royal Enfield	Ненартовіч Ян	Ліда, 17-га Красавіка, 20
47	9503	матацыкл	Ariel	Касоўскі Стэфан	Гута шкла Нёман
48	38628	матацыкл	Panther	Грейцион Уладзіслаў	Ліда, 77 п.п.
49	9546	матацыкл	B.S.A.	Курганоўскі Алексы	Ліда, Мацкевіча, 37
50	403	матацыкл	Triumph	Рацько Юзаф	Навапрудцы, Лідская гміна
51	405	матацыкл	B.S.A.	Тоцін Эдмунд	Ліда, 5-ы Лётны полк
52	1253	матацыкл	Niemen	Бердаўскі Гесель	Ліда, Мацкевіча, 39
53	1253	матацыкл	Puch	Комінч Юзаф	Ліда, Лётная, 49
54	58918	матацыкл	D.K.W.	Дзяркоўскі Францішак	Мыто, Васілішская гміна
55	406	матацыкл	Niemen	Ражанскі Ёсель	Ліда, Сувальская, 12
56	9445	матацыкл	F.N.	Гаеўскі Вітольд	Ліда, 5-ы Лётны полк
57	9519	матацыкл	F.N.	Дамроўскі Антон	Ліда, Варшаўская, 24
58	9584	матацыкл	Royal Enfield	Галік Вацлаў	Ліда, Калонія дзяржаўных дамоў
59	9405	матацыкл	Gillet-Hestal	Гаюн Аркадзь	Ліда, Сасновая, 23
60	9571	матацыкл з каліскай	Indian	Лявіцкі Александр	Ліда, Сыракомлі, 2
61	9437	матацыкл з каліскай	Harley-Dawidson	Казлоўскі Эдвард	Іўе, Лідскі павет
62	9554	матацыкл з каліскай	Harley-Dawidson	Арлоўскі Міхал	Ліда, Малая Дварцовая, 14
63	9481	матацыкл з каліскай	Matosacoche	Грывач Станіслаў	Ліда, 77 п.п.
64	9471	матацыкл з каліскай	B.S.A.	Лех Эдмунд	Эйшышкі, Вызвалення, 2
65	3085	матацыкл з каліскай	Harley-Dawidson	Ціхоўскі Юліян	Ліда, Фалькоўскага, 15
66	24877	матацыкл з каліскай	Harley-Dawidson	Раткевіч Казімір	Ліда, Райская, 70
67	9425	матацыкл з каліскай	Indian	Дварэцкі Мойша	Ліда, Камерцыйная, 1

Стараста павета Тадэвуш Міклашэўскі.

5. Ліда, тэлефонны даведнік 1939 г.

- 230 - Бюро рамонту
- 231 - Інфармацыя тэлефоннай станцыі
- 226 - Прыём тэлеграм

Тэлефоны-аўтаматы

- Цукерня, Орліч-Дрэшара, 29
- Цукерня, Сувальская, 9
- Цукерня, Рынак, 11
- Чыгуначны вакзал
- Пошта, Міцкевіча, 11

Публічныя перагаворныя пункты

- Пошта, Міцкевіча, 11
- Пошта Ліда-2, чыгуначны вакзал
- Пошта Ліда-3, казармы імя маршала Рыдз-Сміглага
- Пошта Ліда-4, казармы імя генерала Жалігоўскага
- 6 - Добраахвотная пажарная дружына, Сувальская, 125
- 79 - Добраахвотная пажарная дружына, Слабодка, Варшаўская, 31
- 73 - Абрамовіч Уладзіслаў, рэдактар "Лідская Зямлі", Замкавая, 4-7
- 27 - Адвакат Цыдзяровіч Беня́мін, 3-га Мая, 13а
- 48 - Адвакат Гайковіч Аляксандар, Замкавая, 2
- 136 - Адваката Каменскі I., Сувальская, 22
- 88 - Адвакат Керзер Ізідор, 17-га Красавіка, За
- 185 - Адвакат Лувіч-Баранскі Яўген, Пілсудскага, 9
- 124 - Адвакат Скіндар Чэслаў, Пілсудскага, 11
- 170 - Адвакат Сымановіч Уладзімір, Касцюшкі, 1
- 116 - Адвакат Вагнер Якуб, Сувальская, 11
- 247 - Адвакат Вількайць Ніна, Мацкевіча, 2
- 148 - Адвакат Вісмант Францішак, Легіяновая, 6
- 196 - Александровіч Д., дырэктар "Ардаля".
- 18 - Аптэка па-Сеймікова, Міцкевіча Людвіка, Мацкевіча, 3
- 11 - Аптэка "Стара" Г. Левінсона і А. Жаліковіча, Сувальская, 45
- 84 - Аптэка Стукагара Ізраеля, Сувальская, 63
- 217 - Арчынская Стэфанія, цукерня-кавярня "Памаранка", 3-га Мая, 24
- 128 - "Ардаль", хімічнае прадпрыемства
- 132 - "Ардаль", хімічнае прадпрыемства

Банкі

- 99 - Банк "Купецкі", Сувальская 10, праз дадатковы нумар - дырэктар Лавіт
- 43 - Банк "Народны Супольны", Пякарскага, 1
- 59 - Банк "Народны Яўрэйскі", Сувальская, 40
- 12 - Банк "Віленскі", прыватны, гандлёвы, аддзел у Лідзе, прадстаўніцтва "Банка Польскага", Сувальская, 84
- 87 - "Бэнланд", фірма ліццё жалеза і сельскагаспадарчых машын, Сувальская, 142
- 15 - Бердаўскі Гецель, гатэль Дагмара, Мацкевіча, 38
- 167 - Бешанскі Ісаак, Барычна, 15
- 218 - Білат Юзаф, цырульня, 3-га Мая, 7
- 141 - Баярчык Баляслаў, судовы абаронца, 3-га Мая, 7
- 93 - Баркоўскі Міхал, 17-га Красавіка, 19
- 161 - Барадач Хайкель, Мацкеіча, 30
- 210 - Бароўка, фальварак
- 26 - Бровар, саладоўня і вытворчасць газаваных вод "Браты М. і С. Пупко", Сувальская, 88, праз дадатковы нумар - Тартак і Млын.
- 74 - Бровар, спадкаемцы Папірмайстра, Сувальская, 73
- 14 - Цукерня "Амерыканка", Сувальская 19

- 155 - Цыдзяровіч Ісаак, Жвіркі, 6-3
- 240 - Цыгялінскі Барыс, Замкавая, 41
- 132 - "Дабкоўская і С-ка", Склад-гуртоўня каланіяльных тавараў, прадстаўнік "Ардалю" і "ПэПэЖэ"
- 22 - Доктар медыцыны Эйзенберг-Катцова, Сувальская, 64
- 58 - Доктар медыцыны Галанблейскі В. Сувальская, 65
- 266 - Доктар медыцыны Гру С. З-га Мая, 12
- 209 - Доктар медыцыны Гарневіч Ядвіга, Шаптыцкага, 15
- 204 - Доктар медыцыны Ястрэбскі Зыгмунт, Сувальская, 77
- 123 - Доктар медыцыны Кантар I., Сувальская, 45
- 205 - Доктар медыцыны Камароўскі Уладзімір-Богдан, 3-га Мая, 32
- 37 - Доктар медыцыны Казубоўскі Стэфан, Школьная, 54
- 264 - Доктар медыцыны Левінсон Адольф, Сувальская, 86, кв. 3
- 115 - Доктар медыцыны Пружанскі Аляксандар, Сувальская, 58
- 25 - Доктар медыцыны Сапоцка Рамуальд, Шаптыцкага, 9
- 8 - Доктар медыцыны Сталавіцкі Ісаак, Мацкевіча, 51
- 90 - Доктар медыцыны Вальфович Абрам, Сувальская, 77
- 23 - Драбязевіч Ян, начальнік пошты, Міцкевіча, 11
- 225 - Друкарня і фабрика "Магата", 3-га Мая, 9а
- 162 - Дунін Баркоўскі, кіраўнік брыг. кантр. скарб. горада, Гарнянская, 10
- 187 - Дваракоўскі Юзаф, 17-га Красавіка, 10
- 176 - Дварэцкі Мозас, лекар-дантыст, Сувальская, 19
- 163 - Эйгес Шымка, дыр. фін. прамысловец, Сувальская, 92
- 260 - "Электрорад", М. Крыгель і М. Жыжкамскі, ровары, радыё, электратэхніка, Сувальская, 23
- 35 - Электроўня гарадская, буро, Сувальская, 3
- 147 - Электроўня гарадская, Сувальская, 179
- 129 - Элкінд Леон, Шаптыцкага, 17
- 258 - Эштэйн Фішаль, Фалькоўскага, 22
- 44 - Фабрыка цвікоў "Дротіндустрыя", Фабрычная, 6
- 128 - Фабрыка, хімічнае прадпрыемства "Ардаль", Фабрычная, 8
- 208 - Фердман Леў, электратэхніка, радыё, электрычныя, асвятляльныя і славяны праводкі
- 239 - Галінскі Дамінік, землямер, Мянніцкага, 5/14
- 153 - Яўрэйскі кагал (гміна), Школьная, 31
- 188 - Грабоўскі Раман, кіраўнік кааператыўной кнігарні, Сувальская, 66
- 223 - Грабоўскі Раман, Вызвалення, 31
- 41 - Гальперн Юзаф, лясны прамысловец, Шаптыцкага, 14
- 80 - Гатэль "Еўрапейскі", Глаўбержман Ісаак, 3-га Мая, 6
- 105 - Гатэль "Гранд", Ландо Беня́мін, Сувальская, 9
- 78 - Гурвіч Эліаш, лясны прамысловец, 17-га Красавіка, 10
- 189 - Гуртоўня-склад каланіяльных тавараў, Ю. і Ю. Шмуйловіч, 3-га Мая, 7
- 206 - Інгялевіч Казімір, уласнік вытворчасці цукраў, Сувальская, 74
- 238 - Яковіч Станіслаў, уласнік таксоўкі, 3-га Мая, 32
- 117 - Ясіноўскі Шлёма, 3-га Мая, 26
- 101 - Каплінскі Ісаак, купец лесу, Сувальская, 86
- 186 - Карчмар Марэк, Генеральнае прадстаўніцтва т-ва Забяспечэння "Прадбачлівасць" (Przezornosc), Жвіркі, 1
- 51 - Кіно "Эдысон", Сувальская, 10
- 183 - Кіно "Эра", Сувальская, 58
- 20 - Калегіюм Піраў, Сувальская, 68

Чыгунка

- 66 - Чыгуначная тэлефонная станцыя
- Дадатковы 74 - электроўня
- Дадатковы 75 - начальнік аддзела дарогі
- Дадатковы 78 - тэлеграф
- 119 - Дзяржаўная латарэя, Эштэйн, Сувальская 22

- 95 - Камунальная ашчадная каса Лідскага павета, 3-га Мая, 13
- 220 - Казлоўскі Эдвард, землямер, Гарнянская, 6а
- 174 - Крыгер Эдвард, Мацкевіча, 2
- 249 - Лекар ветэрынарны Ліскевіч Станіслаў, Фалькоўскага, 19
- 137 - Левінсон М., будаўнічыя матэрыялы, Сувальская, 22
- 262 - "Лідзянка", аўтобусная суполка, Замкавая, 4/7
- 263 - Лакальны камітэт Фонду Працы Лідскага павета. Мацкеўіча, 11
- 177 - "Лодская мануфактура ў Лідзе", Сувальская, 19
- 173 - Крама Сельскагаспадарчага кааператыва, Каляёвая 2 - Майер Станіслаў, інжынер-пісар, Сувальская, 74
- 103 - Мелур Саламон, прэзідэнт, 3-га Мая, 46 (гл. хімічнае прадпрыемства "Ардаль")
- 40 - "Метал", склад жалеза, Мацкевіча, 22, праз дадатковы нумар - бюро
- 171 - Міхальчук Мар'ян, 11-га Лістапада, 2
- 202 - Міхнеўскі Мечыслаў, кіраўнік агульнаадукацыйнай школы № 1, Школьная, 60
- 253 - Міцкевіч Людвік, Мацкевіча, 1
- 110 - Мельнік Берка, Пастаўская, 39-1
- 145 - Ненартовіч Ян, землямер, 17-га Красавіка, 13а
- 77 - Натарыюс Дваракоўскі Юзаф, Сувальская, 74
- 152 - Навацкі Станіслаў, інжынер-ляснік, Мацкевіча, 3
- 86 - Лагер нацыянальнага аўяднання (OZN), Пілсудскага, 6
- 164 - Павятовы аддзел Звязу пажарнай аховы РП у Лідзе, Мацкевіча, 53
- 257 - Акруговы кааператыв Спажывецкага Таварыства "Еднасьць" у Лідзе, крама №3, Орліч-Дрэсера, 19
- 100 - Алейня "Алід", фірма, Пяскі, 6, праз дадатковы нумар - фабрика
- 146 - Алейня "Шэмэн", Доб-Бярнацкага, 38
- 125 - Арэнштэйн Гірш, Сувальская, 107
- 130 - Пякарня "Узорная", Камерцыйная, 14

Пошта, тэлеграф і телефон

Павятовая тэлефонна-тэлеграфная управа

- 97 - начальнік, кабінет
- 23 - начальнік, Ян Драбязгевіч, хатні, Міцкевіча, 11-2
- 180 - агульны аддзел
- 227 - кіраўнік аддзела руху
- 193 - кіраўнік аддзела руху, хатні, Вясковая, 8
- 65 - аддзел павятовай сеткі і тэхнічны нагляд
- 159 - аддзел гарадскіх сетак
- 9 - тэхнік, Міцкевіча, 11
- 230 - падлучэнне
- 226 - тэлеграф, прыёмны апарат
- 172 - кіраўнік аддзела гарадской сеткі, хатні, 17-га Красавіка, 19
- 231 - інфармацыя
- 199 - крама абсталявання сувязі

Паштовая управа Ліда-1

- 133 - аддзел ліставання і пасылак
- 144 - экспедыція
- 108 - канцылярыя
- 211 - кантроль дакументаў
- 213 - галоўная каса
- 62 - начальнік, кабінет
- 139 - начальнік, хатні, Міцкевіча, 11 кв. 1
- 76 - паштовы аддзел

З-я Управа паштова-тэлекамунікацыйная Ліда-2, вакзал

- 151 - начальнік, хатні, Сокала, 4
- 140 - Агенцыя паштова-тэлекамунікацыйная Ліда-3, казармы імя маршала Рыдз-Смілага

- 216 - паштова-тэлекамунікацыйная Ліда-4, казармы імя генерала Жалігоўскага
- 200 - ППВ (Pocztowe Przysposobienie Wojskowe) офіс аддзелу
- 237 - Падземскі Герман, Сувальская 62/4
- 184 - Пакой адвакатаў у Акруговым судзе, 3-га Мая
- 96 - Палячак Ю. і С-ка, тартак, Фалькоўскага 33
- 30 - Палячак Макс, начальнік Добраахвотнай Пажарнай Аховы, Сувальская 91
- 166 - Палячак Шмая, Лідская 9/2
- 207 - Пальчынскі Апалінары, дырэктар Сельскагаспадарчай Суполкі, Жвіркі 1

Паліцыя

- 21 - Камендант павятовы Дзяржаўнай паліцыі, хатні, Калонія дзяржаўных дамоў
- 36 - Павятовая Дзяржаўная паліцыя, Фалькоўскага 25, праз дадатковы нумар - камендант, кабінет
- 32 - Камісарыят Дзяржаўнай паліцыі, Фалькоўскага 25, праз дадатковы нумар - кіраўнік, кабінет.
- 179 - Акаловіч Яўген, аспірант паліцыі, хатні, Сувальская, 103
- 160 - Піўкоўскі Юліан, кіраўнік следчага аддзела, хатні, Калонія дзяржаўных дамоў
- 102 - Пастарунак Дзяржаўнай паліцыі Лідской гміны, Варшаўская, 53
- 255 - Следчы аддзел пры кам. ПДП ў Лідзе, Школьная, 56
- 53 - Хімічнае прадпрыемства "Карона", Крупаўская, 22
- 131 - Папкоўскі Вінцэнт, натарыюс, Сувальская, 74
- 248 - Папкоўскі Вінцэнт, натарыюс, хатні, Шаптыцкага, 15
- 201 - Парнай Рахмель, 17-га Красавіка, 3а
- 85 - Павятовы Звяз вайсковых асаднікаў, Перашкага, 1
- 128 - Хімічнае прадпрыемства "Ардаль", Фабрычная, 8
- 252 - праз дадатковы нумар - склады
- 252 - праз дадатковы нумар - лабараторыя
- 252 - праз дадатковы нумар - крама гатовых вырабаў
- 252 - праз дадатковы нумар - прэзідэнт управы
- 252 - праз дадатковы нумар - аддзел сартавання
- 252 - праз дадатковы нумар - тэхнічны аддзел
- 252 - праз дадатковы нумар - аддзел продажу
- 252 - праз дадатковы нумар - аддзел закупаў
- 252 - праз дадатковы нумар - дырэктывы
- 252 - праз дадатковы нумар - крама сырэвіны
- 252 - праз дадатковы нумар - шэф бюро, бухгалтэрыя
- 196 - Александровіч Д., дырэктар, хатні, Сувальская, 94а
- 103 - Мелур С., прэзыдэнт, хатні, 3-га Мая, 46
- 132 склад камісійны Сувальская, 58
- 19 - Пупко Абель, Пілсудскага, 15
- 29 - Пупко Хонан, таварная экспедыцыя, 3-га Мая, 20
- 138 - Пупко Ш, хатні, Лідская, 5
- 107 - Пупко Ш. і С-ва, будаўнічыя матэрыялы і фабрыка кафлі, Сувальская, 20
- 126 - Пупко Шымон, суўладальнік бровара, хатні, Сувальская, 88
- 156 - Радунскі Г., лясное прадпрыемства, Сувальская, 94
- 91 - Радунскі Натан, лясны прамысловец, Сувальская, 1
- 113 - Рафаловіч Эта, Сувальская, 83
- 149 - Рафаловіч Мойзас, Сувальская, 72
- 165 - Рэстаран "Варшавянка", Сувальская, 21
- 68 - "Рэсурса Польская", Мацкевіча, 41
- 24 - Радзевіч Андрэй, Сувальская, 52
- 122 - Рубіновіч Пінхус, склад будаўнічых матэрыялаў, 3-га Мая, 13
- 175 - Рыбацкі Берка, суўладальнік фабрыкі кафлі "Танур", Вызвалення, 66
- 83 - Гарадская рэзня, Фабрычная, 10

- 182 - Салон-цырульня, Ю. Мікуліцкі і Е. Пупко, Сувальская, 8. Дамскі і мужчынскі майстры, афарбоўка валасоў, броў і павекаў
 190 - Спакойны Элія, 17-га Красавіка, 1
 143 - Супольнасць "Еднасць", бюро, Мацкевіча, 14
 81 - Супольнасць "Еднасць", крама на рынку № 2
 39 - Супольнасць "Марс", казармы імя ген. Жалігоўскага
 157 - Сельскагаспадарчая супольнасць з адпаведнымі аддзеламі, бюро, Перацкага, 1
 173 - крама, Каліёвая
 207 - хатні дырэктара Апалінарыя Пальчынскага, Жвіркі, 1
 11 - Аптэка "Старая" Г. Левісона і А. Жаліковіча, Сувальская, 45
 70 - Стараста, хатні, Жаромскага, 1
 203 - Сульчан-Оркуш Фердынанд, кіраўнік агульнаадукацыйнай школы №5, Гедзімінская, 2
 46 - Сельскагаспадарчы сіндыкат, 3-га Мая, 13
 75 - Шапіра Якуб і Эбер, ліцейня жалеза і фабрика сельскагаспадарчых машын, Сувальская, 170
 224 - Шчансновіч Войцэх, адвакат 3-га Мая, 100
 106 - Шаваховіч, Пяскі, 6

Школы

- 56 - Дзяржаўная гімназія імя гетмана К. Хадкевіча, Школьная, 62
 112 - Дзяржаўная Механічная школа, Сувальская, 182
 265 - Прыватная каадукацыйная гімназія Звязу асаднікаў, Белагрудская, чыгуначны дом.
 189 - Шмуйловіч Ю., 3-га Мая, 7
 17 - Шпікоўскі Мардук, Садовая, 20

Шпіталі

- 67 - Шпіталь Яўрыйскі, Сувальская, 130
 10 - Шпіталь Дзяржаўны, эпідэмічны, Школьная, 80
 164 - Офіс Добраахвотнай пажарнай аховы, Мацкевіча, 53
 175 - "Танур", саўладальнік Берка Рыбацкі, Вызваленне, 66
 135 - Гарадскі рынак, Віленская
 110 - Тартак, Мельнік Берка, Пастаўская, 39
 4 - Тэненбаўм Гірш, Фалькоўская, 12
 111 - Сацыяльнае страхаванне (Ubezpieczalnia Społeczna), дырэктар, Сувальская 93, праз дадатковы нумар - сакратарыят
 72 - бухгалтэр
 82 - галоўны лекар, праз дадатковы нумар - аддзел забеспячэння
 261 - аддзел забеспячэння і інфармацыя
 250 - "Унігум", фабрика гумовых вырабаў, Замкавая, 13, праз дадатковы нумар - Кушлевіч Леў

Управы

- 114 - Брыгада Скарбовай аховы, Мянніцкага, 6
 89 - Павятовы інспектар Агульнага ўзаемнага забеспячэння, Гарнянская, 6
 69 - Інспектар працы 65 акругі, 17-га Красавіка, 10
 38 - Інспектар школьнага, Сувальская, 4
 34 - Каса Скарбовай управы, Сувальская, 4
 109 - Леснічоўка Сухвальня, вёска Сухвальня
 94 - Галоўнае лясніцтва ў Лідзе, вёска Гарні, праз дадатковы нумар - галоўны ляснічы
 54 - Пракуратура Акруговага Суду ў Вільні, аддзел у Лідзе, Камерцыйная, 15, праз дадатковы нумар - кіраўнік праукратуры, кабінет
 61 - Паўлюць Зыгмунт, прауктор, кіраўнік праукратуры,

хатні, Пілсудскага, 7

55 - Гарадскі суд, 17-га Красавіка, 14-19

- 120 - Акруговы суд, старшыня суду, кабінет, 3-га Мая, 45
 98 - карны аддзел, 3-га Мая 45, праз дадатковы нумар - аддзел цывільны

154 - Акруговы следчы суддзя, Камерцыйная, 17

Староства, Сувальская, 15

- 50 - стараста, кабінет
 49 - агульная канцылярыя, праз дадатковы нумар - віца-стараста, кабінет
 121 - рэферэнт па бяспечы
 150 - рэферэнт па меліярацыі
 134 - Скарбовая ўправа акцыза ў манаполії, Сувальская, 13, праз дадатковы нумар начальнік управы, кабінет
 45 - Скарбовая ўправа, Сувальская, 19, праз дадатковы нумар начальнік управы, кабінет

194 - Павятовая класіфікацыйная камісія, Сувальская, 83

63 - Павятовы аддзел у Лідзе

64 - кіраўнік павятовай дарожнай управы, кабінет

251 - Павятовы інспектар Самакіравання

63 - Сакратар аддзела Павятовага, кабінет, праз дадатковы нумар канцылярыя павятовага аддзела

7 - Вярсоўскі Аляксандар, Сувальская, 9

47 - Турма, 3-га Мая 77, праз дадатковы нумар начальнік, хатні

168 - Турма "філія", Сыракомлі, 2

92 - Вайцяхоўскі Яўген, капітан

Войска

- 28 - Казармы імя генерала Жалігоўскага
 191 -
 праз дадатковы нумар - казіно афіцэрскае
 праз дадатковы нумар - пастарунак жандармерыі
 31 - Казармы імя маршала Рыдз-Сміглага
 272 -
 праз дадатковы нумар - гарнізонны шпіталь
 праз дадатковы нумар - жандармерыя
 158 - Камендант вайсковага раёна, Нарутовіча, 1
 256 - Камендант раёна рэзервістаў (ваенкамат), Сувальская, 8
 192 - раённы вайсковы суд у Лідзе

169 - Задурскі Юзаф, бургамістр, 3-га Мая, 61

1 - Прамысловое прадпрыемства "Тарлас", Тартакі, 2

52 - Управа гімназіі, Мацкевіча, 2

254 - Гарадская Ўправа, Мацкевіча, 6, праз дадатковы нумар - тэхнічны рэферэнт

13 - канцылярыя, Мацкевіча, 6

57 - Зяльдовіч Шалом, уласнік друкарні, Сувальская, 76

33 - Аб'яднаныя тэкстыльныя заклады, К. Шхеблера і Л. Грехмана, Акцыянерная суполка ў Лодзі, аддзел у Лідзе, Сувальская, 42

5 - Звяз яўрэйскіх купцоў, Мацкевіча, 12

16 - Звяз малочных кааператываў, Лідская, 3

71 - Звяз спажывецкага кааператыва "Сполем", аддзел у Лідзе, Каліёвая, 7

142 - Зильберман, камерсант фірмы "Карпаты", Турэцкая, 4

221 - Жылінская Яўгенія, Управа Звязу землеўладальнікаў, хатні, Шаптыцкага, 5, кв.5

118 - Жыжэмскі Гірш, прамысловец, Сувальская, 99

Крыніцы і каментары:

1. Wladyslaw Abramowicz. Slobodka - przedmiescie Lidy // Ziemia Lidzka № 6(53) - 2002.
2. Slowo № 108(4314) 20 kwietnia 1936.
3. Kurjer Wilenski № 235(4198) 27 sierpnia 1937.
4. Kurjer Wilenski № 114(4076) 27 kwietnia 1937.
5. Kurjer Wilenski № 156(4474) 9 czerwca 1938.
6. Заверце (Zawiercie) - горад у Польшчы, уваходзіць у Сілезскае ваяводства.
7. Kurjer Wilenski № 51(4013) 21 lutego 1937.
8. Kurjer Wilenski № 135(4097) 19 maja 1937.
9. Kurjer Wilenski № 180(4143) 3 lipca 1937.
10. Kurjer Wilenski № 233(4196) 25 sierpnia 1937.
11. Slowo № 195(4301) 18 lipca 1936.
12. Slowo № 121(4327) 25 maja 1936.
13. Slowo № 215(4421) 7 sierpnia 1936.
14. Slowo № 138(4100) 22 maja 1937.
15. Kurjer Wilenski № 23(3985) 24 stycznia 1937.
16. Kurjer Wilenski № 144(4820) 31 maja 1939.
17. Kurjer Wilenski № 205(4168) 28 lipca 1937.
18. Фонд працы (Fundusz Pracy) быў створаны ў 1933 г. з мэтай змякчэння наступстваў беспрацоўя. Даход Фонду працы складаўся з падаткаў у 2% ад заробкаў працоўных і даходаў працадаўцаў. Фонд інвеставаў гроши ў праекты, якія давалі працу беспрацоўным.
19. Kurjer Wilenski № 57(4019) 27 lutego 1937.
20. Kurjer Wilenski № 174(4136) 27 czerwca 1937.
21. Kurjer Wilenski № 96(4058) 9 kwietnia 1937.
22. Kurjer Wilenski № 114(4076) 27 kwietnia 1937.
23. Kurjer Wilenski № 129(4091) 12 maja 1937.
24. Kurjer Wilenski № 138(4100) 22 maja 1937.
25. Kurjer Wilenski № 154(4116) 7 czerwca 1937.
26. Kurjer Wilenski № 157(4119) 10 czerwca 1937.
27. Kurjer Wilenski № 193(4156) 16 lipca 1937.
28. Kurjer Wilenski № 198(4161) 21 lipca 1937.
29. Slowo № 196(4760) 18 lipca 1937.
30. Kurjer Wilenski № 204(4167) 27 lipca 1937.
31. Slowo № 250(4456) 12 wrzesnia 1936.
32. Kurjer Wilenski № 208(4171) 30 lipca 1937.
33. Slowo № 253(4817) 13 wrzesnia 1937.
34. Slowo № 234(4798) 25 sierpnia 1937.
35. Kurjer Wilenski № 210(4173) 2 sierpnia 1937.
36. Kurjer Wilenski № 235(4198) 27 sierpnia 1937.
37. Kurjer Wilenski № 323(4283) 24 listopada 1937.
38. Kurjer Wilenski № 96(4414) 7 kwietnia 1938.
39. Kurjer Wilenski № 224(4187) 15 sierpnia 1937.
40. Kurjer Wilenski № 259(4221) 20 wrzesnia 1937.
41. Kurjer Wilenski № 262(4224) 23 wrzesnia 1937.
42. Kurjer Wilenski № 264(4226) 25 wrzesnia 1937.
43. Kurjer Wilenski № 266(4228) 27 wrzesnia 1937.
44. Kurjer Wilenski № 274(4235) 5 pazdziernika 1937.
45. Kurjer Wilenski № 274(4235) 5 pazdziernika 1937.
46. Manski Samuil. With God's help. WI. 1990 S. 7.
47. Kurjer Wilenski № 310(4270) 11 listopada 1937.
48. Kurjer Wilenski № 291(4251) 22 pazdziernika 1937.
49. Kurjer Wilenski № 20(4338) 21 stycznia 1938.
50. Slowo № 44(4968) 14 lutego 1938.
51. Slowo № 44(4968) 14 lutego 1938.
52. Kurjer Wilenski № 193(4511) 16 lipca 1938.
53. Kurjer Wilenski № 43(4361) 13 lutego 1938.
54. Kurjer Wilenski № 58(4376) 28 lutego 1938.
55. Kurjer Wilenski № 82(4400) 24 marca 1938.
56. Kurjer Wilenski № 130(4448) 13 maja 1938.
57. Kurjer Wilenski № 142(4460) 25 maja 1938.
58. Kurjer Wilenski № 157(4475) 10 czerwca 1938.
59. Kurjer Wilenski № 129(4447) 12 maja 1938.
60. Kurjer Wilenski № 165(4483) 18 czerwca 1938.
61. Kurjer Wilenski № 180(4498) 3 lipca 1938.
62. Kurjer Wilenski № 187(4505) 10 lipca 1938.
63. Kurjer Wilenski № 182(4500) 5 lipca 1938.
64. Kurjer Wilenski № 201(4519) 24 lipca 1938.
65. Kurjer Wilenski № 197(4515) 10 lipca 1938.
66. Kurjer Wilenski № 315(4633) 12 listopada 1938.
67. Там жа.
68. Slowo № 261(5185) 23 wrzesnia 1938.
69. Kurjer Wilenski № 317(4635) 18 listopada 1938.
70. Kurjer Wilenski № 332(4650) 3 grudnia 1938.
71. Kurjer Wilenski № 258(4576) 20 wrzesnia 1938.
72. Kurjer Wilenski № 296(4614) 28 pazdziernika 1938
73. Ziemia Lidzka № 3-1939.
74. Kurjer Wilenski № 22(4698) 22 stycznia 1939.
75. Kurjer Wilenski № 66(4742) 7 marca 1939.
76. Slowo № 51(5333) 21 lutego 1939.
77. Kurjer Wilenski № 19(4695) 19 stycznia 1939.
78. Ziemia Lidzka № 8-1939.
79. Kurjer Wilenski № 58(4734) 27 lutego 1939.
80. Kurjer Wilenski № 71(4747) 12 marca 1939.
81. Kurjer Wilenski № 89(4765) 30 marca 1939.
82. Kurjer Wilenski № 90(4766) 31 marca 1939.
83. Kurjer Wilenski № 143(4819) 25 maja 1939.
84. Kurjer Wilenski № 179(4855) 1 lipca 1939.
85. Kurjer Wilenski № 141(4817) 23 maja 1939.
86. Kurjer Wilenski № 152(4828) 4 czerwca 1939.
87. Там жа.
88. Slowo № 222(4428) 14 sierpnia 1936.
89. Slowo № 202(4408) 25 lipca 1936.
90. Kurjer Wilenski № 226(4189) 18 sierpnia 1937.
91. Slowo № 268(4832) 28 wrzesnia 1937.
92. Slowo № 247(4811) 7 wrzesnia 1937.
93. Kurjer Wilenski № 269(4230) 30 wrzesnia 1937.
94. Напрыклад, у тастаманце напісаным у 1712 г. Лідскі шляхціц Эліян Хруль, просіць пахаваць яго ў лідскіх кармелітаў, для гэтага дae ім 500 золотых і дae 5 талераў за імшу - Гл: Дзяржаўны гістарычны архіў Беларусі. Ф.136. Воп. 1. Спр. 14. С. 765.
95. Коласаў Лей. Пошта ў Лідзе // Лідскі летапісец № 3-4 (27-28) -2004. С. 46.
96. Kurjer Wilenski № 226(3827) 18 sierpnia 1936.
97. Kurjer Wilenski № 330(3933) 1 grudnia 1936.
98. Kurjer Wilenski № 6(3968) 7 stycznia 1937.
99. Kurjer Wilenski № 71(4033) 13 marca 1937.
100. Kurjer Wilenski № 93(4055) 6 kwietnia 1937.
101. Slowo № 103(4667) 16 kwietnia 1937.
102. Kurjer Wilenski № 136(4098) 20 maja 1937.
103. Kurjer Wilenski № 144(4106) 28 maja 1937.
104. Kurjer Wilenski № 269(4230) 30 wrzesnia 1937.
105. Kurjer Wilenski № 273(4234) 4 pazdziernika 1937.
106. Kurjer Wilenski № 127(4445) 10 maja 1938.
107. Kurjer Wilenski № 151(4469) 3 czerwca 1938.
108. Kurjer Wilenski № 170(4488) 23 czerwca 1938.
109. Kurjer Wilenski № 198(4516) 21 lipca 1938.
110. Kurjer Wilenski № 212(4530) 4 sierpnia 1938.
111. Slowo № 225(5149) 18 sierpnia 1938.
112. Kurjer Wilenski № 277(4595) 9 pazdziernika 1938.
113. Kurjer Wilenski № 288(4606) 20 pazdziernika 1938.
114. Kurjer Wilenski № 328(4646) 29 listopada 1938.
115. Kurjer Wilenski № 124(4600) 6 maja 1938.
116. Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 55.
117. Будаўнічага каменю - 210 м³, аблаленай цэглы 1 гатунку - 170 000 шт., паленай вапны 1 гатунку - 30 000 кг, бэлек жалезных двухтаўравых NP-14 ... 3725 кг., будаўнічага круглага дрэва ... - 85 м³ і выканне сталярных работ сваім матэрыялам - Гл. Nowogrodzki Dziennik Wojewodzki №31, 30 grudnia 1935. S. 30.
118. Nowogrodzki Dziennik Wojewodzki №15, 31 lipca 1936. S. 14-15.
119. Kurjer Wilenski № 48(4366) 18 lutego 1938.
120. Kurjer Wilenski № 55(4373) 25 lutego 1938.
121. Slowo № 196(4760) 18 lipca 1937.
122. Kurjer Wilenski № 205(4168) 28 lipca 1937.
123. Kurjer Wilenski № 308(4268) 9 listopada 1937.
124. Kurjer Wilenski № 180(4498) 3 lipca 1938.
125. Kurjer Wilenski № 244(4207) 5 wrzesnia 1937.

- ¹²⁶. Тарбут (іўр. - культура) - ўсходнеславянская свецкая асьветніцкая культурная арганізацыя, пад эгідай якой у перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі была створана сетка свецкіх адукацыйных установ на іўрыце.
- ¹²⁷. Я больш за 10 гадоў не мог даведацца, якому будынку належала гэтая сцяна. Пад час аналізу пабудоваў старога цэнтра горада пры стварэнні 3D мадэлі, гэтую загадку прайсніў мой добры знаёмы Віталь Бурак, за што аўтар выказвае яму шчырую паддзялку.
- ¹²⁸. <http://www.jewishgen.org/yizkor/lida/lid137.html>
- ¹²⁹. Kurjer Wilenski № 176(4852) 28 czerwca 1939.
- ¹³⁰. <http://www.jewishgen.org/yizkor/lida/lid137.html>
- ¹³¹. Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 167.
- ¹³². Kurjer Wilenski № 318(4278) 19 listopada 1937.
- ¹³³. Kurjer Wilenski № 281(4241) 12 pazdziernika 1937.
- ¹³⁴. Kurjer Wilenski № 96(4058) 9 kwietnia 1937.
- ¹³⁵. Kurjer Wilenski № 207(4525) 30 lipca 1938.
- ¹³⁶. Kurjer Wilenski № 250(4569) 13 wrzesnia 1938.
- ¹³⁷. Kurjer Wilenski № 180(4498) 3 lipca 1938.
- ¹³⁸. Kurjer Wilenski № 63(4381) 5 marca 1938.
- ¹³⁹. Kurjer Wilenski № 66(4384) 8 marca 1938.
- ¹⁴⁰. Kurjer Wilenski № 53(4371) 23 lutego 1938.
- ¹⁴¹. Kurjer Wilenski № 353(3957) 24 grudnia 1936.
- ¹⁴². Ksiega Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S.1032.
- ¹⁴³. Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск. 1939. С. 67-70. 100.
- ¹⁴⁴. Kurjer Wilenski № 353(3957) 24 grudnia 1936.
- ¹⁴⁵. Zemja Lidzka. № 11. 1938.
- ¹⁴⁶. Kurjer Wilenski № 353(3957) 24 grudnia 1936.
- ¹⁴⁷. Kurjer Wilenski № 56(4018) 26 lutego 1937.
- ¹⁴⁸. Kurjer Wilenski № 116(4078) 29 kwietnia 1937.
- ¹⁴⁹. Kurjer Wilenski № 156(4119) 9 czerwca 1937.
- ¹⁵⁰. Slowo № 165(4729) 17 czerwca 1937.
- ¹⁵¹. Kurjer Wilenski № 176(4139) 29 czerwca 1937.
- ¹⁵². Kurjer Wilenski № 178(4141) 1 lipca 1937.
- ¹⁵³. Slowo № 179(4743) 1 lipca 1937.
- ¹⁵⁴. Kurjer Wilenski № 193(4156) 16 lipca 1937.
- ¹⁵⁵. Kurjer Wilenski № 206(4169) 29 lipca 1937.
- ¹⁵⁶. Kurjer Wilenski № 291(4251) 22 pazdziernika 1937.
- ¹⁵⁷. Kurjer Wilenski № 353(4313) 24 grudnia 1937.
- ¹⁵⁸. Kurjer Wilenski № 180(4498) 3 lipca 1938.
- ¹⁵⁹. Kurjer Wilenski № 184(4502) 7 lipca 1938.
- ¹⁶⁰. Kurjer Wilenski № 192(4155) 15 lipca 1937.
- ¹⁶¹. Kurjer Wilenski № 327(4287) 28 listopada 1937.
- ¹⁶². Kurjer Wilenski № 142(4460) 25 мая 1938.
- ¹⁶³. Kurjer Wilenski № 28(4704) 28 stycznia 1939.
- ¹⁶⁴. Kurjer Wilenski № 97(4415) 8 kwietnia 1938.
- ¹⁶⁵. Kurjer Wilenski № 159(4447) 12 czerwca 1938.
- ¹⁶⁶. Kurjer Wilenski № 27(4345) 28 stycznia 1938.
- ¹⁶⁷. Kurjer Wilenski № 283(4601) 15 pazdziernika 1938.
- ¹⁶⁸. Kurjer Wilenski № 291(4609) 23 pazdziernika 1938.
- ¹⁶⁹. Kurjer Wilenski № 7(4325) 8 stycznia 1938.
- ¹⁷⁰. Kurjer Wilenski № 258(4576) 20 wrzesnia 1938.
- ¹⁷¹. Kurjer Wilenski № 253(4216) 14 wrzesnia 1937.
- ¹⁷². Kurjer Wilenski № 182(4500) 5 lipca 1938.
- ¹⁷³. Kurjer Wilenski № 185(4503) 8 lipca 1938.
- ¹⁷⁴. Kurjer Wilenski № 253(4216) 14 wrzesnia 1937.
- ¹⁷⁵. Slowo № 324(4888) 23 listopada 1937.
- ¹⁷⁶. Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 135.
- ¹⁷⁷. Slowo № 29(4593) 30 stycznia 1937.
- ¹⁷⁸. Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 82.
- ¹⁷⁹. Kurjer Wilenski № 149(4111) 2 czerwca 1937.
- ¹⁸⁰. Kurjer Wilenski № 270(4231) 1 pazdziernika 1937.
- ¹⁸¹. Kurjer Wilenski № 275(4236) 6 pazdziernika 1937.
- ¹⁸². Kurjer Wilenski № 20(4338) 21 stycznia 1938.
- ¹⁸³. Kurjer Wilenski № 64(4382) 6 марта 1938.
- ¹⁸⁴. Kurjer Wilenski № 158(4476) 11 czerwca 1938.
- ¹⁸⁵. Kurjer Wilenski № 159(4477) 12 czerwca 1938.
- ¹⁸⁶. Kurjer Wilenski № 328(4646) 29 listopada 1938.
- ¹⁸⁷. Kurjer Wilenski № 142(4818) 24 maja 1939.
- ¹⁸⁸. Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 99.
- ¹⁸⁹. Kurjer Wilenski № 78(4041) 21 marca 1937.
- ¹⁹⁰. Slowo № 45(4609) 15 lutego 1937.
- ¹⁹¹. Kurjer Wilenski № 131(4093) 14 maja 1937.
- ¹⁹². Kurjer Wilenski № 166(4128) 19 czerwca 1937.
- ¹⁹³. Kurjer Wilenski № 170(4132) 23 czerwca 1937.
- ¹⁹⁴. Kurjer Wilenski № 178(4141) 1 lipca 1937.
- ¹⁹⁵. Kurjer Wilenski № 277(4238) 8 pazdziernika 1937.
- ¹⁹⁶. Slowo № 323(4887) 22 listopada 1937.
- ¹⁹⁷. Kurjer Wilenski № 333(4293) 4 grudnia 1937.
- ¹⁹⁸. Kurjer Wilenski № 338(4298) 9 grudnia 1937.
- ¹⁹⁹. Kurjer Wilenski № 339(4299) 10 grudnia 1937.
- ²⁰⁰. Kurjer Wilenski № 340(4300) 11 grudnia 1937.
- ²⁰¹. Kurjer Wilenski № 1(4319) 2 stycznia 1938.
- ²⁰². Kurjer Wilenski № 15(4333) 16 stycznia 1938.
- ²⁰³. Slowo № 59(4983) 1 marca 1938.
- ²⁰⁴. Kurjer Wilenski № 38(4356) 8 lutego 1938.
- ²⁰⁵. Kurjer Wilenski № 137(4455) 20 maja 1938.
- ²⁰⁶. Kurjer Wilenski № 141(4459) 24 maja 1938.
- ²⁰⁷. Kurjer Wilenski № 143(4461) 26 maja 1938.
- ²⁰⁸. Kurjer Wilenski № 197(4515) 20 lipca 1938.
- ²⁰⁹. Kurjer Wilenski № 166(4484) 19 czerwca 1938.
- ²¹⁰. Kurjer Wilenski № 28(4704) 28 stycznia 1939.
- ²¹¹. Kurjer Wilenski № 214(4532) 6 sierpnia 1938.
- ²¹². Kurjer Wilenski № 319(4637) 20 listopada 1938.
- ²¹³. Kurjer Wilenski № 18(4694) 18 stycznia 1939.
- ²¹⁴. Kurjer Wilenski № 28(4704) 28 stycznia 1939.
- ²¹⁵. Kurjer Wilenski № 172(4848) 24 czerwca 1939.
- ²¹⁶. Kurjer Wilenski № 168(4844) 20 czerwca 1939.
- ²¹⁷. Kurjer Wilenski № 162(4838) 14 czerwca 1939.
- ²¹⁸. Kurjer Wilenski № 41(4359) 11 lutego 1938.
- ²¹⁹. Kurjer Wilenski № 175(4493) 28 czerwca 1938.
- ²²⁰. Kurjer Wilenski № 321(4639) 22 listopada 1938.
- ²²¹. Kurjer Wilenski № 322(4640) 23 listopada 1938.
- ²²². Kurjer Wilenski № 118(4794) 30 kwietnia 1939.
- ²²³. Kurjer Wilenski № 222(4898) 26 lutego 1939.
- ²²⁴. Kordasz Jozef. Lida prawdziwa. Olsztyn, 1997. S. 44.
- ²²⁵. Kurjer Wilenski № 56(4018) 26 lutego 1937.
- ²²⁶. Kurjer Wilenski № 28(3990) 29 stycznia 1937.
- ²²⁷. Kurjer Wilenski № 138(4100) 22 maja 1937.
- ²²⁸. Kurjer Wilenski № 170(4132) 23 czerwca 1937.
- ²²⁹. Kurjer Wilenski № 248(4211) 9 wrze?nia 1937.
- ²³⁰. Kurjer Wilenski № 76(4752) 17 marca 1939.
- ²³¹. Kurjer Wilenski № 308(4268) 9 listopada 1937.
- ²³². Kurjer Wilenski № 227(4544) 20 sierpnia 1938.
- ²³³. Kurjer Wilenski № 18(4694) 18 stycznia 1939.
- ²³⁴. Kurjer Wilenski № 22(4698) 22 stycznia 1939.
- ²³⁵. Kurjer Wilenski № 24(4700) 24 stycznia 1939.
- ²³⁶. Kurjer Wilenski № 57(4019) 27 lutego 1937.
- ²³⁷. Kurjer Wilenski № 173(4737) 25 czerwca 1937.
- ²³⁸. Kurjer Wilenski № 18(4335) 18 stycznia 1938.
- ²³⁹. Kurjer Wilenski № 18(4726) 19 lutego 1938.
- ²⁴⁰. Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 138, 141.
- ²⁴¹. Kurjer Wilenski № 233(4196) 25 sierpnia 1937.
- ²⁴². Kurjer Wilenski № 11(4687) 11 stycznia 1939.
- ²⁴³. Kurjer Wilenski № 89(4051) 2 kwietnia 1937.
- ²⁴⁴. Пасля ўсіх перабудоваў, будынак існуе і зараз.
- ²⁴⁵. Там жа.
- ²⁴⁶. Kurjer Wilenski № 290(4250) 21 pazdziernika 1937.
- ²⁴⁷. Kurjer Wilenski № 347(4307) 18 grudnia 1937.
- ²⁴⁸. Kurjer Wilenski № 317(4373) 25 lutego 1938.
- ²⁴⁹. Slowo № 205 (5129) 28 lipca 1938.
- ²⁵⁰. Map'ян Зындрэм-Касцялкоўскі (Marian Zyndram-Kosciakowski) у 1935-36 гг. прэм'ер-міністр Польшчы, у 1936-39 гг. міністр працы і сацыяльнага забеспечэння.
- ²⁵¹. Kurjer Wilenski № 208(4526) 31 lipca 1938.
- ²⁵². Kurjer Wilenski № 317(4635) 18 listopada 1938.
- ²⁵³. Kurjer Wilenski № 11(4687) 11 stycznia 1939.
- ²⁵⁴. Kurjer Wilenski № 196(4872) 18 lipca 1939.
- ²⁵⁵. Kurjer Wilenski № 109(4785) 21 kwietnia 1939.
- ²⁵⁶. Slowo № 195(5477) 18 lipca 1939.

- ^{257.} Kurjer Wilenski № 186(4149) 9 lipca 1937.
- ^{258.} Беспартыйны блок супрацоўніцтва з урадам (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, BBWR) - арганізацыя палітычнай падтрымкі маршала Юзафа Пілсудскага і рэжыму "санаціі" ў Польшчы 1927-1935 гадоў. Фармальна Блок лічыўся пазапартыйным і непалітычным, рэальна ўяўляў сабой своеасаблівую "партыю ўлады", інструмент кантролю над палітычнай сістэмай Другой Рэчы Паспалітай.
- ^{259.} Дзмітрук А. П. Механізм фарміравання партыі "Лагера нацыянальнага аб'яднання" на прыкладзе заходне-беларускіх зямель // Веснік Марілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя науки: гісторыя, філософія, філалогія (історыческіе; філологіческіе; філософскіе). № 2 (40). 2012. С. 34-39.
- ^{260.} Kurjer Wilenski № 155(4117) 8 czerwca 1937.
- ^{261.} Slowo № 160(4724) 12 lipca 1937.
- ^{262.} Kurjer Wilenski № 209(4172) 1 sierpnia 1937.
- ^{263.} Kurjer Wilenski № 212(4175) 4 sierpnia 1937.
- ^{264.} Kurjer Wilenski № 230(4193) 22 sierpnia 1937.
- ^{265.} Kurjer Wilenski № 253(4216) 14 wrzesnia 1937.
- ^{266.} Kurjer Wilenski № 261(4223) 22 wrzesnia 1937.
- ^{267.} Kurjer Wilenski № 262(4224) 23 wrzesnia 1937.
- ^{268.} Kurjer Wilenski № 265(4227) 26 wrzesnia 1937.
- ^{269.} Kurjer Wilenski № 285(4246) 17 pazdziernika 1937.
- ^{270.} Kurjer Wilenski № 287(4247) 18 pazdziernika 1937.
- ^{271.} Kurjer Wilenski № 289(4249) 20 pazdziernika 1937.
- ^{272.} Kurjer Wilenski № 34(4352) 4 лютага 1938.
- ^{273.} Kurjer Wilenski № 35(4350) 5 лютага 1938.
- ^{274.} Kurjer Wilenski № 329(4289) 30 лістапада 1937.
- ^{275.} Kurjer Wilenski № 12(4330) 13 студзеня 1938.
- ^{276.} Kurjer Wilenski № 40(4358) 10 лютага 1938.
- ^{277.} Аб'яднанне польскіх прафсаюзаў (Zjednoczenie Polskich Związków Zawodowych) - прафсаюз, створаны ў 1937 г. Лагерам нацыянальнага аб'яднання (Oboz Zjednoczenia Narodowego, OZN) пасля таго, як да гэтага прафсаюзнага аб'яднання адмовіўся далучыцца Звяз Прафесійных Звязаў (ZZZ). Аб'яднанне польскіх прафсаюзаў у 1938 мела каля 100 тысяч членоў. Гэта прафсаюз цалкам падтрымліваў дзяржаўную палітыку.
- ^{278.} Kurjer Wilenski № 54(4372) 24 лютага 1938.
- ^{279.} Kurjer Wilenski № 202(4520) 25 lipca 1938.
- ^{280.} Slowo № 242(5166) 4 wrzesnia 1938.
- ^{281.} Kurjer Wilenski № 252(4570) 14 wrzesnia 1938.
- ^{282.} Kurjer Wilenski № 294(4612) 26 pazdziernika 1938.
- ^{283.} Мельнікаў Ігар. Польскія каланіяльныя мары // http://novychas.info/poviaz_casou/poljskija_kalanijalnyja_mary/
- ^{284.} Slowo № 191(4397) 14 lipca 1936.
- ^{285.} Kurjer Wilenski № 150(4112) 3 czerwca 1937.
- ^{286.} Kurjer Wilenski № 168(4130) 21 czerwca 1937.
- ^{287.} Kurjer Wilenski № 183(4146) 6 lipca 1937.
- ^{288.} Kurjer Wilenski № 184(4147) 7 lipca 1937.
- ^{289.} Kurjer Wilenski № 186(4149) 9 lipca 1937.
- ^{290.} Kurjer Wilenski № 179(4497) 2 lipca 1938.
- ^{291.} Slowo № 188(4394) 11 lipca 1936.
- ^{292.} Kurjer Wilenski № 274(4235) 5 pazdziernika 1937.
- ^{293.} Kurjer Wilenski № 80(4398) 22 marca 1938.
- ^{294.} Kurjer Wilenski № 299(4259) 30 pazdziernika 1937.
- ^{295.} Kurjer Wilenski № 299(4259) 30 pazdziernika 1937.
- ^{296.} Kurjer Wilenski № 95(4413) 6 kwietnia 1938.
- ^{297.} Kurjer Wilenski № 306(4266) 7 listopada 1937.
- ^{298.} Kurjer Wilenski № 54(4372) 24 лютага 1938.
- ^{299.} Kurjer Wilenski № 240(4203) 24 wrzesnia 1937.
- ^{300.} Kurjer Wilenski № 264(4582) 26 wrzesnia 1938.
- ^{301.} Kurjer Wilenski № 276(4594) 8 pazdziernika 1938.
- ^{302.} Kurjer Wilenski № 265(4583) 27 wrzesnia 1938.
- ^{303.} Kurjer Wilenski № 277(4595) 9 pazdziernika 1938.
- ^{304.} Kurjer Wilenski № 286(4604) 18 pazdziernika 1938.
- ^{305.} Kurjer Wilenski № 276(4594) 8 pazdziernika 1938.
- ^{306.} Там жа.
- ^{307.} Kurjer Wilenski № 280(4598) 12 pazdziernika 1938.
- ^{308.} Kurjer Wilenski № 286(4604) 18 pazdziernika 1938.
- ^{309.} Kurjer Wilenski № 284(4602) 16 pazdziernika 1938.
- ^{310.} Kurjer Wilenski № 304 (4622) 5 listopada 1938.
- ^{311.} Kurjer Wilenski № 303 (4621) 4 listopada 1938.
- ^{312.} Kurjer Wilenski № 307 (4624) 8 listopada 1938.
- ^{313.} Kurjer Wilenski № 52(4728) 21 лютага 1939.
- ^{314.} Kurjer Wilenski № 57(4733) 26 лютага 1939.
- ^{315.} Kurjer Wilenski № 66(4742) 7 марта 1939.
- ^{316.} Kurjer Wilenski № 107(4783) 19 kwietnia 1939.
- ^{317.} Slowo № 81(4645) 23 марта 1937.
- ^{318.} Kurjer Wilenski № 312(4272) 13 listopada 1937.
- ^{319.} Шлях Моладзі №14, 5 жніўня 1939.
- ^{320.} Slowo № 26(4233) 27 stycznia 1936.
- ^{321.} Slowo № 99(4306) 9 kwietnia 1936.
- ^{322.} Slowo № 246(4452) 8 wrzesnia 1936.
- ^{323.} Slowo № 50(4974) 20 лютага 1938.
- ^{324.} Там жа.
- ^{325.} Там жа.
- ^{326.} Kurjer Wilenski № 49(4367) 19 лютага 1938.
- ^{327.} Kurjer Wilenski № 76(4394) 18 марта 1938.
- ^{328.} Kurjer Wilenski № 332(4650) 3 grudnia 1938.
- ^{329.} Kurjer Wilenski № 42(4718) 11 лютага 1939.
- ^{330.} Kurjer Wilenski № 248(4211) 9 wrzesnia 1937.
- ^{331.} Kurjer Wilenski № 325(4285) 26 listopada 1937.
- ^{332.} Kurjer Wilenski № 32(4350) 2 лютага 1938.
- ^{333.} Kurjer Wilenski № 35(4350) 5 лютага 1938.
- ^{334.} Kurjer Wilenski № 306(4623) 7 listopada 1938.
- ^{335.} Kurjer Wilenski № 329(4647) 30 listopada 1938.
- ^{336.} Kurjer Wilenski № 349(4667) 20 grudnia 1938.
- ^{337.} Slowo № 212(5136) 4 sierpnia 1938.
- ^{338.} Kurjer Wilenski № 201(4519) 24 lipca 1938.
- ^{339.} Kurjer Wilenski № 314(4632) 15 listopada 1938.
- ^{340.} Slowo № 245(5169) 6 wrzesnia 1938.
- ^{341.} Kurjer Wilenski № 246(4564) 8 wrzesnia 1938.
- ^{342.} Slowo № 246(5170) 8 wrzesnia 1938.
- ^{343.} Slowo № 247(5171) 8 wrzesnia 1938.
- ^{344.} Slowo № 248(5172) 9 wrzesnia 1938.
- ^{345.} Slowo № 333(5257) 3 grudnia 1938.
- ^{346.} Kurjer Wilenski № 321(4639) 22 listopada 1938.
- ^{347.} Kurjer Wilenski № 13(4689) 13 stycznia 1939.
- ^{348.} Яўрэйскія кучкі - у Беларусі і Украіне так называюць перыяд, які пачынаецца за 2-3 дні да наступу Жарснага тыдня і супадае з яўрэйскім Вялікаднем, які пачынаецца на 15-ы дзень месяца нісана. Гэты дзень заўсёды выпадае на першую поўню пасля вясновага раўнадзенства, бо яўрэйскі каляндар вядзеца па месцавых цыклах.
- ^{349.} JurekoTeofani. Stosunki narodowosciowe i wyznaniowe w Lidzie w latach 1925-1939 // Ziemia Lidzka №12-1993.
- ^{350.} Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 50.
- ^{351.} Kurjer Wilenski № 19(4695) 19 stycznia 1939.
- ^{352.} Kurjer Wilenski № 20(4696) 20 stycznia 1939.
- ^{353.} Kurjer Wilenski № 28(4704) 28 stycznia 1939.
- ^{354.} Kurjer Wilenski № 42(4718) 11 лютага 1939.
- ^{355.} Kurjer Wilenski № 80(4756) 21 марта 1939.
- ^{356.} Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 95.
- ^{357.} Kurjer Wilenski № 109(4427) 22 kwietnia 1938.
- ^{358.} Kurjer Wilenski № 119(4437) 2 maja 1938.
- ^{359.} Kurjer Wilenski № 122(4440) 5 maja 1938.
- ^{360.} Kurjer Wilenski № 310(4628) 11 listopada 1938.
- ^{361.} Slowo № 192(5116) 16 lipca 1938.
- ^{362.} Slowo № 46(4253) 16 лютага 1936.
- ^{363.} Kurjer Wilenski № 250(4569) 13 wrzesnia 1938.
- ^{364.} Kurjer Wilenski № 253(4571) 15 wrzesnia 1938.
- ^{365.} Kurjer Wilenski № 172(3773) 24 czerwca 1936.
- ^{366.} Kurjer Wilenski № 173(3774) 25 czerwca 1936.
- ^{367.} Kurjer Wilenski № 151(4113) 2 czerwca 1937.
- ^{368.} Kurjer Wilenski № 282(4242) 13 pazdziernika 1937.
- ^{369.} Kurjer Wilenski № 48(4366) 18 czerwca 1938.
- ^{370.} Slowo № 33(4250) 3 лютага 1936.
- ^{371.} Kurjer Wilenski № 175(4493) 28 czerwca 1938.
- ^{372.} Kurjer Wilenski № 251(4570) 14 wrzesnia 1938.
- ^{373.} Kurjer Wilenski № 216(3817) 8 sierpnia 1936.
- ^{374.} Slowo № 265(5189) 27 wrzesnia 1938.
- ^{375.} Kurjer Wilenski № 87(4763) 28 марта 1939.

- ^{376.} Slowo № 221(4427) 13 sierpnia 1936.
- ^{377.} Kurjer Wilenski № 171(4133) 24 czerwca 1937.
- ^{378.} Ziemia Lidzka №5-1936.
- ^{379.} Kurjer Wilenski № 185(4148) 8 lipca 1937.
- ^{380.} Kurjer Wilenski № 186(4149) 9 lipca 1937.
- ^{381.} Kurjer Wilenski № 175(4493) 28 czerwca 1938.
- ^{382.} Kurjer Wilenski № 199(4875) 21 lipca 1939.
- ^{383.} Уладальнікам кінататра "Эдысон" быў Самуэль Левін, "Эры" - Тамашэвіч, "Маленькае" - Яблонскі.
- ^{384.} Kurjer Wilenski № 86(4048) 30 marca 1937.
- ^{385.} Цехановіч Лех, Незабытная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі летапісец № 4(32)-2005. С. 31.
- ^{386.} Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 58.
- ^{387.} Kurjer Wilenski № 213(4176) 5 sierpnia 1937.
- ^{388.} Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 81.
- ^{389.} Загідулін А.М. Ліда і Лідчына ў складзе II Рэчы Паспалітай (1921-1939 гг.) // Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспубл. навук.-практ. канф., (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 135.
- ^{390.} Шубраўцы, сябры літаратурна-грамадскага таварыства ліберальна-асветніцкага кірунку, якое існавала ў Вільні ў 1817-1822.
- ^{391.} Kurjer Wilenski № 119(4081) 2 мая 1937.
- ^{392.} Slowo № 223(4429) 15 sierpnia 1936.
- ^{393.} Kurjer Wilenski № 54(4016) 24 lutego 1938.
- ^{394.} Kurjer Wilenski № 58(4020) 28 lutego 1937.
- ^{395.} Там жа.
- ^{396.} Рэдута (Reduta) - эксперыментальны тэатр-лабараторыя, існаваў з 1919 па 1939 гг. У 1925 г. тэатр з Варшавы пераехаў у Вільню, размяшчаўся ў тэатры на Пагулянцы, у 1931 г. вярнуўся ў Варшаву.
- ^{397.} Kurjer Wilenski № 104(4066) 17 kwietnia 1937.
- ^{398.} Kurjer Wilenski № 132(4450) 15 maja 1938.
- ^{399.} Сапраўднае імя і прозвішча Богдан Эжэн Жуно (польску Eugeniusz Bodo; род. 28 снежні 1899 г. ў Жэневе - памёр 7 лістапада 1943 года ў Котласе Архангельской вобласці) - польскі кінаакцёр, эстрадны артыст, рэжысёр, сцэнарыст, танцор, спявак, канферанссе і прадзюсар.
- З 1917 пачаў выступаць у якасці спевака і танцора на сцэне Познанскага, а з 1919 - Варшаўскага рэвю ў вядомых сталічных кабарэ. У 1925 дэбютаваў у кіно, зняўшыся ў фільме "Rywale", і з гэтага моманту ён пачаў завяёваць у гледачоў сваю велізарную папулярнасць. Усяго Бадо выканаў ролі ў больш, чым 30 фільмах. Выступаў на экране ў ролі герояў - палібоўнікаў, здымаяўся ў трагічных, камедыйных і музычных фільмах. Стаяў "зоркай" польскага кіно міжваенага перыяду. Валодаючы добрым голасам, часта спяваў у фільмах і яго песні адразу ж становіліся шлягерамі. У 1932 г. ён атрымаў тытул неафіцыйнага караля польскіх акцёраў, а ў 1936 г. - караля стылю.
- Незадоўга да пачатку Другой Сусветнай вайны пачаў пісаць кінасцэнары і рэжысаваць фільмы, у якіх ён граў галоўныя ролі.
- Увесну 1939 г. адкрыў у Варшаве прэстыжнае "Кафэ Бадо". Падчас нямецкага ўварвання ў Польшчу і абароны Варшавы арганізоўваў канцэрты для салдат і грамадзянскага насельніцтва сталіцы.
- Падчас нямецкай акупацыі ў той час, калі тэатры і кінакампаніі Варшавы былі зачыненыя, ён працягваў працу свайго кафэ, у асноўным, з мэтай матэрыяльнай падтрымкі іншых вядомых польскіх артыстаў.
- Неўзабаве ён пераехаў у Львоў. Свабодна валодаючы рускай мовай, уладкаўшыся канферанссе і пачаў выступаць у тэатральным калектыве "Тэа-джаз" Генрыка Варса, рабіў грамзапісы сваіх песен на рускай мове (запісы захаваліся). Гастраляваў па СССР. Пасля вяртання з адной з паездак па Саюзе, вырашыў эміграваць у ЗША і падрыхтаваў неабходныя для гэтага дакументы. У чэрвені 1941 г. Яўген Бадо быў арыштаваны НКУС. Утрымліваўся некаторы час у перасыльных турмах Уфы і Масквы. Пра яго вызваленне безвынікова завіхаліся польскія эміграцыйныя ўлады. Пасля
- Масквы быў адпраўлены ў лагер у Котласе, дзе паводле архіўных звестак памёр ад знясілення і голаду 7 лістапада 1943. У 1938 г. Я. Бадо быў узнагароджаны Залатым Крыжкам Заслугі з мячамі.
- 2 кастрычніка 2011 года ў Котласе на мемарыяльных могілках Макарыха быў адкрыты помнік Я. Бадо.
- ^{400.} Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 59.
- ^{401.} Іда Камінская (Ida Kaminska, 1899-1980) - польская акторка. Нарадзілася ў Адэсе 18 верасня 1899 г. у сям'і акцёраў яўрэйскага тэатра на мове ідиш. Яе маці, Эстэр-Рухл Камінская была знакамітай актрысай, бацька - Аврум-Іцхак Камінскі - тэатральным акцёрам, рэжысёрам і прадзюсерам. Іда была сястрой музыканта Юзафа Камінскага і сястрэйнай сястрой акцёра Дэні Кея. Тэатральную кар'еру Іда пачала ў 1904 годзе ва ўзросце пяці гадоў. На кінаэкранах яна дэбютавала ў 1912 г. ў польскім фільме, дзе таксама здымаліся яе маці і сястра. За ўсю свою кар'еру ў кіно яна з'явілася толькі ў 11 фільмах, і толькі адзін з іх прынёс ёй вядомасць. У 1965 г. Камінская знялася ў чжааславацкім фільме "Крама на плошчы", роля ў якім прынесла ёй ў 1966 г. намінацыю на прэмію "Оскар" у якасці лепшай актрысы. Іда Камінская ўгаравана шэрагам нацыянальных польскіх узнагарод, у ліку якіх ордэн Адраджэння Польшчы 4 ступені, ордэн "Сцяг Працы" 1 ступені, ордэн "Сцяг Працы" 2 ступені, медаль "10-годдзе Народнай Польшчы" і медаль "1000-годдзе Польшчы".
- Апошні раз у кіно яна з'явілася ў 1970 г., пасля чаго працягвала тэатральную кар'еру, шмат гастролюючы па свеце. Іда Камінская памерла ў Нью-Ёрку 21 траўня 1980 г. ад сардэчна-сасудзістай хваробы.
- ^{402.} Kurjer Wilenski № 217(4534) 9 sierpnia 1939.
- ^{403.} Kurjer Wilenski № 28(4704) 28 stycznia 1939.
- ^{404.} Ziemia Lidzka №8-1939.
- ^{405.} Цехановіч Лех, Незабытная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі летапісец № 4(32)-2005. С. 29.
- ^{406.} Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 80.
- ^{407.} Naruszewicz W. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 91, 123.
- ^{408.} Kurjer Wilenski № 195(4158) 18 lipca 1937.
- ^{409.} Сайтава В.І. Краязнаўчая работа ў Лідзе 20-30-я гг. // Бібліятэчны свет. № 3-1999. С. 22-23.
- ^{410.} Kurjer Wilenski № 316(4276) 17 listopada 1937.
- ^{411.} Ziemia Lidzka № 11-1938.
- ^{412.} Ziemia Lidzka №1-1936.
- ^{413.} Ziemia Lidzka №3-2008.
- ^{414.} Kurjer Wilenski № 172(4134) 25 czerwca 1937.
- ^{415.} Kurjer Wilenski № 255(4218) 16 września 1937.
- ^{416.} Ziemia Lidzka №3-1937.
- ^{417.} Kurjer Wilenski № 345(4305) 16 grudnia 1937.
- ^{418.} Kurjer Wilenski № 59(4377) 1 marca 1938.
- ^{419.} Slowo № 142(4706) 25 maja 1937.
- ^{420.} Kościół farny w Mirze. Szkic monograficzny 1587-1937. Lida, Nakladem "Ziemi Lidzkiej". 1937.
- ^{421.} Kurjer Wilenski № 239(4202) 31 sierpnia 1937.
- ^{422.} Ziemia Lidzka №6-7-1937.
- ^{423.} Kurjer Wilenski № 338(4298) 9 grudnia 1937.
- ^{424.} Ziemia Lidzka № 12-1937.
- ^{425.} Там сама.
- ^{426.} Мечыслаў Ліманоўскі (Mieczysław Limanowski, 1876-1948). Прафесар Віленскага ўніверсітэта, геолог, заснавальнік, рэжысёр і літаратурны кіраўнік тэатра "Рэдута".
- ^{427.} Slowo № 42(4966) 12 maja 1938.
- ^{428.} Kurjer Wilenski № 19(4337) 20 stycznia 1938.
- ^{429.} ППВ (PPW, Pocztowe Przysposobienie Wojskowe) - арганізацыя вайсковай падрыхтоўкі паштовых работнікаў.
- ^{430.} Kurjer Wilenski № 26(4344) 27 stycznia 1938.
- ^{431.} Kurjer Wilenski № 123(4441) 6 maja 1938.
- ^{432.} Slowo № 182(5464) 5 lipca 1939.
- ^{433.} Slowo № 28(5310) 29 stycznia 1939.
- ^{434.} Kurjer Wilenski № 126(4444) 9 maja 1938.
- ^{435.} Kurjer Wilenski № 77(4395) 19 marca 1938.

- ⁴³⁶ Ziemia Lidzka № 5-6-1938.
- ⁴³⁷ Jan Duchnowski. Miasto walczącego ideału. Szkic kierunków ideologicznych Wilna w czasach dawniejszych i terazniejszości. Lida, Nakładem "Ziemi Lidzkiej". 1938.
- ⁴³⁸ Kurjer Wilenski № 217(4534) 9 sierpnia 1938.
- ⁴³⁹ Władysław Abramowicz. Strony Nowogrodzkie. Szkice Krajowawcze z 25 ilustracjami. Lida, Nakl. wyd. "Ziemi Lidzkiej". 1938.
- ⁴⁴⁰ Słowo № 170(5094) 23 czerwca 1938.
- ⁴⁴¹ Kurjer Wilenski № 178(4496) 1 lipca 1938.
- ⁴⁴² Kurjer Wilenski № 261(4579) 23 września 1938.
- ⁴⁴³ Ziemia Lidzka № 9-1938.
- ⁴⁴⁴ Kurjer Wilenski № 289(4607) 21 października 1938.
- ⁴⁴⁵ Ziemia Lidzka № 11-1938.
- ⁴⁴⁶ Kurjer Wilenski № 352(4670) 23 grudnia 1938.
- ⁴⁴⁷ Kurjer Wilenski № 31(4707) 31 stycznia 1939.
- ⁴⁴⁸ Kurjer Wilenski № 75(4751) 16 marca 1939.
- ⁴⁴⁹ Kurjer Wilenski № 78(4040) 29 marca 1937.
- ⁴⁵⁰ Kurjer Wilenski № 105(4423) 16 kwietnia 1938.
- ⁴⁵¹ Kurjer Wilenski № 148(4824) 31 maja 1939.
- ⁴⁵² Haćinovič Natalja. Lidski għistar-yħana-maistaċċi mużej // Lidski let-ṭapiseċċi №3-4(47-48) - 2009. C. 16.
- ⁴⁵³ Wiktorija Alipenkowa. Władysław Abramowicz. Proba zarysu monograficznego. Wilno, 2009. S. 10.
- ⁴⁵⁴ Kurjer Wilenski № 152(4828) 4 czerwca 1939.
- ⁴⁵⁵ Słowo № 208(5132) 1 sierpnia 1938.
- ⁴⁵⁶ Słowo № 212(5136) 4 sierpnia 1938.
- ⁴⁵⁷ Kurjer Wilenski № 13(4689) 13 stycznia 1939.
- ⁴⁵⁸ Kurjer Wilenski № 4(4680) 4 stycznia 1939.
- ⁴⁵⁹ Kurjer Wilenski № 86(4764) 29 marca 1939.
- ⁴⁶⁰ Józef Dziczkaniec. Samoobrona ziemi Lidzkiej. Lida, Nakl. Wyd. "Ziemi Lidzkiej". 1939.
- ⁴⁶¹ Kurjer Wilenski № 121(4797) 3 maja 1939.
- ⁴⁶² Słowo № 123(5405) 6 maja 1939.
- ⁴⁶³ Słowo № 131(5413) 14 maja 1939.
- ⁴⁶⁴ Kurjer Wilenski № 193(4869) 15 lipca 1939.
- ⁴⁶⁵ Kurjer Wilenski № 155(4831) 7 czerwca 1939.
- ⁴⁶⁶ Kurjer Wilenski № 191(4867) 13 czerwca 1939.
- ⁴⁶⁷ Kurjer Wilenski № 162(4838) 14 czerwca 1939.
- ⁴⁶⁸ Kurjer Wilenski № 189(4865) 11 lipca 1939.
- ⁴⁶⁹ Kurjer Wilenski № 216(4892) 7 sierpnia 1939.
- ⁴⁷⁰ Kurjer Wilenski № 217(4893) 8 sierpnia 1939.
- ⁴⁷¹ Słowo № 220(5502) 12 sierpnia 1939.
- ⁴⁷² Niewiero Florian. Historia kościoła parafialnego w Zyrmunach (1522-1624-1788-1938). Lida, Nakl. Wyd. "Ziemi Lidzkiej". 1939.
- ⁴⁷³ Słowo № 231(5513) 23 sierpnia 1939.
- ⁴⁷⁴ Ciechanowic Lech, Nəzabüyuna vüllä Cuväl'skaya 30-x gadoў XX stagodzja // Lidski Letapiseč № 4(32)-2005. C. 33.
- ⁴⁷⁵ Ziemia Lidzka № 6-7-1937.
- ⁴⁷⁶ Ziemia Lidzka № 11-1937.
- ⁴⁷⁷ Ziemia Lidzka № 12-1937.
- ⁴⁷⁸ Słowo № 317(4277) 18 listopada 1937.
- ⁴⁷⁹ Ziemia Lidzka № 10-1938.
- ⁴⁸⁰ Kurjer Wilenski № 78(4396) 20 marca 1938.
- ⁴⁸¹ Kurjer Wilenski № 40(1383) 10 lutego 1939.
- ⁴⁸² Słowo № 6(4570) 7 stycznia 1936.
- ⁴⁸³ Kurjer Wilenski № 122(3723) 4 maja 1936.
- ⁴⁸⁴ Słowo № 131(4337) 13 maja 1936.
- ⁴⁸⁵ Kurjer Wilenski № 156(3757) 8 czerwca 1936.
- ⁴⁸⁶ Kurjer Wilenski № 199 (3800) 22 lipca 1936.
- ⁴⁸⁷ Słowo № 113(4677) 26 kwietnia 1937.
- ⁴⁸⁸ Kurjer Wilenski № 119(4081) 2 maja 1937.
- ⁴⁸⁹ Słowo № 119(4683) 2 maja 1937.
- ⁴⁹⁰ Kurjer Wilenski № 120(4438) 3 maja 1938.
- ⁴⁹¹ Kurjer Wilenski № 122(4440) 5 maja 1938.
- ⁴⁹² Kurjer Wilenski № 149(4467) 1 czerwca 1938.
- ⁴⁹³ Kurjer Wilenski № 186(4504) 9 lipca 1938.
- ⁴⁹⁴ Kurjer Wilenski № 300(4618) 1 listopada 1938.
- ⁴⁹⁵ Kurjer Wilenski № 309(4627) 10 listopada 1938.
- ⁴⁹⁶ Słowo № 131(5413) 14 maja 1939.
- ⁴⁹⁷ Kurjer Wilenski № 152(4828) 4 czerwca 1939.

- ⁴⁹⁸ Стасевіч-Ясюкова Ірэна. Пра Марыю Стасевіч - маю маці - успаміны // Лідскі летапісец №4(60)-2012. С. 55.
- ⁴⁹⁹ Kurjer Wilenski № 96(3597) 6 kwietnia 1936.
- ⁵⁰⁰ Цехановіч Лех, Незабу́йная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагодзя // Lidski letapiseč № 4(32)-2005. C. 29-34.
- ⁵⁰¹ Kurjer Wilenski № 15(4333) 16 stycznia 1938.
- ⁵⁰² Ciechanowicz Lech, Ryszard Mierzwa. Dawnej Kamionce i ulicy Trzeciego Maja // Ziemia Lidzka №67-2005.
- ⁵⁰³ Naruszewicz Wl. Wspomnienia lidzianina. Warszawa, 2001. S. 97.
- ⁵⁰⁴ Kurjer Wilenski № 275(4236) 6 pazdziernika 1937.
- ⁵⁰⁵ Kurjer Wilenski № 74(4392) 16 marca 1938.
- ⁵⁰⁶ Kurjer Wilenski № 151(4113) 2 czerwca 1937.
- ⁵⁰⁷ Kurjer Wilenski № 270(4588) 2 pazdziernika 1938.
- ⁵⁰⁸ Стасевіч-Ясюкова Ірэна. Пра Марыю Стасевіч - маю маці - успаміны // Лідскі летапісец №4(60)-2012. С. 55.
- ⁵⁰⁹ Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 31, 93.
- ⁵¹⁰ Kurjer Wilenski № 151(4113) 4 czerwca 1937.
- ⁵¹¹ Słowo № 266(4830) 26 września 1937.
- ⁵¹² Kurjer Wilenski № 111(4429) 24 kwietnia 1938.
- ⁵¹³ Мельнікаў Irap. Польскае радыё ў Заходній Беларусі // Новы Час http://novychas.info/hramadstva/poljskaje_radyjo_u_zachodniaj
- ⁵¹⁴ Słowo № 106(5388) 19 kwietnia 1939.
- ⁵¹⁵ Słowo № 103(5385) 15 kwietnia 1939.
- ⁵¹⁶ Мельнікаў Irap. Польскае радыё ў Заходній Беларусі // Новы Час http://novychas.info/hramadstva/poljskaje_radyjo_u_zachodniaj
- ⁵¹⁷ Kurjer Wilenski № 32(3994) 2 lutego 1937.
- ⁵¹⁸ Kurjer Wilenski № 225(4542) 18 sierpnia 1938.
- ⁵¹⁹ Kurjer Wilenski № 302(4262) 3 listopada 1937.
- ⁵²⁰ Kurjer Wilenski № 303(4621) 4 listopada 1938.
- ⁵²¹ Kurjer Wilenski № 136(4812) 18 maja 1939.
- ⁵²² Słowo № 33(4240) 3 lutego 1936.
- ⁵²³ Słowo № 194(4400) 17 lipca 1936.
- ⁵²⁴ Słowo № 108(4314) 20 kwietnia 1936.
- ⁵²⁵ Słowo № 53(4617) 23 lutego 1937.
- ⁵²⁶ Słowo № 358(4922) 29 grudnia 1937.
- ⁵²⁷ Słowo № 121(4327) 3 maja 1936.
- ⁵²⁸ Kurjer Wilenski № 222(4539) 14 sierpnia 1938.
- ⁵²⁹ Słowo № 85(4292) 26 marca 1936.
- ⁵³⁰ Słowo № 194(4400) 17 lipca 1936.
- ⁵³¹ Kurjer Wilenski № 256(4218) 17 września 1937.
- ⁵³² Słowo № 220(4426) 12 sierpnia 1936.
- ⁵³³ Słowo № 221(4427) 13 sierpnia 1936.
- ⁵³⁴ Kurjer Wilenski № 254(4217) 15 września 1937.
- ⁵³⁵ Kurjer Wilenski № 316(4276) 17 listopada 1937.
- ⁵³⁶ Kurjer Wilenski № 331(4291) 2 grudnia 1937.
- ⁵³⁷ Kurjer Wilenski № 285(4245) 16 pazdziernika 1937.
- ⁵³⁸ Kurjer Wilenski № 289(4249) 20 pazdziernika 1937.
- ⁵³⁹ Kurjer Wilenski № 318(4278) 19 listopada 1937.
- ⁵⁴⁰ Kurjer Wilenski № 67(4029) 9 marca 1937.
- ⁵⁴¹ Kurjer Wilenski № 68(4030) 10 marca 1937.
- ⁵⁴² Kurjer Wilenski № 67(4029) 9 marca 1937.
- ⁵⁴³ Kurjer Wilenski № 258(4220) 19 września 1937.
- ⁵⁴⁴ Kurjer Wilenski № 330(4290) 1 grudnia 1937.
- ⁵⁴⁵ Kurjer Wilenski № 219(4182) 11 sierpnia 1937.
- ⁵⁴⁶ Kurjer Wilenski № 312(4272) 13 listopada 1937.
- ⁵⁴⁷ Kurjer Wilenski № 214(4177) 6 sierpnia 1937.
- ⁵⁴⁸ Kurjer Wilenski № 219(4182) 11 sierpnia 1937.
- ⁵⁴⁹ Kurjer Wilenski № 248(4211) 9 września 1937.
- ⁵⁵⁰ Kurjer Wilenski № 203(4166) 26 lipca 1937.
- ⁵⁵¹ Kurjer Wilenski № 251(4570) 14 września 1938.
- ⁵⁵² Kurjer Wilenski № 214(4177) 6 sierpnia 1937.
- ⁵⁵³ Kurjer Wilenski № 325(4285) 26 listopada 1937.
- ⁵⁵⁴ Kurjer Wilenski № 163(4482) 17 czerwca 1938.
- ⁵⁵⁵ Słowo № 164(5088) 18 czerwca 1938.
- ⁵⁵⁶ Kurjer Wilenski № 234(4197) 26 sierpnia 1937.
- ⁵⁵⁷ Kurjer Wilenski № 278(4239) 9 pazdziernika 1937.
- ⁵⁵⁸ Kurjer Wilenski № 232(4195) 24 sierpnia 1937.
- ⁵⁵⁹ Kurjer Wilenski № 240(4203) 1 września 1937.
- ⁵⁶⁰ Kurjer Wilenski № 299(4259) 30 pazdziernika 1937.

561. Kurjer Wilenski № 64(4382) 6 marca 1938.
 562. Kurjer Wilenski № 204(4167) 27 lipca 1937.
 563. Kurjer Wilenski № 71(4389) 13 marca 1938.
 564. Kurjer Wilenski № 254(4217) 15 września 1937.
 565. Kurjer Wilenski № 82(4400) 24 marca 1938.
 566. Kurjer Wilenski № 88(4406) 30 marca 1938.
 567. Kurjer Wilenski № 261(4223) 22 września 1937.
 568. Słowo № 196(4402) 19 lipca 1936.
 569. Kurjer Wilenski № 339(4299) 10 grudnia 1937.
 570. Słowo № 205(4411) 28 lipca 1936.
 571. Kurjer Wilenski № 226(4189) 18 sierpnia 1937.
 572. Słowo № 136(5418) 19 maja 1939.
 573. Słowo № 247(4453) 9 września 1936.
 574. Kurjer Wilenski № 28(3990) 29 stycznia 1937.
 575. Kurjer Wilenski № 95(3696) 5 kwietnia 1936.
 576. Słowo № 166(4372) 18 czerwca 1936.
 577. Kurjer Wilenski № 228(4191) 20 sierpnia 1937.
 578. Kurjer Wilenski № 304(4264) 5 listopada 1937.
 579. Kurjer Wilenski № 186(3787) 9 lipca 1936.
 580. Słowo № 101(5383) 14 kwietnia 1939.
 581. Słowo № 230(4436) 22 sierpnia 1936.
 582. Słowo № 273(4837) 3 października 1937.
 583. Kurjer Wilenski № 222(3823) 14 sierpnia 1936.
 584. Słowo № 162(4368) 14 czerwca 1936.
 585. Kurjer Wilenski № 192(4155) 15 lipca 1937.
 586. Kurjer Wilenski № 136(4098) 20 maja 1937.
 587. Kurjer Wilenski № 299(4259) 30 października 1937.
 588. Słowo № 64(4988) 7 marca 1938.
 589. Kurjer Wilenski № 92(4410) 3 kwietnia 1938.
 590. Kurjer Wilenski № 95(4413) 6 kwietnia 1938.
 591. Kurjer Wilenski № 179(4142) 2 lipca 1937.
 592. Kurjer Wilenski № 227(4190) 19 sierpnia 1937.
 593. Kurjer Wilenski № 231(4194) 23 sierpnia 1937.
 594. Kurjer Wilenski № 217(4534) 9 sierpnia 1938.
 595. Kurjer Wilenski № 237(4555) 30 sierpnia 1938.
 596. Słowo № 203(5485) 26 lipca 1939.
 597. Słowo № 22(4229) 23 stycznia 1936.
 598. Kurjer Wilenski № 192(3793) 15 lipca 1936.
 599. Kurjer Wilenski № 256(3857) 18 września 1936.
 600. Kurjer Wilenski № 264(3865) 26 września 1936.
 601. Słowo № 240(4446) 1 września 1936.
 602. Słowo № 241(4447) 2 września 1936.
 603. Kurjer Wilenski № 133(4096) 16 i 17 maja 1937.
 604. Kurjer Wilenski № 192(3793) 15 lipca 1936.
 605. Kurjer Wilenski № 279(4240) 10 października 1937.
 606. Kurjer Wilenski № 157(4475) 10 czerwca 1938.
 607. Kurjer Wilenski № 246(4564) 8 września 1938.
 608. Kurjer Wilenski № 347(4665) 18 grudnia 1938.
 609. Słowo № 144(5426) 27 maja 1939.
 610. Ляўрэш Л. Круцікаў У. Ліда на старых малюнках, паштоўках, фотадымках. Ліда. 2001. С. 7.
 611. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 612. Ziemja Lidzka. № 9-1936.
 613. Odolanicki-Poczobutt S. Województwo Nowogrodzkie. Wilno. 1936. S. 57.
 614. Ciehanowicz Lech. Przemysl gumowy "Ardal" S.A. // Zemja Lidzka. № 36. 1999.
 615. Codzienna Gazeta Handlowa №270, 26 listopada 1938.
 616. Там жа.
 617. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 618. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 619. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1032.
 620. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 621. Kurjer Wilenski № 239(4202) 31 sierpnia 1937.
 622. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 623. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1032.
 624. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 625. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1033.
 626. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 627. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1033.
 628. Lech Ciehanowicz. Przemysl lidzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Zemja Lidzka. № 41. 2000.
 629. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1032.
 630. Ciehanowicz. Miasto Lida w 1938 roku // Zemja Lidzka. № 48. 2003.
 631. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1033.
 632. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1033.
 633. Księga Adresowa Handlowa. Warszawa - Bydgoszcz. 1929. S. 1032.
 634. Ciehanowicz. Miasto Lida w 1938 roku // Zemja Lidzka. № 48. 2003.
 635. Słowo № 60(4267), 1 marca 1936.
 636. Kurjer Wilenski № 128(4804) 10 maja 1939.
 637. Kurjer Wilenski № 20(4338) 21 stycznia 1938.
 638. Kurjer Wilenski № 50(4368) 20 lutego 1938.
 639. Kurjer Wilenski № 54(4372) 24 lutego 1938.
 640. Kurjer Wilenski № 340(4658) 11 grudnia 1938.
 641. Kurjer Wilenski № 184(4147) 7 lipca 1937.
 642. Kurjer Wilenski № 84(4402) 26 marca 1938.
 643. Kurjer Wilenski № 92(4410) 3 kwietnia 1938.
 644. Kurjer Wilenski № 196(4514) 19 lipca 1938.
 645. Kurjer Wilenski № 91(4409) 2 kwietnia 1938.
 646. Kurjer Wilenski № 105(4423) 16 kwietnia 1938.
 647. Słowo № 308(4872), 7 listopada 1937.
 648. Kurjer Wilenski № 84(4402) 26 marca 1938.
 649. Kurjer Wilenski № 50(4723) 19 lutego 1939.
 650. Там жа.
 651. Ляўрэш Л. Прамысловасць горада Ліда ў 1920-30-я гг. // Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі ў XIX - пачатку XXI ст.: зб. науک. арт. Гродна, 2010. С. 187-188.
 652. Kurjer Wilenski № 171(4133) 24 czerwca 1937.
 653. Kurjer Wilenski № 207(4170) 30 lipca 1937.
 654. Kurjer Wilenski № 205(4168) 28 lipca 1937.
 655. Kurjer Wilenski № 209(4172) 1 sierpnia 1937.
 656. <http://pulman.livejournal.com/495608.html>
 657. Гл:
 658. Па Версальскай мірнай дамове горад Гданьск са сваёй акругай быў абвешчаны вольным горадам і перадазены Польшчы разам з выхадам да Балтыйскага мора. У Гданьску было асобнае самакіраванне, асобная паліцыя і т.д. Гданьскі (Данцигскі) калідор адразаў Усходнюю Прусію ад астатнай часткі Германіі паласой, працягласцю да 230 км і шырынёй 30-200 км.
 659. Kurjer Wilenski № 89(4765) 30 marca 1939.
 660. Kurjer Wilenski № 109(4785) 21 kwietnia 1939.
 661. Słowo № 130(5412) 13 maja 1939.
 662. Słowo № 86(5368) 28 marca 1939.
 663. Słowo № 181(5479) 12 lipca 1939.
 664. Słowo № 157(5439) 10 czerwca 1939.
 665. Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Ліда. 1995. С. 93-94.
 666. Słowo № 186(5468) 9 lipca 1939.
 667. Szymbielewicz Michał. Miasto Lida w 1938 roku // Zemja Lidzka №11-1938.
 668. Zmigrodzki Józef. Uroczystosci w 75-lecie powstania styczniowego w Lidzie // Zemja Lidzka №5-6-1938.
 669. Западная Белоруссия. Статистический справочник. Минск, 1939. С. 67-70 .100.
 670. Nowogrodzki Dziennik Wojewodzki. №23, 15 grudnia 1936. S. 190-192.

РАДАВОД СЯМ'І СТОЛЕ

УВОДЗІНЫ

Гісторыю ствараюць людзі: вядомыя і малавядомыя. Яны - нашы гонар і слава. Трэба толькі зразумець і ўсвядоміць, што кожны чалавек - гэта кніга, асобная планета. Гонар і слава Бярозаўкі - імёны заставальнікаў гутнай вытворчасці ў нашым краі Зянона Ленскага, Вільгельма Краеўскага, Юліюса Столе, Браніслава і Фелікса Столе... Гісторыя сям'і апошніх - легендарная старонка гісторыі Лідчыны. Іх уклад у развіццё шклозавода "Нёман" і горада значны.

У аснову дадзенага даследавання пакладзена гісторыя роду сям'і Столе. Вывучэнне лёсу гэтай сям'і закладвае трывалы фундамент, на аснове якога будуюцца сучэльнай карціна грамадскага жыцця цэлага рэгіёна.

Я вырашыла прыўзняць завесу невядомасці і расказаць пра лёс мужчын і жанчын, якія ў складаны гістарычны перыяд змаглі не толькі выжыць, унесці важкі ўклад у развіццё горада і завода, але і пакінуць пасля сябе след. Прынёманскі край стаў радзімай для прадстаўнікоў славутага роду Столе, толькі гістарычныя абставіны прымусілі іх пакінуць наш край. Яны і сёння не парываюць сувязі, цікавяцца жыццём горада і завода, наведваюць родныя для іх мясціны.

Асаблівую цікаласць пры напісанні работы выклікалі матэрыялы сямейнага сайта Столе, успаміны Яніны Столе (Краеўская), таксама Галіны Вініцкай, адной са старэйшых жыхарак нашага горада, лісты Дануты Столе-Гросфельд і Ўладзіслава Столе, архіўныя дакументы, а таксама вынікі працы краязнаўчага клуба "Пошук".

Гэта першая спроба сістэматызаваць матэрыял і скласці радавод заславальнікаў сучаснага прадпрыемства "Нёман". Пры напісанні работы былі выкарыстаны наступныя метады даследавання: збор і апрацоўка інфармацыі, метад аналізу і сінтэзу, метад параўнання гістарычных фактаў.

Навізна даследавання ўтым, каб паказаць уклад у развіццё горада і завода не толькі Юліюса Столе, але і астатніх прадстаўнікоў гэтага славутага роду [Дадатак 8], якія з'яўляліся акцыянерамі фірмы "Столе і сыны" [Дадатак 7].

РАЗДЗЕЛ I

ГЕНЕАЛАГЧНЫЯ ТЭРМІНЫ

Генеалогія стагоддзямі выпрацоўвала нормы афармлення звестак аб родных у выглядзе разнастайных табліц, роспісаў, дасце, картак, устанаўлівала выразныя правілы запаўнення гэтых дакументаў: графіку, сімволіку, нумарацыю і г. д. Перш за ёсё падам азначэнне радаводу.

Радавод - гэта пералік пакаленняў аднаго роду,

які ўстанаўлівае паходжанне і ступень роднасці [7, с. 204].

Радавод можна аформіць у выглядзе дрэва, табліцы або роспісу.

1.1. Радаводнае дрэва

Ва ўзыходным радаводзе пачынаюць з пэўнага чалавека, потым ідуць па ўзыходных прыступках або каленах да бацькі, дзеда, прадзеда і г. д., ад вядомага да невядомага [Дадатак 1, табліца 1].

У сыходным радаводзе пачынаюць з самага аддаленага з продкаў і паступова пераходзяць да нащадкаў [Дадатак 1, табліца 2].

Мужчынскі сыходны радавод указвае ўсіх нашчадкаў родапачынальніка па мужчынскай лініі з указаннем імёнаў іх жонак.

Мужчынскі ўзыходны радавод выглядае як адна лінія, паколькі ў кожным пакаленні паказаны толькі адзін продак мужчынскага полу. Прозвішча ў мужчынскіх радаслоўях толькі адно.

Змешаны сыходны радавод паказвае ўсіх нащадкаў родапачынальніка незалежна ад полу.

Змешаны ўзыходны радавод паказвае ўсіх продкаў па мужчынскай і жаночай лініі. У першым калене адзін чалавек, у другім - два, у трэцім - чатыры і г. д. у геаметрычнай прагрэсіі, прычым кожны чалавек належыць да іншага роду, так што ў чацвёртым калене прысутнічаюць прадстаўнікі восьмі родаў.

1.2. Радаводная табліца

Радаводная табліца - гэта тое ж самае, што і радавод, толькі без усялякіх упрыгожванняў. Кожнае пакаленне размешчана строга па гарызанталі. Старшынство асоб у кожным пакаленні ідзе злева направа.

У гарызантальнай табліцы інфармацыя размяшчаецца злева направа: спачатку родапачынальнік або чалавек, чый радавод складаецца, затым слупкамі па пакаленнях усе яго продкі ці нашчадкі. Старэйшыя нашчадкі змешчаны зверху, і табліца чытаецца зверху ўніз.

Кругавыя табліцы выкарыстоўваліся ў англійскай і французскай генеалогіі. У цэнтры - чалавек, для якога складаецца радавод. Далей круг дзеляць напалам, у адной палове продкі па бацькоўскай лініі, у другой - па мацярынскай. Кругавыя табліцы бываюць толькі ўзыходнымі [Дадатак 1, табліца 3].

Кожнаму чалавеку ў табліцы прысвойваюць свой нумар.

1.3. Радаводны роспіс

Радаводны роспіс - гэта пераказ табліцы, куды дабаўлены звесткі пра кожнае імя, пры гэтым указва-

еца крыніца інфармацыі. Пры кожным імені з левага боку ставіцца нумар па парадку.

Такім чынам, важна не толькі сабраць звесткі пра пэўны род, але і належным чынам іх сістэматызація, каб арыентавацца ў іх здолеў не толькі той, хто займаўся гэтай працай, але і ўсе астатнія. Генеалагічна навука распрацавала пэўныя прыёмы, якія карысна ведаць. Спачатку трэба сабраць інфармацыю. Далей неабходна выбраць форму складання радаводу. Гэта можа быць дрэва, табліца ці роспіс. Дзеля эканоміі месца змяшчаць толькі асноўныя звесткі на схеме: імя, прозвішча, гады жыцця. Усю астатнюю інфармацыю можна прыкладці да схемы. Неабходна рабіць дакладныя спасылкі на ўсе архіўныя і друкаваныя крыніцы, з якіх узяты звесткі.

РАЗДЗЕЛ 2

ГІСТОРЫЯ СЯМ'І СТОЛЕ

2.1. Аўгустын Столе і Ян Столе

Бярэ свой пачатак гісторыя сям'і Столле яшчэ з канца XVIII стагоддзя ў Паўночнай Чэхіі. Нараджаліся прадстаўнікі гэтай сям'і на тэрыторыі Польшчы (38%), Аргенціны (19%), Аўстраліі (15%), Украіны (8%), Беларусі (4%), ЗША (4%), Егіпта (4%), Італіі (4%), Казахстана (4%) [12].

Дзед Юліоса Столе, **Аўгустын Столе**, нарадзіўся ў 1793 годзе, пражыў кароткае жыццё - усяго 26 год. У 1819 годзе ажаніўся з Тарэсай Гедман (1798 - 1850). Памёр Аўгустын Столе, не дачакаўшыся нараджэння сына, Яна Аўгустына Столе.

Ян Аўгустын (1820 - 1890) - бацька Юліоса Столе. У 1844 годзе ажаніўся з Юліяй Гедман (1817 - 1906). Ян Аўгустын працаваў майстрам па роспісу шкла, пабудаваў прыгожы вялікі дом з агародам і садам на схіле гары ў Паўночнай Чэхіі. У сям'і нарадзілася шасцёра дзяцей, якія навучаліся мастацкаму майстэрству ў бацькоў. Пасля смерці мужа Юлія Столе (Гедман) пераехала жыць да старэйшага сына, Юліоса Столе, які ў гэты час ўжо актыўна развіваў гутнную вытворчасць у нашым краі. Памерла Юлія Гедман у 1906 годзе, пахавана на могілках у Бярозаўцы (месца находжанне магілы не вядома) [12].

2.2. Юліос Аўгустынавіч Столе

Юліос Аўгустынавіч Столе нарадзіўся ў 1855 годзе ў Паўночнай Чэхіі. У дваццацігадовым узросце Юліос Столе эміграваў у Польшчу, дзе ажаніўся з **Юзэфай Лібіх** (немка па паходжанні). У 1879 годзе разам з малагадовым сынам Аўгустам пераехаў у Дзяцькава Бранскай губерні на крыштальны завод, які быў заснованы сям'ёй Мальцевых, дзе пачаў працаваць мастаком па шкле, пазней стаў кірауніком мастацкай майстэрні. Разам з ім працавалі яго сёстры: Іаанна, Юлія, Аўгустына, а таксама брат Генрых [4, с. 10].

У 1891 годзе Юліос Столе разам з галоўным інжынерам Дзяцькавскага завода, Вільгельмам Краеўскім, пераехаў у Лідскі павет і арандавалі завод З.А. Ленскага, а ў 1894 годзе вырашылі заснаваць сваю вытворчасць па выпуску шкла. Спачатку - арандатары гуты "Нёман - А" З. А. Ленскага, а затым і сапраўдныя гаспадары. Пазней на беларускія землі перабраўся і іншыя члены сям'і Столе. Ім належалі не толькі шкляныя гуты "Нёман", а таксама гуты ў Барысаве і Ганцавічах. Гутнай вытворчасцю ў Ганцавічах (в. Ганцаўчы ў Лідскім раёне) кіраваў Генрых Столе. Са шклянай вытворчасцю звязалі сваё жыццё і сёстры Юліоса Столе: Іаанна Шаль (Столе), Юлія Кадлец (Столе) і Аўгустына Рокас (Столе). Трэба адзначыць, на колькі цёплымі і добразычлівымі былі адносіны паміж членамі сям'і Столе [4, с. 12]. У 1905 годзе патануў у Нёмане Вільгельм Краеўскі. Праз чатыры гады фірма "KS" была канчаткова выкуплена Юліосам Столе. Юліос Столе выплатіў сям'і Краеўскага яго долю, якая пазней вярнулася да Столе ў выглядзе пасагу. Яніна Краеўская выйшла замуж за Браніслава Столе, а Станіслава Краеўскую стала жонкай Фелікса Столе. Мая Краеўская была заручана з Эдвардам Столе (загінуў пад час польска-савецкай вайны пад Радзыминам, пахаваны на могілках у Бярозаўцы) [4, с. 12].

З 1923 года разам з Юліосам Столе пачалі кіраваць і яго сыны: Браніслаў і Фелікс, фірма атрымала назыву "Столе і сыны". Узнікла акцыянернае таварыства Ю. Столе "Нёман", членамі якога з'яўляліся прадстаўнікі сям'і Столе [11, ф. 9368].

У 1939 годзе капітал шклянай гуты Ю. Столе - "Нёман" - акцыянернага таварыства размяркоўваўся наступным чынам: Юзэфе Столе належала 401 акцыя, Браніславу Столе - 207 акцый, Яніне Столе - 192, Феліксу Столле - 271, Станіславе Столе - 195, Прыме Швыкоўскай - 24, Здзіславу Звяжынскаму - 36, Эміліі Звяжынскай - 237, Зоф'і Гажэланскай - 132, Юліі Лейтнекер - 45, Ядвізе Лейтнекер - 12 - усяго разам 1800 акцый. Аб'ём вырабленай заводамі прадукцыі склаў 1 600 000 злотых [11, ф. 9368].

Юліос Столе быў добра знаёмы з сусветна вядомай чэшскай школай гутніцтва і паспяхова пераносіў яе тэхнічныя правілы і прыёмы, арганізацыйныя прынцыпы і элементы дызайну ў практику працы свайго прадпрыемства. У прынёманскіх месцах ён правёў палову свайго жыцця, стараючыся стварыць прадпрыемства, вядомае сваімі вырабамі далёка за межамі гэтай мясцовасці. І гэта яму ўдалося.

У сям'і Юліоса і Юзэфы Столе было сямёра дзяцей [Дадатак 2]. Дочки: Юлія, Эмілія і Зоф'я, сыны: Аўгуст (памёр у маленстве), Фелікс, Браніслаў і Эдвард. Пражывала сям'я Столе ў "Старым дворыку" (сёння дзіцячы сад-яслі). Трэба адзначыць, што дзеці ў сям'і Столле атрымалі добрую адукцыю за мяжой, таксама звязалі сваё жыццё з гутнай вытворчасцю нашага краю, працягвалі справы бацькі. Працавітасць і добрыя манеры паводзін прывіваліся ў сям'і з маленства. У сям'і Столе ўмелі не толькі працаваць, але і цікава адпачываць. Летам на канікулы прыязджалі ўнукі Юліоса і Юзэфы Столе. Цікава бавілі час:

Стар. 96

адпачывалі на беразе Нёмана, каталіся на байдарках і каноэ, наладжвалі вандроўкі на Свіцязь, каталіся на спартыўных конях, гулялі ў тэніс, ставілі тэатральныя пастаноўкі і г. д. Сярод моладзі горада дзеянічала скайцкая арганізацыя.

У 1927 годзе Юліос Столе памёр, пахаваны на могілках г. Бярозаўкі. Юзэфа Столе пасля смерці мужа перасялілася да сына Фелікса ў "Новы дворык", працавала ў бібліятэцы. Пасля таго, як Юзэфа Столе не змагла хадзіць, яе вазіў у бібліятэку сабака, запрэжаны ў павозку. Сабака быў верны сваёй гаспадыні. Нават пасля таго, як яго не стала, у бібліятэцы пра яго напамінаў кóурый са шкурой сабакі. У 1939 годзе, напярэдадні Другой Сусветнай вайны, памерла Юзэфа Столе. На жаль, надпіс на магіле не паспелі зрабіць, пачалася вайна...

2.3. Брэты і сёстры Юліоса Столе

Ян Столе - брат Юліоса Столе, памёр у Бярозаўцы ў веку 25-ці год.

Іаанна Шаль (Столе) (1853 - 1914 гг.) выйшла замуж за Караваля Шаля. У сям'і нарадзілася 12 дзяцей. Караваль працаваў майстрам аконнага шкла, Іаанна - спачатку мастаком па ростпісу шкла на Дзяцькаўскім заводзе, затым на гуце "Нёман" у Бярозаўцы. Памерла Іаанна ў гады Першай Сусветнай вайны, пад час эвакуацыі ў Магілёве [12].

Генрых Столе (1860 - 1926 гг.) - уладальнік шкляных гут у Ганцавічах і Барысаве. У сям'і было шасцёра дзяцей. Пахаваны ў Ганцавічах. Лёс сям'і Генрыха Столе склаўся трагічна.

Юлія Кадлец (Столе) (1860 - 1922 гг.) пасля смерці мужа разам з дзвюма дочкамі прыехала да брата Юліоса ў Бярозаўку, дзе жыла і працавала мастаком па ростпісу шкла. Пахавана на мясцовых могілках (месца знаходжанне магілы не вядома) [12].

Аўгустына Рокас (Столе) - малодшая сястра Юліоса Столе. Выйшла замуж за Францішка Рокаса, працавала мастаком па ростпісу шкла на Дзяцькаўскім заводзе. У 1886 годзе ў іх нарадзілася дачка Францішка. Пад час Першай Сусветнай вайны ў 1916 годзе ля Віцебска загінуў яе муж. Некаторы час жыла ў дачкі недалёка ад Мічурынска. Памерла Аўгустына ў 1919 годзе [12].

2.4. Дзеці, унуکі і пляменнікі Юліоса Столе

Юлія Лейтнекер (Столе) (1880 - 1971 гг.) - старэйшая дачка Юліоса і Юзэфы Столе. У 1902 годзе выйшла замуж за Юзафа Лейтнекера, уладальніка фабрыкі кафлі для будаўніцтва печаў у Наваградку. У сям'і нарадзілася трое дзяцей: Ядвіга, Леапольд і Эдвард. Сям'я жыла ў "Старым дворыку" у Бярозаўцы. Юзаф Лейтнекер загінуў пад час Другой Сусветнай вайны. Пахавана ў Любліне на базыліянскіх могілках [12].

Эдвард Лейтнекер (1903 - 1991 гг.) - старэйшы сын Юліі і Юзафа, атрымаў вышэйшую адукацыю за мяжой, дыплом інжынера-хіміка. Да вайны працаваў

Лідскі Летапісец № 2 (66)

на гуце "Нёман". Удзельнік Другой Сусветнай вайны, служыў у арміі генерала Андэрса, камандаваў батальёнам. З 1946 года ў Англіі. У гэтым жа годзе ажаніўся з **Марыяй Луізай Мугіні**. У 1948 годзе сям'я эмігравала ў Аргенціну. У іх сям'і нарадзілася пяцёра дзяцей, якія сёння жывуць у Аргенціне [12].

Леапольд (1904 - 1941 гг.) - сярэдні сын Юліі і Юзафа, атрымаў добрую адукацыю за мяжой, працаваў інжынерам-хімікам на заводзе. Ажаніўся з **Ганнай Краеўскай**, сям'я мела свой уласны дом у Бярозаўцы. У сям'і нарадзілася трое дзяцей. Пад час вайны быў падпаручнікам польскай арміі (29-ы полк лёгкай артылерыі), загінуў у Асвенцыме ў 1941 годзе [12].

Пасля другой сусветнай вайны Ганна Лейтнекер змяніла прозвішча на Краеўскую, таму што Лейтнекер - прозвішча не польскага паходжання.

Ядвіга (1907 - 1971 гг.) - малодшая дачка Юліі і Юзафа, жыла ў "Старым дворыку" ў Бярозаўцы, пасля Другой Сусветнай вайны выехала ў Польшчу, жыла і працавала ў г. Лодзі. Пахавана ў Любліне [12].

Эмілія Звяжынская (1882 - 1948 гг.) - другая дачка Юліоса і Юзэфы Столе. У 1906 годзе быў заключаны шлюб Эміліі з палкоўнікам, доктаром медыцины **Феліксам Звяжынскім**. Феліксу Звяжынскому (1870 - 1938 гг.) належаў прыгожы мураваны палац каля Вільні. У 1908 годзе ў сям'і нарадзіўся сын Здзіслаў Звяжынскі. Ва ўзросце 67-мі год у 1938 годзе памер Фелікс Звяжынскі. Эмілія перажыла мужа на дзесяць год, памерла ва ўзросце 66-ці год. Пахаваныя каля маёнтка Гозіцэ, у сямейным склепе [12].

Здзіслаў Звяжынскі (1908 - 2003 гг.), атрымаў вышэйшую адукацыю ў Вільні. У 1934 годзе ажаніўся з **Янінай Буш**. Пасля Другой Сусветнай вайны сям'я пераехала жыць у Польшчу. У сям'і было чацвёра дзяцей, якія сёння жывуць і працуяць у Польшчы [12].

Браніслаў Звяжынскі (1881 - 1941 гг.) - старэйшы сын Юліоса і Юзэфы Столе. У 1906 годзе ажаніўся з **Янінай Краеўскай**. У 1907 годзе ў сям'і нарадзіўся сын **Люцыян Столе**, памёр у 1913 годзе, пахаваны на могілках у Бярозаўцы. Немаўляткам памер і другі сын, **Стэфан** (1910 - 1911 гг.), пахаваны таксама ў Бярозаўцы, разам з братам. У 1911 годзе нарадзілася дачка **Яніна (Інка) Алмасі (Столе)**. З 1923 па 1939 год Браніслаў - камерцыйны дырэктар, займаўся пошукам рынка збыту, бываў у шматлікіх паездках, прывозіў неабходную інфармацыю і прапановы. Сям'я працавала ў прыгожым асабняку "Белы дворык". 28 верасня 1939 года арыштаваны службай НКУС і аўбінавачаны ў прапагадзе контррэвалюцыі супраць СССР і камуністычнай партыі. Згодна з рапортам Спеціяльной Камісіі пры НКУС СССР ад 29.11.1940 Браніслаў быў сасланы ў лагер ў Плецк пад Архангельск на 8 гадоў і ў 1941 годзе расстрэляны [10, BEB - 6051 - 99(4)108]. Згодна з апублікованай працай С. Кальбарчыка "Спіс савецкіх лагераў - месцаў прымусовай працы грамадзян Польшчы ў 1939 - 1943 г. "памёр у 1941 Столе, уладальнік гуты Нёман ў ваколіцах Ліды" [5, с. 209]. 14 красавіка 1989 года быў рэабілітованы [10, BEB - 6051 - 99(4)108].

У ноч на 20 жніўня 1941 года разам з сям'ёй была арыштавана службай НКУС у Бярозаўцы і **Яніна Столе (Краеўская)**. Адбывала ссылку ў працоўным лагеру на ўсходнім беразе Енісея. Там яна працавала на лесанарыхтоўцы. 10 траўня 1946 года вярнулася ў Польшчу. Жыла і працавала ў Лодзі. Пражыла 97 год, памерла ў 1982 годзе, пахавана на могілках у Лодзі. Пакінула ўспаміны: 1939 - 1941 гады, запісаныя пляменніцай Ганнай Міхальскай (Швыкоўской) [Дадатак 4].

Яніна Алмасі (Столе) (1911- 2000 гг.) - дачка Браніслава і Яніны Столе. Нарадзілася ў Бярозаўцы каля Нёмана. У 1937 годзе выйшла замуж за Ёзафа Алмасі, а 8 кастрычніка 1938 года маладыя эмігруюць ў Венгрыю. У іх сям'і нарадзілася чацвёра дзяцей . У 1948 годзе сям'я эмігруе ў ЗША, жывуць у Нью-Ёрку. 18 жніўня 1989 года сям'ю спасцігае гора: памірае Ёзаф Алмасі ад інсульту. А Яніна Алмасі не стала 3 снежня 2000 года. Пахавана на могілках Святога Адкупіцеля ў Нью-Ёрку[12].

Фелікс Столе нарадзіўся 27 ліпеня 1888 года ў мястэчку Дзяцькава Бранскага павета Арлоўскай губерні ў сям'і Юліоса Столе і Юзэфы з роду Лібіхаў [9]. Вучыўся ў рэальнай школе ў Вільні, скончыў сем класаў у 1906 годзе. У школе наведваў гуртк самавыхавання польскай моладзі, удзельнічаў у школьніх забастоўках у 1904 годзе на свята Святога Казіміра і пад час рэвалюцыйных беспарадакуў у 1905 годзе. Затым чатыры семестры вучыўся ў політэхнічным універсітэце ў г. Анхальт у Нямеччыне. З 12 снежня 1909 года па 21 верасня 1910 года служыў у 28-ым Сібірскім стралковым палку ў Іркуцку. 1 чэрвеня 1910 года атрымаў званне каправа, 28 верасня 1910 года здаў экзамен на званне афіцэра ў 7-ай Сібірскай дывізіі. 14 жніўня 1913 года ў Кафедральным Рымска-каталіцкім парафіяльным касцёле ў Менску бярэ шлюб са **Станіславай Столе (Краеўская)** [9] .

1 жніўня 1914 года быў прызваны ў рускую армію, дзе і служыў да 26 сакавіка 1916 года ў званні лейтэнанта, спачатку ў эвакуацыйнай камісіі ў Полацку, затым на 127-м эвакуацыйным пункце прыфронтавай тэрыторыі, пазней служыў у 20-ым стралковым палку ў 13-ай роце. Пад час службы ў рускай арміі належала да Саюза польскіх ваеных 3-га армейскага рускага корпуса. 15 чэрвеня 1914 года нараджаемца ў іх сям'і дачка **Прыма** (прозвішча па мужу **Швыкоўская**). З 15 жніўня 1917 года па 1 чэрвеня 1918 года займаў пасаду камандзіра ў аддзеле конных войск 2-га стралковага палка 1-га польскага корпуса на Усходзе [10, ф.3258]. Да 1920 года працаўаў у Вільні ў Асацыяцыі самадукатаў і ўзаемнай дапамогі польскай моладзі. У гэтым жа годзе звяртаецца да вышэйшых інстанций з просьбай прызначыць добраахвотнікам у польскую армію для ўдзелу ў абароне польскай мяжы. Служыў у польскай арміі з 1 ліпеня 1920 года па 26 студзеня 1921 года ў кавалерыйскім палку. Прайшоў курс карабінераў з адзнакай "вельмі добра" з кваліфікацыяй інструктара, потым служыў у якасці камандзіра звяза 3-га эскадрона 201-га палка добраахвотнікаў-кавалерыстаў. 31 студзеня 1921 года быў адпраў-

лены ў рэзерв па загаду Вярхоўнага камандавання або афіцэрах добраахвотніках [ВЕВ - 6051 - 99(4)108].

Быў адзначаны:

- ордэнамі Св. Станіслава і Св. Ганны III ступені ў расейскім войску;

- муараўай стужкай Ганаравага Легіёна I Польскага корпуса на Усходзе;

- крыжам "Virtuti Militari" 5 класа, прысвоеным загадам L.9926/V 23 кастрычніка 1920 г. камандаваннем VI польскай арміі;

- крыжам "Walecznych", прысвоеным загадам № 9687/22 1 чэрвеня 1922 г. кіраўніцтвам Міністэрства вайсковых спраў [ВЕВ - 6051 - 99(4)108].

З лютага 1921 года да верасня 1939 года працаўаў у шкляных гутах Юліоса Столе "Нёман" у Бярозавым гаі ў Лідскім павеце Наваградскага ваяводства. З 1923 года прызначаны тэхнічным дырэктарам гуты "Нёман". 31 студзеня 1927 года ў сям'і нараджаемца сын **Лех Пётр Столе**. У 1933 годзе Фелікс абраны старшынём пажарнай бяспекі на шклозаводзе "Нёман". 4 верасня 1937 года ў Рымска-каталіцкай парафіі ў Бярозаўцы бярэ шлюб яго дачка Прыма з Андрэем Швыкоўскім. Сям'я Фелікса Столе пжыла ў прыгожым доме "Новым дворыку" (сёння размешчана школа мастацтваў) [9] .

28 верасня 1939 года быў арыштаваны службай НКУС [Дадатак 3]. Спачатку знаходзіўся ў турме ў Лідзе, затым быў даставлены ў Баранавіцкую турму. Да чэрвеня 1941 года ў турме яго наведвала жонка, Станіслава Краеўская, 8 чэрвеня 1941 года яна прыбыла апошні раз у турму, Фелікса Столе тут ужо не было. 23 чэрвеня 1941 года Баранавічы былі абстралены з паветра нямецкімі бамбардзіроўшчыкамі, магчыма, тады і загінуў Фелікс Столе. Савецкія ўлады эвакуацый з Баранавіцкай турмы не праводзілі. Прычына, абставіны і месца смерці Фелікса Столе застаўща невядомымі [9, R - VI/TZ/1570].

Станіслава Столе (Краеўская) - жонка Фелікса Столе, нарадзілася 12 студзеня 1891 года ва Ўстроні. У 1910-1913 гадах вучылася ў Кракаве, пасля закончыла гімназію ў Менску, а затым на падставе спецыяльнага іспыту атрымала патэнт настаўніка ў Маскве. 14 жніўня 1913 года ў Кафедральным Рымска-каталіцкім касцёле ўзяла шлюб з Феліксам Столе. У ноч на 20 жніўня 1941 года разам з сям'ёй была арыштавана службай НКУС у Бярозаўцы. Усю сям'ю змясцілі ў працоўным лагеру на ўсходнім беразе Енісея. Там яна працавала на лесанарыхтоўцах. 10 траўня 1946 года вярнулася ў Польшчу. Пасля вяртання ў краіну працавала ў політэхнічным інстытуце ў Галоўнай бібліятэцы да 31 студзеня 1968 года, дзе займалася класіфікацыяй кніг на славянскіх мовах. Памерла 14 студзеня 1979 года, пахавана ў Лодзі, было ёй 88 гадоў [9].

Трагічна склаўся лёс ўсёй сям'і Фелікса Столе.

Прыма Швыкоўская (Столе) нарадзілася 15 чэрвеня 1914 года, прыблізна ў 1937 годзе абараніла ў Варшаве дысертацыю па тэме: "Структурныя змены ў прымесловасці шкляной вытворчасці, выкліканыя крэзісам". Займалася рэкламай вырабаў шклозавода

"Нёман" Ю. Столе. 4 верасня 1937 года ў Рымска-ката-ліцкім касцёле ў Бярозаўцы ўзялала шлюб з **Андрэем Швыкоўскім**. 20 чэрвеня 1938 года нарадзілася дачка **Ганна Швыкоўская-Міхальская**. 20 чэрвеня 1941 года Прыма арыштавана службамі НКУС у Бярозаўцы. Працуе ў калгасе на заходнім беразе Енісея, каля Ачынска, пастухом, шафёрам, а затым пры дэзынфекцыі вагонаў на чыгунцы. Трагічна загінула 28 кастрычніка 1942 года ў Ачынску Краснадарскага краю, пакінуўшы сіратой трохгадовую дачку, якую выхоўвала бабуля Станіслава Столе [9].

Станіслаў Столе - сярэдні сын Фелікса і Станіславы, нарадзіўся 16 лютага 1916 года ў Рагачове (пад час эвакуацыі ў Рагачове ў гады Першай Сусветнай вайны). У 1935 годзе скончыў гімназію імя Жыгімonta Аўгуста ў Вільні. Далей працягвае вучобу ў Берліне, дзе вучыцца на інжынера-хіміка па шкляной вытворчасці, працаваў на заводзе "Нёман". Пасля арышту бацькі, Станіслаў разам з малодшым братам Лехам, уступілі ў АК "Bohdanka" Наваградскага краю. Быў цяжка парапенены ў часе бою каля Усельюба і вывезены ў Варшаву. Пад час Другой Сусветнай вайны перайшоў на бок амерыканцаў. Пасля вайны адшукаў свой Берлінскі дыплом, працаваў дырэктарам польскай тэхнічнай школы ў Англіі, пазней у Люксембургу. У пачатку 1950-ых гадоў выехаў у Аўстралію, дзе узяў шлюб з **Зінаідай Краеўскай (Арцюх)**, якая памерла ў 1963 годзе, і там заснаваў свой шкляны завод. Памёр Станіслаў Юзаф Столе па прычыне хваробы на бранхагенны рак у прыватнай бальніцы ў Квінслінде ў 1986 годзе. Там і пахаваны [9].

Лех Столе нарадзіўся 31 студзеня 1927 года ў Бярозаўцы. Вучыўся ў гімназіі імя Жыгімonta Аўгуста ў Вільні. У 1943-1944 гадах член АК "Багданка" на тэрыторыі Наваградчыны, спачатку на аб'екце ў горадзе Бярозаўка Лідскага павета. 8 верасня 1944 года арыштаваны службай НКУС у Бярозаўцы (у дакументах пазначана дата 23 верасня 1944 года). Выдаў яго ўладам працаўнік гуты "Нёман" - Васіль Брыль. Заключаны ў турму ў Лідзе, затым у Менску. У 1945 годзе асуджаны судом Асаблівой Нарады НКУС СССР з артыкула 64 і 76 Крымінальнага Кодэксу Беларускай ССР на 10 гадоў працоўнага лагера за прынадлежнасць да белапольскай арганізацыі. Пакаранне адбываў з 23 верасня 1944 года па 2 верасня 1954 года ў спецыяльным лагеры "Пясчаным" Карагандзінскай вобласці, прызначаным для палітычных зняволеных. 4 лістапада 1954 года ксёндз Уладзіслаў Букоўскі даў шлюб Леху Пятру і **Зузанне Рупета**. У снежні 1955 года быў рэпатрыяваны ў Польшчу. У іх сям'і нарадзілася пяцёра дзяцей. У 1961 годзе паступае на вячэрнє аддзяленне тэхнікума будаўнічых матэрыялаў для тых, хто працуе. У 1970 годзе заканчвае Варшаўскі Політэхнічны інстытут і атрымоўвае дыплом інжынера-будаўніка. У 1975-1977 гады, 1981-1989 гады працуе інспектарам будаўнічага нагляду і галоўны спецыялістам па вытворчасці на прадпрыемстве Сельскагаспадарчага Будаўніцтва ў Апочне.

За працоўную дзеянасць быў узнагароджаны:

Лідскі Летапісец № 2 (66)

- Бронзавым Крыжам Заслугі для будаўніцтва (17.XII.1975 г.);

- Залатой адзнакай Заслужаных для будаўніцтва і прамысловасці будаўнічых матэрыялаў (20.VIII.1985 г.).

За патрыятычную дзеянасць у Арміі Краёвай узнагароджаны:

- Ганаровай адзнакай жаўнера Арміі Краёвай Віленскай акругі "WIANO" і Наваградскай акругі "Now" (15.VIII.1984 г.);

- Партызанскам крыжам (19.VIII.1992 г.);

- Крыжам Арміі Краёвай (30.IX.1993г.);

- Орднам пакуты і перамогі для рэпрэсаваных ад 1939 г. да 1989 г. за барацьбу за Польшчу вольную і справядлівую (11.XI.1993 г.);

- Адзнакай ветэрана баёў за незалежнасць (1995 г.);

- Памятнай адзнакай "Акцыі Бура".

А таксама адзначаны іншымі ўзнагародамі:

- Залаты медаль апекуна месцаў нацыянальной памяці (23.VIII.1993 г.);

- Ганаровай адзнакай сібірака (17.VI.1996 г.) [8].

12 жніўня 1996 года не стала Леха Столе. Пахаваны на могілках па вуліцы Паўстанцаў у Лодзі [9].

Зоф'я Гажэланская (Столе) (1890 - 1943 гг.) - малодшая дачка ў сям'і Юліоса і Юзэфы Столе. У 1921 годзе выйшла замуж за Антона Гажэланскага. У сям'і было двое дзяцей. **Антон Гажэланскі** загінуў у 1942 годзе. Пахаваны ў сямейным склепе ў Варшаве. У 1943 годзе Зоф'я выйшла замуж за Яна Смалінскага з Бярозаўкі, памерла у гэтым жа годзе. **Ян Смалінскі** ў 1944 годзе быў арыштаваны і расстраляны. Сын Зоф'і, **Антон Мадэст Гажэланскі** і яго сям'я, ад першага шлюбу жыве ў рэспубліцы Тола, працаваў інжынерам - архітэктарам. Дачка Зоф'і, **Яніна Маціеўская (Гажэланская)** жыла ў Гданьску, вязень канцлагера, у 1980-ыя гады наведвала Бярозаўку. Працавала перакладчыкам французскай мовы. Пахавана ў Гданьску [12].

Герман Шаль (1881 - 1980 гг.) - плямяннік Юліоса Столе, сын Каала Шаля і Іаанны Шаль (Столе). Менавіта да сястры Іаанны звярнуўся Юліос Столе з просьбай пазычыць чатыры тысячи золотых на адкрыццё новай гуты, за што абяцаў за свой кошт выхоўваць яе сына Германа. Сястра згадзілася, бо ёя было 12 дзяцей. Так Герман з 10-ці год жыў і вучыўся за кошт дзядзькі. З'яўляючыся плямяннікам Юліоса Столе, ён з малых гадоў далучаўся да шкляной вытворчасці [4, с. 15].

Асноўныя спазнанні ў вобласці гутніцтва Герман Шаль атрымаў, працуучы з 1906 года на працягу 6 гадоў памочнікам галоўнага інжынера заводаў "Нёман А" і "Нёман Б" чэха Яигана Халіка, стараючыся пераняць найбольш ведаў і досведу ад свайго настаўніка. У 1905 годзе ўзяў шлюб з **Геленай Вансовіч**, ураджэнкай Літвы. У 1912 годзе быў прызначаны галоўным інжынерам завода, займаў гэтую пасаду да канца 1930-х гадоў.

Прыродная дапытлівасць і працавітасць да-зволілі яму ў дасканаласці авалодаць шырокім комп-

лексам пытанняў, звязаных з вытворчасцю вырабаў шкла: склад гатункаў шкла, працэсы іх варэння, афарбоўванне і абясколерванне; канструкцыі шкловарных печаў, іх будаўніцтва і рамонт; праектаванне металаформаў і мастакае канструяванне вырабаў; падрыхтоўка фарбаў для вонкавага дэкаравання і інш. Герман Шаль наладзіў вытворчасць ізалятараў па новай тэхналогіі. Завод атрымаў вялікі заказ на ізалятары ад Міністэрства пошт і тэлеграфаў і Польскай чыгункі (каля 1 млн. штук у год), што ў сваю чаргу выратавала прадпрыемства ад банкротства. У 1933 годзе Герман Шаль распрацаваў тэхналогію вытворчасці чарак на прасаванай ножцы. Ён таксама займаўся арганізацыяй і планаваннем вытворчасці, складам шкла, працэсам варкі і г. д. [4, с. 15].

З яго іменем звязаны амаль 50-гадовы перыяд працы завода. Побач з укараненнем шэррагу навінак у вобласці шкловарэння, ён распрацаваў і ўкараніў тэхналогію вырабу камбінаваных вырабаў кілішкавай групы з выдзіманай чаракай і прасаванай ножкай з бескаляровага і каляровага шкла. Працаваў Герман Шаль і пасля Другой Сусветнай вайны, аднаўляў завод. Галоўным інжынерам працаваў да 1952 года, затым кіраўніком лабараторыі і майстрам каляровага шкла. Займаўся, у асноўным, варэннем, афарбоўваннем і абясколерваннем шкла, а таксама будаўніцтвам і рамонтам шкловарных і іншых печаў, з'яўляючыся бяспрэчным аўтарытэтам у гэтых пытаннях.

У 1956 годзе ідзе на заслужаны адпачынак. У 1957 годзе з жонкай едзе ў г. Лодзь (Польшча) да дачкі, дзе і жывуць некаторы час. Пасля смерці жонкі Герман Шаль жыве ў сына ў Познані. Памёр ва ўзросце 99 гадоў 28 чэрвеня 1980 года. Пахаваны ў Лодзі [12].

Францішка Ціткова (Рокас) (1886 - 1949 гг.) - плямянніца Юліоса Столе, дочка Аўгустыны Рокас (Столе). Выйшла замуж за **Яна Ціткова** ў 1906 годзе. У іх сям'і нарадзілася троє дзяцей, сярод іх і славуты мастак па роспісу шкла Міхай Ціткоў. У 1940 годзе памёр муж, Ян Ціткоў [12].

Міхай Ціткоў (1909 - 1979 гг.) - сын Францішкі (Рокас) і Яна Ціткова. Скончыў тэхнічную школу імя маршала Юзафа Пілсудскага ў Вільні ў 1931 годзе. Працаваў галоўным мастаком па роспісу шкла на гуце "Нёман", аўтар Каталогу вырабаў фірмы "Столе і сыны" 1939 года. Па яго эскізах выраблялі урну для сэрца Ю. Пілсудскага ў 1935 годзе на гуце "Нёман", а таксама ён - аўтар настольнай лямпты, выкананай ў пяці колерах з выявай Варшаўскага замка для польскага презідэнта Ігнацыя Масціцкага (траўленне "Гале") [4, с. 17].

У гэтым раздзеле я імкнулася расказаць пра лёс асобных прадстаўнікоў сям'і Столе. Пражываюць сёння прадстаўнікі знакамітага роду Столе ў Польшчы (67%), Ірландыі (11%), Аргенціне (6%), ЗША (6%), Брытанскіх астраўах (6%), Аўстраліі (6%) [12].

Прадстаўнікі гэтага роду ўнеслі важкі ўклад у развіццё нашага шклозавода "Нёман" і горада. Яны не спыняліся ні перад ніякімі цяжкасцямі, дзеля дасягнення патрэбнага выніку. Не баяліся эксперыментаваць, укараняць навінкі, абменьвацца досведам. Развівалі інфраструктуру горада, жылі агульной сямейнай

справай, якая знаходзіць свой працяг і сёння.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Спроба рэканструкцыі дрэва роду Столле дазволіла высветліць многія пытанні звязаныя з бліскучай кар'ерай гэтай сям'і на нашых землях. Аналіз літаратуры і крэніц, якія былі выкарыстаны пры напісанні работы дазваляе зрабіць вывод, што гісторыя гэтай сям'і хавае ў сабе яшчэ нямала сур'ёзных навырашаных пытанняў.

Документы Варшаўскага архіва далі магчымасць больш шырока ахарактарызаць уклад сям'і Столе ў развіццё шкліяной вытворчасці завода "Нёман" і нашага горада, удакладніць некаторыя гістарычныя факты.

Гэтае даследаванне было цікавае яшчэ і тым, што дазволіла ўбачыць, на сколькі моцныя карані ў кожнага чалавека на гэтай зямлі. Генеалогія - карысная навука, якая дазваляе з'яднаць цэлья сем'і, пакаленні людзей, прасачыць за іх лёсам, бо ўсе жывуць на гэтым свеце, каб перадаць часцінку сябе нашчадкам, каб захаваць сябе ў будучых пакаленнях.

Гісторыя гэтага роду цесна звязана з гісторыяй нашага завода. Са шкліяной вытворчасцю было звязана жыццё не толькі Юліоса Столе, але і яго сясцёр, дзяцей і ўнукаў. Яны аддавалі ўсе сілы, стараючыся стварыць прадпрыемства, вядомае сваімі вырабамі далёка за межамі дадзенай мясцовасці. І гэта ім удалося. Любыя інавацыйныя тэхналогіі вельмі хутка ўкараняліся ў серыйную вытворчасць. Трэба адзначыць, што дзеци ў сям'і Столе атрымалі добрую адукацыю за мяжой, звязалі таксама сваё жыццё з гутнай вытворчасцю нашага краю, працягвалі справу бацькі.

У дадзенай працы, якая пабудаваны па проблемна-храналагічным прынцыпе, адлюстраваны радавод Столе. Але гэтая работа ні ў якім выпадку не вычэрпвае неабходнасці далейшага вывучэння радаводу гэтай сям'і. Мне ўдалося пабудаваць змешаны сыходны радавод сям'і Столе, які налічвае дзесяць пакаленняў [Дадатак 3]. У жылах прапраўнукаў Юліоса перамяшалася кроў не толькі Столе, але і продкаў з роду: Гедман, Лібіх, Лан, Шаль, Кадлец, Рокас, Вансовіч, Краеўскі, Дамакоўская, Лейтнекер, Звяжынскі, Гожэланскі, Алмасі, Швыкоўскі, Рупета, Фрайберг, Саленберг, Куява, Ханцка, Рачынскі, Гросфельд, Дзюбэк. Вывучаныя імёны, падзеі, лёсы маюць пэўную гістарычную каштоўнасць і цікавасць.

Гісторыя гэтай сям'і не знайшла адлюстравання ў навуковай літаратуры. Спецыяльны манографічны працы па гісторыі гэтага роду няма. У гэтым сэнсе даследчая праца з'яўляецца такой спробай. Хочацца зазначыць, што і сёння сувязь з прадстаўнікамі гэтага роду не згублена. Ганаровыя госьці ў нашай школе - нашчадкі сям'і Столе, якія сёння пражываюць у Польшчы і іншых краінах свету. У 2011 годзе Ула-дзіслай Столе, унук Фелікса Столе, наведаў горад, пабываў у нашай школе [Дадатак 2]. Мы захоўваем нашую гістарычную спадчыну: "Новы дворык", дом Фелікса Столе 1930-х гадоў, завадскую кантору фірмы "Столе

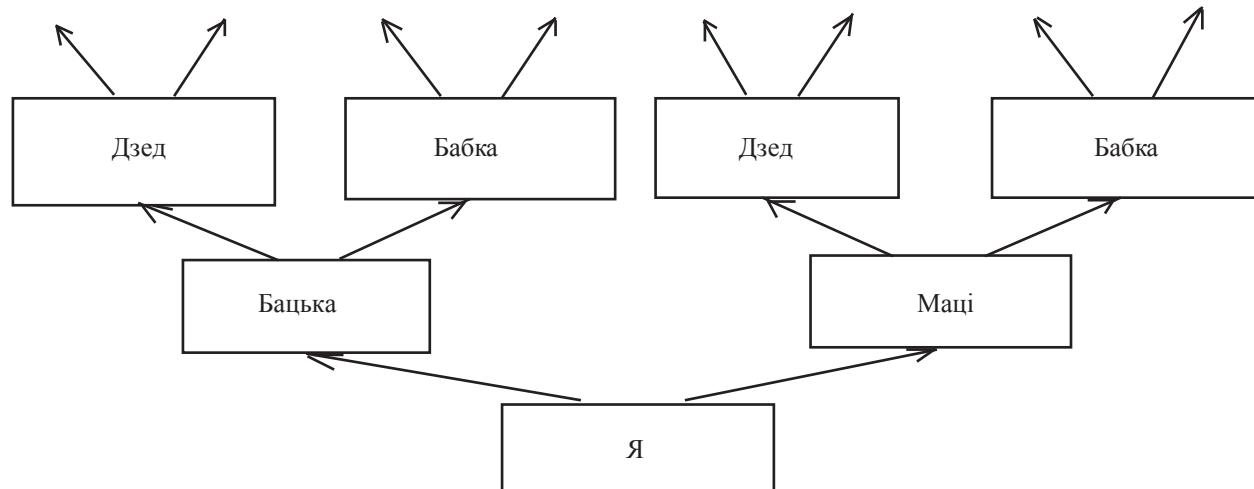
і сыны", "Стары дворык" - дом Ю. Столе. Вучні нашай школы даглядаюць магілы заснавальнікаў нашага горада - Юліюса Столе і іншых членоў іх сем'яў.

Спраўдзілася надзея нашых продкаў: Бярозаўка набыла сусветную вядомасць.

ДАДАТАК 1. ВІДЫ РАДАВОДАЎ

Табліца 1

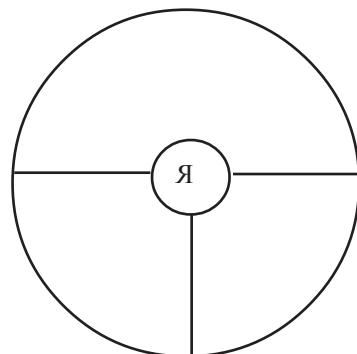
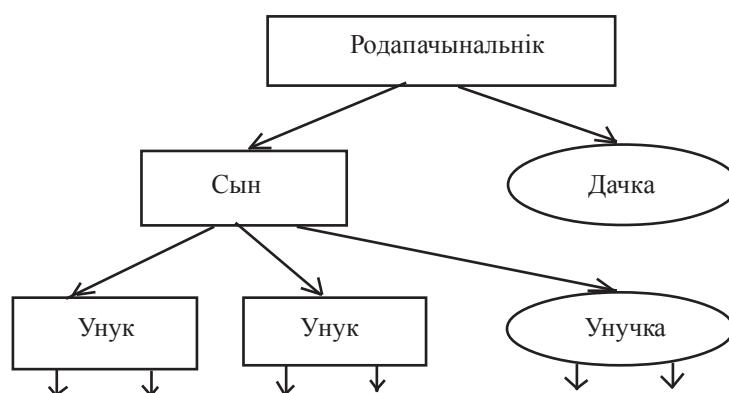
Узыходны радавод

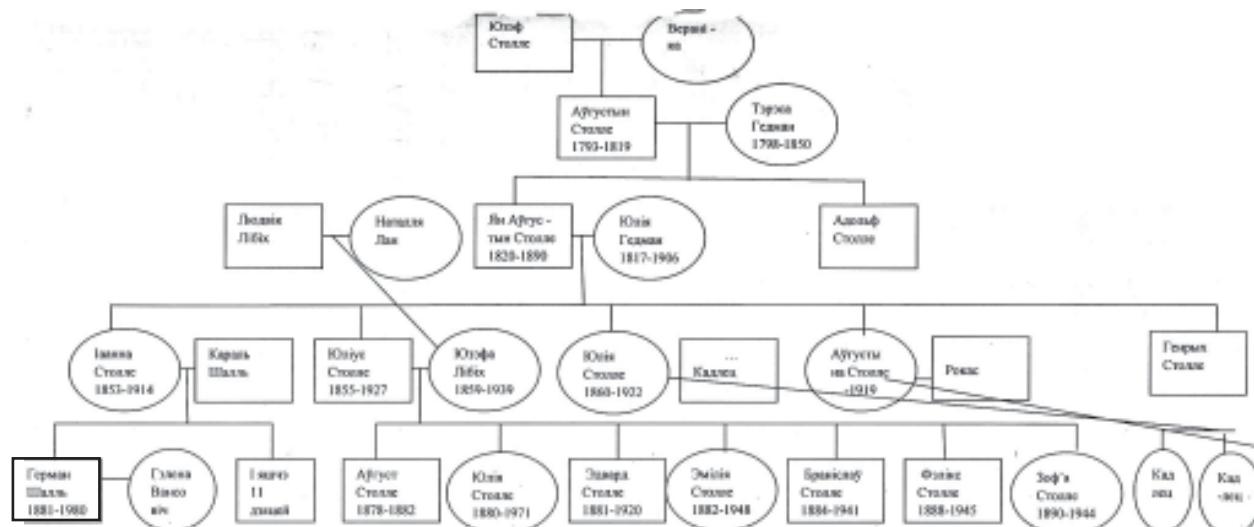
Сыходны радавод

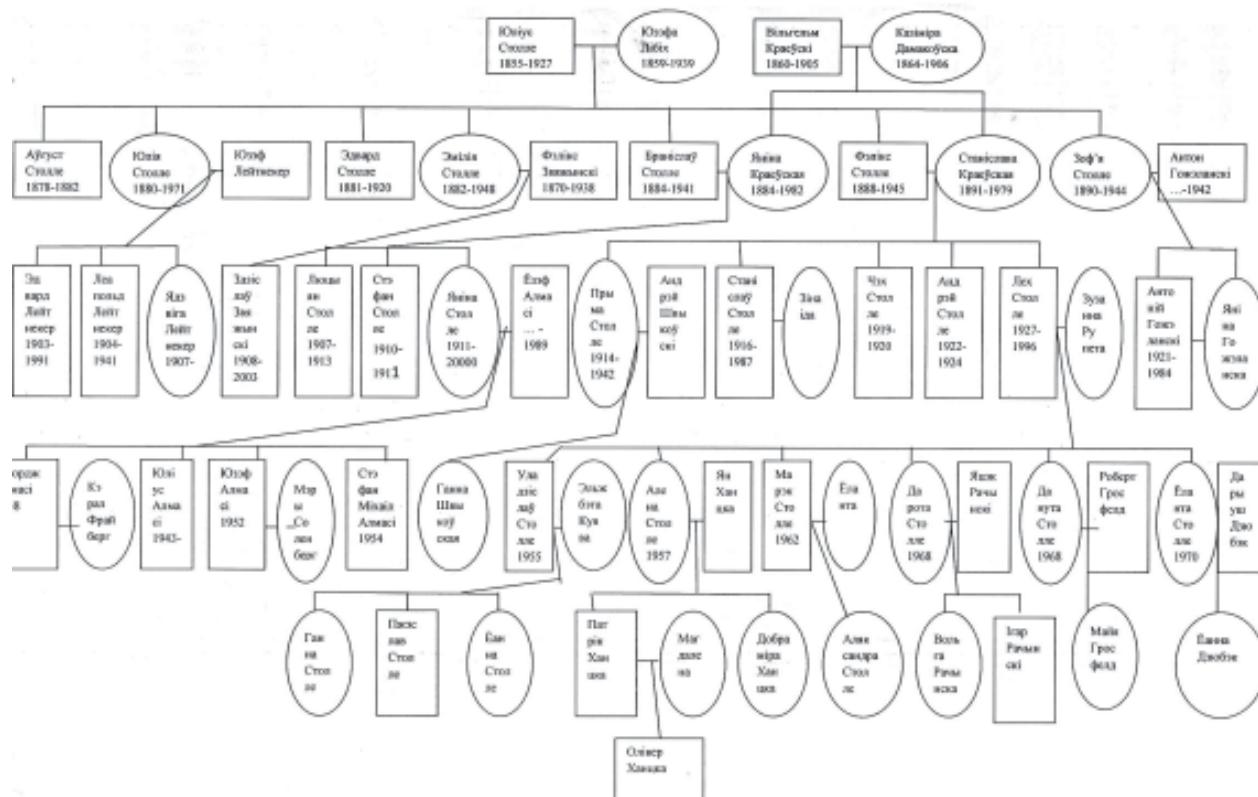
Табліца 2

Кругавая табліца

ДАДАТАК 2. РАДАВОД СЯМ'І СТОЛЕ

ДАДАТАК 3. СЯМЕЙНЫЯ ЗДЫМКІ

Сям'я Столе, 1913 год (1-ы рад злева: Эмілія, Станіслава Столе (Краеуская), Юзэфа, Яніна Столе (Краеуская), Юліос Столе; 2-и рад злева: Ф. Звяжынскі (муж Эмілії), Франц, Юлія, Эдвард, Зоф'я, Браніслаў

*Сустрэча з Уладзіславам Столе (1-ы рад справа) і яго сям'ёй, мастакамі У. Мурахверам і Л. Мягковай,
2011 год*

Урачыстае адкрыццё маста цераз раку Нёман, 1931год

Кантора фірмы "Столе і сины", збоку капліца,
1920-ыя гг.

"Новы дворык" - дом Фелікса Столе, 1930-ыя гг.

"Белы дворык" - дом Браніслава Столе,
1930-ыя гг.

Школа, вул. Касцельная, 1933 год

ДАДАТАК 4. УСПАМИНЫ ЯНІНЫ СТОЛЕ (КРАЕЎСКАЙ)

Гісторыя сям'і Столе гаспадара шклозавода "Нёман" у Бярозаўцы на тэрыторыі Беларусі ў 1939-1941 гадах, якая расказана Янінай Столе (Краеўская) і запісана Ганнай Швыкоўская - Міхальская (Хмарка), унучкай Станіславы Столе.

1939 год

24 жніўня - Мабілізацыя. У войска прызваны Ян Стэгман і 60 працаўнікоў з гуты.

27 жніўня - У войска прызваны Эдвард Лейтнерек.

30 жніўня - Усеагульная мабілізацыя.

1 верасня - Вайна! Німецкія самалёты праляцелі над Бярозаўкай. Сход з нагоды аказання дапамогі для сямей, прызваных рэзервістаў.

11 верасня - Прымала адvezла Леха (абое дзеци Фелікса) у Вільню да ўцекі Эміліі Звязынскай (сястра Фелікса).

14 верасня - Нейкія самалёты (нямецкія?) праляцелі над Бярозаўкай. Удзень быў чуваць на заходзе грукат гармат.

16 верасня - Прыйбылі бежанцы з Варшавы (пяшком, цягнікамі). Ад першага дня вайны паставілі праслушвалі паведамленні па радыё.

17 верасня - Сёння раніцай паведамілі, што савецкія войскі перайшлі ўсходнюю мяжу. Страшнае здзіўленне! Лех (Столе) выехаў у Вільню. Сабраны сход працаўнікоў і пасля прадстаўлення ім становішча было прапанавана выбраць Камітэт. У Камітэт уваходзілі бухгалтар, абодва Столе (Браніслаў і Фелікс) і працаўніцы.

18 верасня - Неспакойнае чаканне... Браніслаў і Фелікс у канторы (офіс гуты). Каля 16 гадзін пачалі цягнуцца па шашы аддзелы савецкіх войск, цяжка грукочучы. Нехта "услужлівы" адчыніў браму ў сад, і пасля нейкага часу пад'ехаў пад дом аддзел конніцы. Пачалася рэвізія, дапытваліся пра золата. Хацелі зала-

тыя талеркі і посуд, бо гаварылі ім, што такія рэчы ёсьць у "польскіх паноў і буржуяў". Так нас наведала некалькі аддзелаў да самага вечара. Браніслаў і Фелікс вярнуліся дадому.

Першыя аддзелы (савецкія) доўга не затрымліваліся. Потым яшчэ з'явіліся вайсковыя ўлады і загадалі прадставіць працоўны Камітэт і сказалі, што Браніслаў і Фелікс будуць працаўца на заводзе кіраўнікамі.

19 верасня - Зменены Камітэт. Улада перайшла да чужынцаў з металургічнага завода. Загадалі, што нельга нам выходзіць за сад, толькі ў нядзелю да касцёла.

21 і 22 верасня - Палім усе дакументы і сувеніры, лістоўкі і г.д.

23 верасня - У доме рэвізія Камітэту. Забралі радыё, тэлефоны, алкаголь.

7 кастрычніка - Камітэт склаў прапанову Браніславу, каб стаў кіраўніком фабрыкі. Браніслаў зрабіў умову, што толькі з Феліксам.

8 кастрычніка - Раніцай забралі Фелікса. Выйшаў з дому на хвіліну ў пінжаку і лёгкіх туфлях.

15 кастрычніка - Працаўнікі хацелі высласць петыцыю аб вызваленні Фелікса, але нічога не выйшла.

17 кастрычніка - Зноў рэвізія - аглядалі дом Браніслава.

24 кастрычніка - Прыйшлі з Камітэту і загадалі, каб на працягу 2 дзён пакінулі свае дамы.

26 кастрычніка - Раніцай прыехалі вазы і пачаўся пераезд у малую хату насупраць канторы. Присутнічаў Камітэт і правяраў чамаданы.

27 кастрычніка - Пачаўся перанос хаты Фелікса.

30 кастрычніка - Сёння забралі дываны, посуд, трывожкі, парцьеры, блязвіну, канапы і шафы. НКУС падрыхтоўвае кватэрку камісару.

4 лістапада - На фабрыку прыехаў камісар назаўсёды.

5 лістапада - Забралі Браніслава. Прывялі яго ў кантору. Узяў з сабой куртку і шапку. Праз хвіліну патухлі ліхтары, і вывезлі яго ў бок Ліды.

13 лістапада - Забралі халаты і гаршчкі.

17 лістапада - Яніна (ジョンカ) Браніслава і Станіслава (ジョンカ) Фелікса паехалі ў Ліду даведацца пра мужоў.

23 лістапада - Сёння Камітэт загадаў пакінуць гэты маленькі домік, у які перасяляюць сем'і з Новага Дворыка (дом Фелікса) і Белага Дворыка (дом Браніслава). Не сказана, куды мы павінны перасяліцца. Шалі прынялі нас у свой дом. Дазволілі пераехаць да іх.

25 лістапада - Жыхары Старога Дворыка (сястра Браніслава і Фелікса Юлія Лейтнекер з сям'ёю) атрымалі даручэнні, каб вызывалялі дамы без указанняў, дзе павінны дзецца. Да нас прыйшлі трох чалавекі. Астатнія паехалі ў Наваградак.

2 снежня - Яніна і Станіслава паехалі ў Ліду, былі ў пракурора. Потым стаялі з жанчынамі перад турмой. Малады чалавек, які выйшаў з турмы сказаў, што сядзеў з Браніславам у адной камеры.

11 снежня - Казя (сестра Яніны і Станіславы), Ян Стэгман, Уладзіслаў Рэмбальскі працуецца на гуце,

Прыму (дачку Станіславы) не ўзялі.

16 снежня - Яніна і Станіслава паехалі ў Ліду.

17 снежня - Удалося перадаць пакеты ў турму.

1940 год

5 студзеня - Казя звольнена з магазіна.

25 студзеня - Яніна і Станіслава аддалі пакеты для мужоў (блязвіна, бекон).

3 лютага - Паведамленне праз незнаёмага чалавека ад Браніслава.

10 лютага - Праз Бярозаўку едуць шэрагі саней з цэлымі сем'ямі, дзецьмі, старэйшымі.

12 лютага - Паведамленне аб вывазцы зняволеных з Ліды.

15 лютага - Звестка аб tym, што зняволенія ўсё ж у Лідзе. Пакеты перадалі праз знаёму. Цяпер лепей з фінансамі. Казя, Уладзіслаў і Ян працуюць і аддаюць усю зарплату на агульныя патрэбы. Прыму не бяруць на завод. Яна вяжа швэдры, наймаецца на разныя працы да розных людзей.

29 сакавіка - Здаецца, Браніслава і Фелікса перавялі ў Баранавічы.

5 красавіка - Яніна і Станіслава ў Лідзе.

6 красавіка - Паведамленне пра Браніслава праз жонку сукамерніка.

10 красавіка - Паведамленне з Ліды - пасылку не прынялі.

25 красавіка - Зноў не прынялі.

10 траўня - Яніна і Станіслава паехалі ў Ліду да пракурора. Сказалі, што ў Лідзе няма мужоў.

15 траўня - Зноў трывожныя весткі аб дэпартацыі.

9 чэрвеня - Яніна ў Лідзе. Жанчыны сталі перад турмой. Сказалі, што мужоў вывезлі ў Менск.

16 чэрвеня - Уладзіслаў Рэмбальскі быў у Лідзе. Але зняволеных вывезлі ў Баранавічы.

19 верасня - Знаёная даведалася пра Браніслава і Фелікса - сказана, што іх вывезлі ў СССР.

8 лістапада - Адна з жыхарак Бярозаўкі атрымала ліст ад мужа з Архангельска. Пісаў, што бацьчы Браніслава.

18 лістапада - Уладзіслаў прывёз паведамленне з Ліды, што абодва (Браніслаў і Фелікс) ў Лідзе.

20 лістапада - Яніна і Станіслава ў Лідзе.

21 лістапада - Знаёная хацела аддаць пакет, але не прынялі.

22 лістапада - Прымы была ў пракурора ў Лідзе і ў НКУС - нічога не даведалася.

29 лістапада - Прымы ў Лідзе з лістом да пракурора - не прынялі.

1941 год

7 студзеня - Высланы лісты да пракурора "MW" Менска і ў НКУС у Баранавічах.

28 студзеня - Адказ пракурора з Менска, што адправіў нашыя лісты да пракурора ў Баранавічы.

6 сакавіка - Станіслава - у НКУС з пытаннямі пра Фелікса - нічога не сказана.

12 сакавіка - Станіслава ў Лідзе.

21 сакавіка - Прыйшло паведамленне ад зна-

ёмых з Наваградка, што Браніслаў просіць апавясціць, што жывы.

9 траўня - Чуткі, што Браніслаў працуе дзесьці на пошце за Москвой. Потым чуткі пра дэпартатуно.

3 чэрвеня - Прышоў незнайёмы і сказаў, што Браніслаў жыве ў Архангельску. Даў адрес, каб маглі да яго пісаць.

16 чэрвеня - Станіслава ў Лідзе хоча даведацца пра Фелікса, але яго там няма.

20 чэрвеня - ДЭПАРТАЦЫЯ! Ноччу ламающа ў дзвёры. Увайшло З супрацоўнікі НКУС. Загадалі сабрацца і сесці ў адным пакой. Яна Стэгмана і Ўлада

Рэмбальскага забралі ў іхні пакой. За хвіліну вярнуліся гатовыя да выхаду. Маглі браць, што хацелі. Потым кіраунік знярнуўся да астатніх і прачытаў з ліста, што ўсе павінны быць сасланы на 25 гадоў. Далі адну гадзіну, каб сабраць усе рэчы, але сачылі, глядзелі, што бяруць і выцягвалі што-небудзь. Не прайшло і гадзіны, як сказаў, што трэба рушыць. Ад'езд у 5 гадзін раніцы. Даехалі да пункта збору ў Наваградку. Сказаў па адным заходзіць у вагон. З намі засталіся Ян і Улад, калі пачалі аддзяляць мужчын ад сямей.

Гэта быў пачатак шляху ў Сібір.

ДАДАТАК 5. УСПАМІНЫ ГАЛІНЫ ВІНІЦКАЙ

Я, Вініцкая Галіна Браніславаўна, 1932 года нараджэння, ураджэнка Бярозаўкі, пражываю сёння па адрасу РБ, Гардзенская вобласць, Лідскі раён, г. Бярозаўка, завулак Пушкіна, 9. Мой бацька, Гінц Браніслаў, працеваў да Другой сусветнай вайны на лесапілцы гуты "Нёман", маці да замужжа працеваала таксама на гуце мастаком па роспісу шкла.

У верасні 1939 года мне было сем год, але я вельмі добра запомніла прыход Чырвоныя арміі ў вёску "Шкляная гута "Нёман". Мы, дзеці, гулялі ля Дома Асветы, раптам з боку Наваградка мы заўважылі салдат Чырвонай Арміі (у незвычайных шапках, якіх раней ніколі не бачылі). Салдаты вялі сябе паҳабна, пералазілі праз плот у сад "Новага дворыка", ламалі галінкі яблынь з яблыкамі, сядалі на коней і елі. Ля Дома Асветы іх сустракалі з хлебам і соллю, але яны не затрымаліся надоўга, накіраваліся ў бок Ліды. Сярод людзей панавалі страх, трывога і няўпэўненасць. Жанчыны плакалі пры размове. Кожны дзень бацька прыходзіў з працы і прыносіў навіны пра тое, што адбываецца на гуце "Нёман", у вёсцы і асабліва з сям'ёй Столе. З яго аповеду я даведалася, што ўжо на другі дзень пасля ўстанаўлення савецкай улады ў Бярозаўцы, Фелікс і Браніслаў Столе былі адхілены ад кірауніцтва гутай і знаходзіліся пад хатнім арыштам. Супрацоўнікі НКУС правялі ператрус у канторы гуты і дамах сем'яй Столе з канфіскацыяй маёmacі. Фелікс і Браніславу Столе было прадпісаны не выхо-

дзіць з хаты за мяжы саду, толькі дазвалялася наведваць касцёл у нядзелю. У пачатку кастрычніка 1939 года мой тата прыйшоў дадому вельмі сумны і стомлены і сказаў, што раніцай арыштавалі Фелікса Столе, выйшаў з хаты на хвіліну лёгка апрануты і не вярнуўся. Пазней даведаліся, што ён знаходзіцца ў турме ў Лідзе. Працаўнікі гуты хацелі сабраць подпісы ў абарону Фелікса Столе, але, на жаль, многія баяліся падпісаць, і з гэтага нічога не выйшла. Праз два тыдні сем'ямі Браніслава і Фелікса Столе было прапанавана пакінучь іх дамы. У доме Фелікса Столе пасяліўся камісар НКУС.

Жанчыны з дзецьмі хадзілі па хатах і прасіліся на начлег, але людзі баяліся іх прыняць, хоць і спачувалі. Я помню, таксама, як заходзілі да нас у пошуку жылля. Нарэшце сем'я Столе знайшлі прытулак у сваіх родзічаў - у Генрыха Шаля. Амаль усіх членаў сям'і Столе, якія заставаліся ў Бярозаўцы, звольнілі з працы на гуце. На працу ўладаваліся толькі троє з іх сям'і, якія за свой заробак утрымлівалі некалькі сем'яў Столе. Жанчыны наймаліся на працу да мясцовых жыхароў. Прыму Шыкоўскую (Столе), дачку Фелікса, на працу не ўзялі, яна зарабляла тым, што дапамагала за кусок хлеба рабіць хатнюю працу людзям. Сям'я Столе была вельмі дружная і годна разам пераносіла ўсе цяжкасці і нязгоды.

У пачатку лістапада 1939 года быў арыштаваны і Браніслаў Столе.

ДАДАТАК 6. ЗВАРОТЫ Ў АРХІВЫ

КАМИТЭТ
ДЗЯРЖАЎНАЙ БЯСПЕКІ
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
220623, г.Мінск, пр-т Незалежнасці, 17
тэл. 219-92-21, факс 226-00-38

15.12.2010 № 10/ 3545 нс

Директору
учреждения образования
«Берёзовская государственная
общеобразовательная
средняя школа № 3»
Кудио И.М.

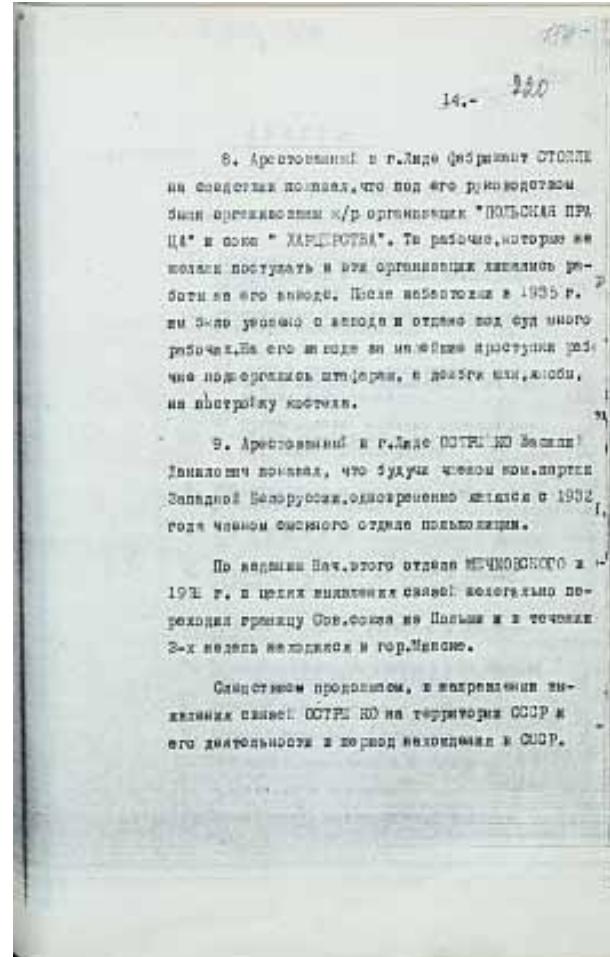
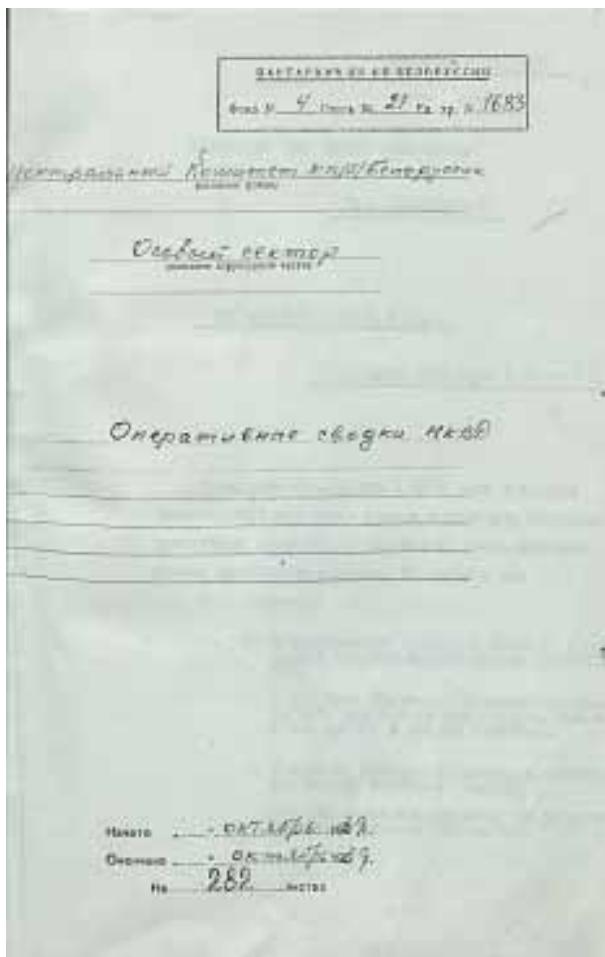
ул. Новогрудская, д.38
231306, г. Берёзовка
Гродненской обл.

В отношении Столле Ф.Ю.

Сообщаем, что, к сожалению, сведений и документов в отношении Столле Феликса (Чеслава) Юлиусовича в Центральном архиве КГБ Республики Беларусь, архивах управлений КГБ Республики Беларусь по Брестской и Гродненской областям, информационных центрах МВД Республики Беларусь, УВД Брестского и Гродненского облисполкомов, а также в Главном информационно-аналитическом центре МВД Российской Федерации не имеется.

Начальник Центрального архива
Комитета

В.К.Дорошевич

Галоўнае Упраўленне юстыцыі Брэсцкага абласнога выканаўчага камітэта
Навукова-методычнае ўстанова «Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці»
 вул. В. Харужай, 15 224030, г. Брэст
 тэл/факс (0162) 21 61 29, тэл. 21 62 94;
 e-mail: oblgosarhiv@brest.by
 Р/р 360400000528 у філіяле № 100-
 Брэсцкім абласнім упраўленні ААТ
 «АСБ «Беларусбанк», код МФА 246
 УНП 200246423, ОКПО 03494959

Главное управление юстиции Брестского областного исполнительного комитета
Научно-методическое учреждение «Государственный архив Брестской области»
 ул. В. Хоружей, 15 224030, г. Брест
 тел/факс (0162) 21 61 29, тел. 21 62 94;
 e-mail: oblgosarhiv@brest.by
 Р/с 360400000528 в филиале № 100-
 Брестском областном управлении ОАО
 «АСБ «Беларусбанк», код МФО 246
 УНП 200246423, ОКПО 03494959

09.11.2012 № 05-06/58
 На № заявление ад 06.11.2012

Историко-краеведческий клуб
«Поиск» СШ № 3 г. Березовка
 Лідскага раёна Гродненскай
 области
 ул. Новогрудская, 36
 231306, г. Березовка
 Лідскій раён
 Гродненская область

Сообщаем, что архив хранит документы учреждений, организаций, предприятий, действовавших на территории Брестской области (в 1921-1939 гг. – Полесского воеводства и Барановичского повета Новогрудского воеводства), начиная с 1919 года.

Для подтверждения изложенных в Вашем запросе фактов за период 1921-1939 гг. рекомендуем обращаться в учреждение «Государственный архив Гродненской области» (ул. Дзержинского, 84, 230005, г. Гродно).

Одновременно сообщаем, что в документах архива за 1939-1941 гг. запрашиваемых сведений в отношении Столле Феликса (Чеслава) не имеется. С таким запросом рекомендуем обратиться ИЦ УВД Брестского облисполкома (ул. Коммунистическая, 28, 224030, г. Брест).

Директор архива

А.Г. Карапузова

Галоўнае Упраўлешчча юстыцыі
 Гродзенскага абласнога выканаўчага камітэта
**УСТАНОВА «ДЗЯРЖАЎНЫ АРХІЎ
 ГРОДЗЕНСКАЙ ВОБЛАСЦІ»**
 вул. Дзяржынскага, 84, 230005, г. Гродно
 тэл./факс (0152) 72 24 43
 эл. пошта: grodooblarhiv@outlook.com
 Р/р 360400000735 у філіяле № 400
 Гродзенскага абласнога Упраўления
 ААТ «Беларусбанк» код 752, УНП 500044112

05.01.2013 № 1-46/219a
 На № 219a ад 21.12.2012

Главное управление юстиции
 Гродненского областного исполнительного комитета
**УЧРЕЖДЕНИЕ «ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
 ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ»**
 ул. Дзержинского, 84, 230005, г. Гродно
 тел/факс (0152) 72 24 43
 эл. пошта: grodooblarhiv@outlook.com
 Р/с 360400000735 в филиале № 400
 Гродненского областного управления
 ААТ «Беларусбанк» код 752, УНП 500044112

Березовская СШ №3
 ул. Новогрудская, 38
 231306, г. Березовка
 Лідскага раёна

И информируем Вас о том, что работа по выявлению сведений, содержащих многочисленные факты за продолжительный период времени, осуществляется архивом на договорной основе при наличии возможностей у обеих сторон. В соответствии с действующим законодательством, предлагаем Вам направить в архив специалистов

для работы в читальном зале в качестве пользователей документов Национального архивного фонда. Им будет оказана необходимая методическая помощь по выявлению необходимой информации.

Для работы в читальном зале необходимо предоставить официальное письмо соответствующего содержания, подписанное руководителем.

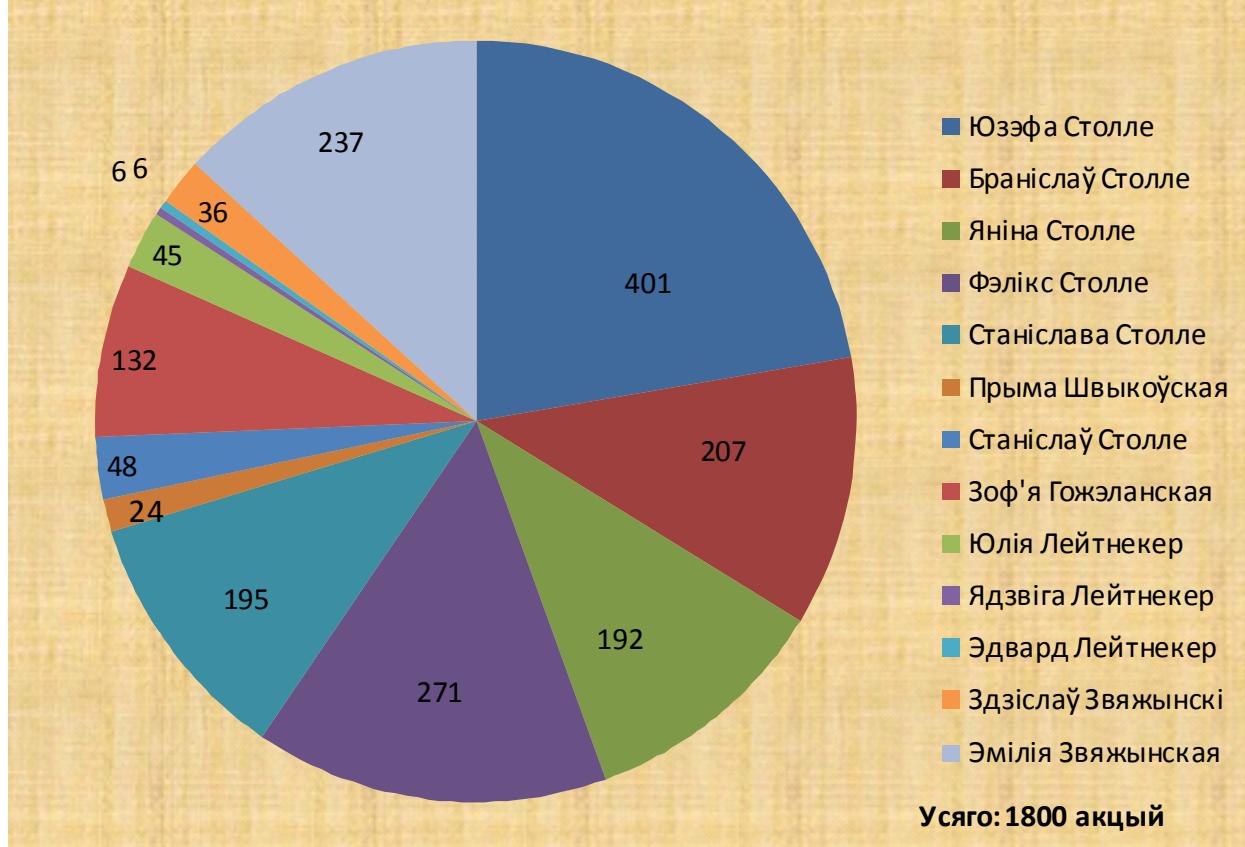
За консультациями по данному вопросу обращайтесь по телефону 9015-2-74-01-87 (отдел использования документов) и 74-26-14 (директор).

Директор архива

Л.И.Юнина

ДАДАТАК 7

Акцыі членаў сям'і Столле, 1939 год

Дыяграма складзена на аснове дакументаў Варшаўскага архіва

ДАДАТАК 8. ЗАРАДЖЭННЕ І РОСКВІТ НЁМАНА (БЯРОЗАЎКІ)

У 1920-ыя гады в. Нёман (Бярозавы гай) адносілася да Дакудаўскай гміны, Лідскага павету, Наваградскага ваяводства (назва Бярозаўка ўзнікла ў паслявенні час, да гэтага часу называлі - Нёман). Адрас тэлеграфічны: *Столе - Нёман*.

Галоўная славутасць - гута "Нёман", якая прынесла ў 1920 - 1930-ыя гады сусветную вядомасць нашаму гораду.

Менавіта ў гэты перыяд праводзіцца шэраг мерапрыемстваў па ўладкаванні нашага горада, што значна мяньяе яго зневіні воблік. Пачалося будаўніцтва

шашэйнай дарогі Ліда - Ганчары - Агароднікі - Нёман - Оркавічы - Макрэц - Пятрэвічы - Наваградак. 50% сродкаў на будаўніцтва шашэйнай дарогі выдзеліла дзяржава. Фірма "Столе і сыны" працягвае традыцыі па ўкладанні сродкаў у перспектывыя праекты. Фірма ўдзельнічае ў будаўніцтве драўлянага маста цераз раку Нёман, якое пачалося ў 1929 годзе, лес для будаўніцтва маста рыхтавалі ў Белавежскай пушчы з 1928 па 1931 год. Фірма "Столе і сыны" фінансуе 50% яго кошту за дазвол праклассі па мосце вузкакалейную чыгуночку і тым самым пазбавіцца ад паромнай пераправы і звя-

заных з гэтым перагрузак прадукцыі і іншых матэрыялаў. Гэта было добрае рашэнне па ўдасканаленні вытворчай інфраструктуры. Работы па будаўніцтву былі завершаны ў 1931 годзе. Адбылося ўрачыстае адкрыццё мааста цераз Нёман.

У 1925 годзе было скончана будаўніцтва двухпавярховага будынка заводской канторы, які з'яўляўся вонкавым прадстаўніцтвам фірмы і сваім знешнім выглядам павінен быў выклікаць давер і павагу да яе. Гэта тым больш было неабходна, бо ён размяшчаўся непасрэдна каля ажыўленага гасцінца Наваградак - Ліда, і кожны, хто праезджаў міма, міжвольна звяртаў на яго ўвагу, незалежна ад таго, знаходзіўся ён з фірмай у дзелавых адносінах або не. У памяшканні канторы размяшчалася выставачная зала, была нават невялікая каплічка.

У час эканамічнай стабілізацыі мняеца і жыццё работнікаў гуты "Нёман". Гаспадары гуты і заможныя працаўнікі пабудавалі ўласныя дамы: Браніслаў Столе жыў у прыгожым, акружаным паркам доме ("Белы дворык"). Фелікс Столе пабудаваў дом недалёка ад канторы ("Новы дворык").

Старыя забудовы былі заменены новымі дамамі: 8-мі і 4-х кватэрнымі. Былі пабудаваны дзіцячы садок, Дом асветы, дзе знаходзілася багатая бібліятэка і кавярня. Акрамя гэтага пачалі працаўцаць Дом апекі маци і дзіцяці, шпіタル, магазін спажывецкай кааперацыі для работнікаў, пажарная ахова, нават спартыўны стадыён. Дзейнічалі дзіцячая скаўцкая арганізацыя, аматарскі аркестр і хор "Лютня".

У 1923 годзе была адкрыта першая школа. Гэта была пачатковая польская школа. Знаходзілася яна ў невялікім дому № 7 па вуліцы Шпацировай (Леніна). Займалася тут 30 вучняў. Першай настаўніцай была Люцына Краеўская. Навучанне было платным. У 1933 годзе было пабудавана новае памяшканне школы на 175 месц. Навучанне было сямігадовае. Школа была пабудавана на сродкі фірмы "Столе і сыны".

Ішла актыўная забудова вуліц пасёлка. Ужо вызначыліся такія вуліцы як Уяздовая, Маставая, Шпацировая, Спартовая, Спакойная, Прага, Новая, Фабрычная, Ясная, Дакудаўская, плошча 3 Мая і іншыя.

У 1905 годзе былі асвечаны могілкі і пабудавана невялікая каплічка. У 1920-ыя гады згарэла. Спадары Столе выдзелілі месца для капліцы ў завадской канторы. З 1923 года бярэ свае вытокі парафія Нёман (сёння - Бярозаўка). З 1924 года першым ксендзам быў прызначаны Пётр Байкевіч.

У 1928 годзе ўладальнікі гуты "Нёман" выдзелілі 1 гектар зямлі для будаўніцтва касцёла і плябані. 50% сродкаў вылучыла фірма "Столе і сыны", усе працаўнікі гуты аддалі 1% свайго заробку.

На аснове дэкрэту віленскага біскупа з 29 лютага 1928 года была створана новая парафія імя Спаслannия Святога Духа. Яна напічвала каля 1099 вернікаў. Перад касцёлам у 1934 годзе была ўстаноўлена фігура Хрыста, які нясе крыж.

Сёння ў касцёле захаваліся абраз Спаслannия Святога Духа, набыты для касцёла Юзэфай Столе, выкананы віленскім мастаком Браніславам Вішнеўскім (галоўны алтар), манстрацыя, падараваная Янінай Столе і пазалочаны келіх, падараваны Браніславам Столе, фігура Маці Божай і інш.

Любімае месца адпачынку жыхароў Нёмана - Рэксцеў парк. Сюды былі завезены прыгожыя дэкаратыўныя дрэвы і кусты з розных куткоў свету.

Найбольш важны падзея Нёмана 1920-1930-ых гадоў - гэта ўрачыстае святкаванне 35-ці годдзя гутнай вытворчасці ў нашым краі і візіт прэзідэнта Польшчы, Ігнацыя Масціцкага.

У 1926 годзе споўнілася 35 гадоў з дня пачатку працы Юліоса Столе ў нашай мясцовасці. Было прынята рашэнне ўрачыста адзначыць гэты 35-гадовы юбілей. Гэта было неабходна, каб паказаць, што і ў новым становішчы завод паспяхова працягвае свае традыцыі, пашырае вытворчасць, заваёвае новыя рынкі збыту.

Былі замоўлены і выраблены памятныя юбілейныя знакі і каштоўныя падарункі, якімі былі адзначаныя лепшыя працаўнікі і ветэраны завода. Сцэна ўручэння ўзнагарод захавалася, дзякуючы невядомым фатографам. На здымках відаць, што гэта было ѿчымленым сонечным днём. Да юбілейнай даты быў выпушчаны буклет, на якім былі здымкі ш/з "Нёман", кіраўніцтва і лепшых працаўнікоў завода. Гэтым фактам фірма як бы падводзіла вынікі сваёй працы па аднаўленні завода пасля вайны і выхад на новы ўзровень развіцця.

У 1935 годзе гута "Нёман" атрымала заказ на выраб урны для сэрца маршалка Ю. Пілсудскага, якая была ганарова ўручана пад час візіта прэзідэнта Ігнацыя Масціцкага. Праца над урнай была даручана лепшаму майстару Мяткоўскаму.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Акаловіч, Л. Мой род - мая Радзіма/ Л. Акаловіч//Полымя. - 2010. - № 8. - С.5
2. Ліпскі, У. Праўдзівы аповед пра твой і мой радавод / У. Ліпскі. - Мінск, 1998. - 112с.
3. Насевіч, В. Як "вырасціць" генеалагічнае дрэва?/ В. Насевіч// Звязда. - 1993. - 12 ліст. - С.3
4. Banas, P. Sklo huty "Neman"/ P. Banas // Plock. - 1984. - 146 с.
5. Kalbarczyk S. Wykaz lagrow sowieckich-miejsc przymusowej pracy obywatele polskich w latach 1939 - 1943/ S. Kalbarczyk// - Ч.1, С. 209
6. Калистратова, Э. Родословное дерево и типы родословий/ Э. Калистратова // Праздник в школе. - Минск: ИООО "Красико - Принт", 2003. - 128с.
7. Можаров, Н. Как составить свою родословную/ Н. Можаров//Воспитание школьников. - 1992. - №4. - С. 21-25
8. Федорук, А. Древо рода/ А.Федорук//Родина. - 1991. - №3. - С.12
9. Гросфельд - Столле Д. Пісьмы. -2010-2011 гг.
10. Інстытут памяці народнай. - Варшава, ВЕВ - 6051 - 99(4)108
11. Цэнтральны архіў г. Варшавы/ ф. 3258, ф.9368
12. http://www.myheritage.com/member-264054114_1/wladyslaw-stolle.

*Аўтар: Кацярына Бухцінава
вучаніца 10 "A" класа.
Кіраўнік: Матусевіч Тарэса Ўладзіславаўна,
настаўніца гісторыі,
СШ № 3, г. Бярозаўка.*

Іван Грос

ЛЁС ПАКАЛЕННЯ

Я нарадзіўся ў тым страшным годзе, калі на ўсходзе лютавала бальшавіцкая рэакцыя, калі ночы для людзей станавіліся сапраўдным кашмарам. Па гарадах і вёсках, як жахлівая ценъ пекла, шасталі "варанкі" і праглыналі людзей, многіх назаўсёды. Нездарма ў той час па Маскве хадзіў такі анекдот: "У камунальной кватэры пачуўся настойлівы стук у дзвёры. Усе жыхары сабраліся ў кучку на калідоры, але ніхто не наважваўся пайсці адчыніць. Нарэшце нейкі мужчына зрабіў гэта, і ўсе ўбачылі, што з ніжняга паверха прабіваецца агонь і дым.

- Браткі, усё ў парадку: гарым! - радасна крикнуў нехта. Не так быў страшны пажар, як чэкіст..."

На Захадзе, у Нямеччыне, па прыкладзе бальшавікоў таксама ўсталёўваўся "новы парадак"- Там фашисты будуюць свой, так званы нацыял-сацыялізм. Як і на ўсходзе, і тут паспешна ствараюць канцлагеры, хапаюць па начах людзей.

Дзве падобныя сістэмы, прычым другая вельмі многа запазычала ў першай. Па прыкладзе бальшавіцкай ВКП(б) была заснавана структура адзінай кіраўнічай нацыянал-сацыялістычнай партыі. Праўда, першая заяўляла, што яна абапіраецца на рабочы клас, у той час як нацысты - на дробных уласнікаў. Але абедзве ўзялі на ўзбраенне масавы тэрор і адразу пасля захопу ўлады ажыццяўлі гэта на практицы, пралілі рэкі крыві сваіх народаў.

Думка аб блізкасці, роднасці бальшавізму і фашизму даўно ўжо не давала мне спакою. Апошняя гады ўнеслі наконт гэтага поўную яснасць. І там, і тут уладу захапілі людзі з ніzkім узроўнем маралі, што аказалася трагедый для народаў. Немцам яшчэ пашанцавала, бо панаванне фашизму цягнулася ўсяго 12 гадоў (1933- 45), а бальшавікі здзекваліся над вялікай краінай 74 гады (1917-1991). Ды і цяпер іх уплыву мы яшчэ не пазбавіліся. Што датычыць былой ГДР, то там рэжым быў усё ж не такі жорсткі, як у нас.

* * *

Вайну я памятаю адносна нядрэнна. Яна глыбокай баразной прайшлася па майм дзяцінстве і юнацтве. Адступленне Чырвонай Арміі адбылося неяк непрыкметна, хоць наш дом знаходзіўся за сотню метраў ад шашэйнай дарогі Ліда-Беліца. Мабыць, гэта і не дзіўна, бо дарога ідзе на поўнач і поўдзень, а вайна ішла з захаду на ўсход. Помню толькі, як у бок Ліды ехалі невялікія зялённыя фурманкі, замаскаваныя ліпавымі ды бярозавымі галінкамі.

Іван Уладзіміравіч Грос - падпалкоўнік у адстаўцы, служыў у ГДР, ветэран вайны ў Афганістане, сын сябра БСРГ, сябар БСДГ (1990-я гг.), удзельнік беларускага вайсковага руху найноўшага часу, сябар БЗВ (1990-я гады). Нарадзіўся ў вёсцы Істакі Лідскага павета. Жыве ў вёсцы Ёдкі Лідскага раёна.

Затое наступленне немцаў уразіла. З самага ранку да позняга вечара некалькі дзён на Ліду рухаліся вайсковыя калоны, у асноўным на гужавым транспарце. Запрэжаныя двума-трыма здаравеннымі коньмі, вялізныя фуры з тэнтамі былі запоўнены розным вайсковым скарбам. Салдаты ў незнаёмай форме з цікавасцю паглядалі на нас, хлапчукоў, а мы на іх. Адзін фрыц заліхвацкі граў на губным гармоніку. Чамусьці яшчэ ўрэзалася ў галаву, што з правага боку кожнай фурманкі была прымасавана пуга з жоўтай ручкай...

Шмат было коннікаў. Зрэдку па бруку праносіліся матацыклісты, відавочна, сувязныя. Першы час нямецкія салдаты адносіліся да мясцовага насельніцтва досьць памяркоўна. Яны хадзілі па хатах і прасілі малака, яек і за гэта частавалі дзяцей цукеркамі. Абмен, канешне, быў не роўны, але спрачаща не выпадала, хто яго ведае, што мог учыніць чужы

ўзброены чалавек.

У нас у хаце ляжаў паранены ў нагу лейтэнант Чырвонай Арміі. Суседка - яна чагосьці пасварылася з маімі бацькамі - днесьла новым уладам. І вось аднойчы некалькі немцаў на раварах пад'ехалі да хаты, зайшлі ў пакой. Паказваючы на раненага, спыталі, хто гэта. Маці сказала: "Салдат". Немец не пагадзіўся і заўважыў, што дўгія валасы носяць толькі афіцэры. Потым дадаў: каб гэтак бальшавікі знайшлі нямецкага афіцэра, то забілі б, а мы не будзем яго расстрэльваць. Маці асмелілася запярэчыць, што не ўсе бальшавікі такія. Немец нічога не адказаў, пакінуў раненаму папярос і выйшаў разам з астатнімі вайскоўцамі з хаты.

* * *

Прайшлі нямецкія войскі, шаша апусцела, і жыщё ў вёсцы Істакі пацякло сваім парадкам, спакой сялян ніхто не парушаў. Але аднаго разу, прачнуўшыся раніцай, па ўсіх вялізных тварах бацькоў зразумеў: нешта здарылася надзвычайнае. Калі пабег на двор, не ўбачыў на месцы сядзібы суседа, хата, хлеў, гумно - усё згарэла. Застаўся некрануты агнём толькі зруб новага дома, даведзены да вокнаў. Што такое, у чым справа? Я стаяў, як укананы, і не мог здагадацца, што адбылося. Падышла маці і раслумачыла, што ноччу дзядзьку Ёдчыку Юліка спалілі, добра, што я спаў, а то напалохаўся б.

Наступнай ноччу я прачнуўся ад нейкага шуму ў хаце. Працёр вочы і ўбачыў двох незнаёмцаў, яны стаялі побач і патрабавалі ў маці адкрыць куфар, на якім я спаў. У другім пакой таксама гучна размаўлялі, відаць, там было шмат чужых людзей. Пазней маці сказала, што гэта былі чырвоныя партызаны, якія забілі дзядзьку Юліка і спалілі яго сядзібу за тое, што ён быццам супрацоўнічаў з немцамі, а сёння пралягалі ўсіх суседзяў. Пасля таго да нас часта начамі прыходзілі партызаны, і я ўжо ведаў, што камандаваў імі Шыбадаёраў.

Гэтыя падзеі мелі месца летам 1942 г. А восенню пайшлі чуткі, што ў ваколіцы з'явіліся новыя партызаны, іх называлі белымі. Пазней даведаліся, што яны ваююць з чырвонымі і распраўляюцца з тымі, хто з імі супрацоўнічае.

Неяк бацька вазіў у аддаленую вёску валаць сукно, па дарозе савецкія партызаны забралі ў яго воз. Праз колькі дзён на двары завішчэў сабака. Бацька выйшаў і адразу ж вярнуўся з чужымі мужчынамі, якія размаўлялі так, як і ў нашай вёсцы, пабеларуску. Адзін нават заглянуў на кухню, дзе я ляжаў на печы, пасвяціў ліхтарыкам, нічога падзронага не адшукаў і пайшоў у другі пакой да сваіх.

У бацькі спыталі, куды ездзіў. Ён растлумачыў, што ў яго забралі воз, і ён хадзіў прасіць, каб аддалі.

- Ладна, - сказаў адзін з мужчын, відаць, старэйшы, - пойдзем да суседа, паможаш "раскалоць"

яго на бутэльку...

Але бацьку чамусыці ўзялі пад рукі. Маці ўмяшалася, спытала, што ім згатаваць для закускі.

- Падсмаж чаго-небудзь, - кінуў старэйшы.

Пасля яна расказвала, што яе далей сяней не пусцілі, а бацьку акружылі з усіх бакоў - іх было чалавек восем - і павялі. Яна зразумела - страляць. І сапраўды, праз некалькі хвілін разоў трыватыры баражнула, потым засвяцілася ракета, і ўсё сціхла.

Мы доўга сядзелі адзетыя і чакалі, думалі: вернуцца, але ніхто не ішоў. Праз гадзіну ці болей маці павяла нас да бацькавага брата, які жыў метраў за 400. Нас паклалі на печы, але нікому не спалася. Прыслухоўваліся да размовы старэйшых. Маці казала, што трэба ісці шукаць, можа ён паранены, а калі загінуў, дык унесці ў хату...

Раніцай нас абрадавалі: бацька жывы. Я хутчэй пабег дахаты. Бацька нетаропка расказаў, як усё адбывалася. Калі зайшлі за агарожу, яго ўзялі пад рукі. Ён рэзка крутануўся і паддаў бандытам локцямі, потым што сілы рвануўся наперад. Блізкія стрэлы аглушылі, адчуў удар у галаву і ўпаў. Потым зноў схапіўся і кінуўся ў бок. Зноў затрашчалі стрэлы; але светлячки прашылі паветра ўжо далёка. Ён бег без супынку, каб як мага хутчэй аддаліцца ад бандытаў. І толькі, калі запусцілі асвятляльную ракету, упаў у канаву. Як патухла, зноў схапіўся і памчаўся.

Яго шукалі мо з гадзіну, раз за разам уключаючы ліхтарыкі. Ракетаў не запускалі, мусіць, болей не было. На tym усё скончылася. Хутка бацька адчуў, што паранены. Адна куля прабіла правую шчаку, другая левую руку, але косці, на шчасце, не зачапіла.

Пасля гэтага здарэння бацькі я не бачыў цэлы год. Недзе пасля Каляд з'явіўся днём, але пабыў з гадзінай і зноў пакінуў нас. Правільна зрабіў, бо ноччу аднавісковец Строк прывёў двух бандытаў. Я не віню яго, чалавека прымусілі. Толькі нехта ж данёс ім. Пілсудчыкі часта аддавалі нам "візіты", усё шукалі бацьку, але да канца вайны ён дома не паказваўся.

Сапраўдная гісторыя Беларусі ў гады нямецкай акупацыі яшчэ не напісана. Афіцыйная савецкая навука тлумачыла падзеі і факты аднабакова, апраўдвали ўсе дзейнні партызан. Польская "летапісі" ў сваю чаргу выдаюць за вялікіх патрыётаў акаўцаў, якія для беларусаў былі нічым не лепшыя за нямецкіх акупантав...

Тры ўзброеныя да зубоў групоўкі: партызаны чырвоныя, белыя і гітлероўцы. Народ жыў паміж трох агнёў. Да чаго гэта прыводзіла, добра бачна на прыкладзе невялічкага куточка Лідчыны, дзе знаходзіцца мае Істакі, а таксама Беліца, Яманты, Дроздава, Ганчары і іншыя вёскі.

Першая "баявая" аперацыя акаўцаў у нашай мясцовасці, дакладней крывавае злачынства, мела месца восенню 1942 г. У суседній вёсцы Восава яны расстралілі дэпутата сельсавета і яго сям'ю, спалілі хату. Тады ж ледзь не загінуў ад кулі белапалякаў

мой бацька, пра што ўжо гаварылася.

Савецкія партызаны забілі Юліка Ёдчыка, па даносу якога немцы знішчылі двух чырвонаармейцаў (іх звалі Мішка і Грышка). Больш ахвар у тую восень наша вёска не панесла. Затое ў іншых адбывалася сапраўдная крывавая вакханалія.

Асабліва вялікія страты ў гады ваеннай навалы выпалі на вёску Дроздава, якая таксама размешчана на шашы Ліда-Беліца. На жаль, распачалі гэтую крывавую бойню чырвоныя партызаны, у складзе якіх было шмат аднавяскоўцаў.

Захапіўшы тэрыторыю, акупанты адразу ўсталёўвалі сваю ўладу, кожнай вёсцы прызначалі солтыса. У Дроздаве на гэтую небяспечную пасаду трапіў Аляксандр Кумпяк. Чалавек, бадай, самы бедны ў ваколіцы, ён меў невялічкі кавалак зямлі, маленькую хатку. Затое Бог не пакрыўдзіў дзеткамі - іх было пяцёра. Зусім зразумела, што хлеб на стале ў гэтай хатцы быў далёка не кожны дзень.

Аляксандр лічыўся ў вяскоўцаў простым і бяскрыўдным чалавекам, да таго ж быў непісьменны. Вось усе дружна і вырашылі прапанаваць яго ў начальства, бо верылі, што лішнія шкоды людзям не зробіць. Так яно і было на самай справе. Па загаду немцаў Аляксандр пасылаў сялян на рамонт шашы, чыгуначнага пераезду, іншыя работы - а куды дзенешся, паспрабуй адмовіцца, паставяць да сценкі. Але ні да кога не прыдзіраўся, не скардзіўся, што нехта не выканаў яго патрабаванняў - нічога падобнага не было, жыў з людзьмі па-людску. Вяскоўцы не мелі на яго крыўды.

Становішча солтыса значна ўскладнілася, калі сын Фёдар пайшоў у паліцию. Яны, праўда, упіраліся абодва, ды немцы прыстрашилі, сказалі, што раз бацька з'яўляеца мясцовай уладай, то сын павінен яму памагаць. Такія вось "аргументы" падзейнічалі. Вяскоўцы гавораць, што Фёдар таксама, як і бацька, не выслугоўваўся ў немцаў, нават шукаў сувязі з партызанамі, хацеў супрацоўнічаць з імі.

Але ўрэшце здарылася тое, што ў той час адбывалася нярэдка. Думаю, чытач мяне зразумее правільна: я далёкі ад таго, каб абліяць солтысаў і тым больш паліцаяў. Я толькі хачу ведаць праўду і не збіраюся хаваць яе. Вось як расправіліся савецкія партызаны з сям'ёй Кумпяка: яны забілі ўсіх: і мужчын, і жанчын, і дзяцей...

Цывілізаваныя людзі не ваююць з жанчынамі, не забіваюць няявінных дзетак, бо гэта заўсёды лічылася ганебным учынкам, больш таго - злачынствам. Такое маглі зрабіць толькі бандыты - "не важна якую форму яны наслілі, як называліся: чырвонымі, белымі ці эсэсаўцамі. Яшчэ больш ганебна тое, што ў расправе ўдзельнічалі мясцовыя людзі...

Быў выхадны дзень. У Дроздаве шумела вяселле: вайна вайной, а жыщё брала сваё, юнакі жайліся, дзяўчата выходзілі замуж, нараджаліся дзеці. На вяселлі, як на вяселлі: сталы застаўлены талер-

камі з няхітрай сялянскай ежай, графіны і бутэлькі пад корак запоўнены мутнаватай самагонкай, балазе ніхто за гэта не караў, ні немцы, ні тым больш партызаны. Апошня, дарэчы, таксама прынялі ўдзел у застоллі. Але крыху пазней стала ясна, што яны прыйшлі сюды дзеля іншай справы, у камандзіраў быў прадуманы план ліквідацыі сям'і Кумпякоў, быццам бы тыя ўяўлялі сабой вялікую небяспеку для лясных насельнікаў. Усе ведалі, што ні ў самога солтыса, ні ў сына, які прыехаў з Ліды дамоў, зброя не было. Тым не менш заданне на тое даецца, каб яго выконваць.

Дык вось, ноччу да Кумпяка, які ўжо паспей у класіція спаць, прыбег пасыльны і паведаміў, што на гулянцы нібыта завялі бойку, і яму, як прадстаўніку ўлады, трэба ўціхамірыць людзей. Солтыс, пакрахтаўшы трохі, злез з ложка, апрануўся і паволі пасунуўся па вуліцы, нічога не думаючи благога. Дайсці да месца яму не давялося. Солтыса перапынілі на паўдарозе партызаны-аднавяскоўцы і, не выказаўшы ніякіх прэтэнзій, расстралілі. Неўзабаве вывелі з танцаў Фёдара, з якім хвілін колькі таму назад пілі пяршак і закусвалі каўбасой, дамаўляліся аб супрацоўніцтве. Зрэшты Фёдар гатоў быў неадкладна ісці з партызанамі ў лес - аднак быў забіты ўслед за бацькам.

Але і гэтага аказалася мала. Забралі з гульняў і дачку Кумпяка Ганну, якая не мела ніякага дачынення да спраў бацькі і брата. Тым не менш не гледзячы на мольбы: "Хлопчыкі! Я ж з вамі толькі што танцавала. Пабойцяся бога, завошта мяне - забіваць?!", - яе тут жа прыкончылі.

Затым партызаны - ці можна іх так называць - уварваліся ў хату Кумпяка і застрэлілі яго жонку і 12-гадовую дачку Зіну прама на печы, дзе яны ўклаліся спаць. І адразу ж пабеглі да суседа Віктара Быстрыцкага, у якога працацала наймічкай дачка солтыса Надзя. Выратаваў яе гаспадар, упаўшы на калені, ён упрасіў партызан-забойцаў не чапаць дзяўчыну. Аднак яны сваё "дабралі" ў іншым месцы. У канцы вёскі жыў сын Кумпяка Іван, яго застрэлілі разам з жонкаю, а хату спалілі.

За адну ноч чырвоныя партызаны знішчылі сем чалавек, у тым ліку трох дарослых жанчын і адну дзяўчынку. Хіба можна апраўдаць падобнае варварства? Нават немцы не заўсёды расстрэльвалі партызанскае сем'і, а тут быццам бы свае, славяне, нікога не пашкадавалі...

Відавочна, што "акцыі" такога роду, - а яны былі тыповай з'явай - ажыццяўляліся не выпадкова. Напэўна, гэта была "вялікая палітыка" "органаў", якую яны праводзілі да вайны ўнутры краіны, а зараз і на акупаванай тэрыторыі. Мэта - застрашыць насељніцтва і дабіцца яго поўнай паслухмянасці.

Магчыма, вышэй надрукаванае прачытае чалавек, які быў сведкам забойства сям'і Кумпякоў, цікава было б пачуць яго думку пра тое, што тварылася ў акупаваных вёсках у часы вайны. Магчыма,

захоча прыняць удзел у спрэчках, яны дапамаглі бу пошуках ісціны.

На тым, што здзейснілі чырвоныя партыزانы, не скончылася трагедыя Дроздава. Наперадзе былі амаль два гады акупациі і сапраўднага бязмежжа трох узброеных груповак на Беларусі.

Цёплая чэрвеньская ноч 1943 года. Я толькі што прахапіўся пад штурхалі маёй бабулі і пачаў уважліва прыглядацца да дарогі, куды яна паказвала рукой:

- Вунь, унучак, бандыты вядуць людзей дроздаўскіх. Там, пэўна, і мой Іванка едзе з абозам.

Чуцён быў плач жанчын. Я налічыў каля дзесяці фурманан, сярод якіх ішла група арыштаваных, акружаная ўзброенымі мужчынамі ў польскай форме. І бабуля пабегла да шашы, але яе не дапусцілі і блізка. Яна так і не даведалася пра сына.

А здарылася наступнае. Дзесьцы ў 5 гадзін раніцы белапалякі акружылі Дроздава (дакладна так, як рабілі гітлераўцы), сагналі арыштаваных у цэнтр вёскі, астатнім мужчынам загадалі запрагаць коней і становіща калонай уздоўж вуліцы. На фурманкі пагрузілі маёмасць арыштаваных, пасадзілі старых і дзяцей, а маладых, у асноўным жанчын, пад узмоцненай аховай павялі пешшу. Усяго было арыштавана каля 30 чалавек, у тым ліку некалькі сем'яў. Абоз на кіраваўся ў Беліцу, дзе была турма, збудаваная акаўцамі.

Цікава, што ўсё гэта адбывалася сярод белага дня, адкрыта. Канешне, са згоды немцаў. Дарэчы, у нас тады гаварылі, што акупанты плацілі акаўцам за кожнага забітага. І "героі" стараліся, уключалі ў спіс ахвяр нават знішчаных імі старых і дзяцей. Пра нейкую там барацьбу з фашистамі і мовы не ішло. Атрад Рагнера, які апекаваўся над гэтай тэрыторыяй, стала атабарыўся ў Беліцы і бліжэйшых вёсках. Немцы ездзілі сюды на легкавушках ў госці да рагнераўцаў, пілі разам гарэлку і складалі планы барацьбы з чырвонымі партызанамі. А на самай справе часцей за ўсё расстрэльвалі старых і дзяцей з тых сем'яў, з якіх хто-небудзь быў звязаны з бальшавікамі.

У тую цёплую чэрвеньскую раніцу 1943 г. вёска Дроздава не далічылася многіх сваіх жыхароў. Белапалякамі былі арыштаваны Сымон Шут, яго жонка і нявестка - за тое, што ўнук і сын пайшлі да чырвоных партызан. Усіх трах расстрэлялі. Міхаіл Данейка ўхітрыўся праз лаз перабрацца са свайго гумна і схавацца пад свірнам суседа Ашмяны. Яго старанна і доўга шукалі, заглядвалі і пад свіран, але так і не знайшлі. Маці ж і жонку, а таксама дачку арыштавалі, апошнюю, праўда, адпусцілі, дзяўчынцы было толькі 11 гадкоў. А жанчын расстрэлялі. Піліпу Курылу было за 70, здавалася б, што ўзяць ад старога. Ды не, таксама забілі, ён, бачыце, малоў муку для паргызан.

Гэткі ж лёс напаткаў Вікенція Кумпяка, Віктара Кудлу і нават мужчыну з далёкага Дакудава, які

на той час жыў у сястры. Усяго ў той дзень акаўцы арыштавалі 30 чалавек, 10 з іх расстралялі, у асноўным жанчын і старых.

З той чорнай раніцы дроздаўскія мужчыны асцерагаліся начаваць дома, пачалі хадзіць на хутары, што знаходзіліся непадалёк ад нямецкага паста, які аховаў чыгунку. Немцы добра ведалі пра гэта і не перашкаджалі мужчынам з Дроздава і Жучкоў збірацца ў хутаран. Пэўна хацелі паказаць свой нейтралітэт. Толькі працягваўся ён нядоўга. Восенню на хутар Васіля Кудлы, дзе якраз начаваў Іосіф Лукашэвіч з Жучкоў, з'явіліся акаўцы. Бандыты бязлітасна зблізілі яго і тут жа застрэлілі, таму што брат быў у партызанах. Гаспадара хаты не білі, адразу застрэлілі. Перад тым патлумачылі: "Ты добры чалавек, але хаваў бандыта, становіся да сценкі..." Да сказанага варта дадаць, што трагедыя разыгралася ў хаце, якая знаходзілася літаральна за некалькі дзесяткаў метраў ад нямецкага паста. Стала ясна, што аперация была ўзгоднена з фашистамі. Пасля гэтага мужчыны больш не пайшлі на хутары.

Але зараз зноў вярнуся да трагічнай чэрвеньской раніцы. У абоз па дастаўцы арыштаваных быў мабілізаваны разам з іншымі вяскоўцамі і мой дзядзька Іван Кудла. Хоць ад Дроздава да Беліцы адлегласць невялікая, каля 12 км, акаўцы - чамусьці зрабілі прывал зблізу вёскі Баровічы. У той час побач з дарогай стаяў вялікі і багаты хутар Качаноўскага Тут белякі і рашылі адпачыць. Фурманам загадалі стаяць ля сваіх вазоў, арыштаваных адвалі ў бок, пасадзілі на зямлю пад узмоцненай аховай. Як апавядае мой дзядзька, "хутка да іх лагера пад'ехалі двое верхавых. Адзін з іх паўглядаўся і затым паказае на мяне: "Злапалі і гэтага бандыта, то чаму ён не разам з арыштантамі?" Мяне хацелі тут жа далучыць да іх, але тут умяшаўся Качаноўскі. Ён сказаў, што гэта добры чалавек, усе яго ведаюць, ён нікому не зрабіў зла, усе могуць пацвердзіць гэта. Калі яго арыштаваўца, то тады трэба браць усіх праваслаўных. Акавец пасля гэтага адступіўся ад мяне, але са злосцю буркнуў: "Усе яны бандыты..." .

Мой дзядзька пазнаў акаўца, ён быў з недалёкай вёскі, яшчэ да вайны яны неяк паспрачаліся каля млына, нахабнік хацеў без чаргі змалоць збожжа, яму аднак не далі. Той даўнейшы, нязначны выпадак, але дзядзька ледзь не расквітаўся з жыщём. Зласлівы вырадак хацеў адпомсціца за нанесеную яму "крыўду".

Такія вось "парадкі" ўстанаўлівалі ў нашай мясцовасці партызаны - чырвоныя і белыя.

Такі быў лёс гэтага пакалення.

(Працяг будзе.)

Тэкст паводле лідскай газеты "Народная трывуна" № 11, 12 і 13 за 1992 г. Падрыхтаваў да друку Фёдар Кардаш.

Ежы Путрамант

ПАЎВЕКУ

Маладосць *

(Заканчэнне. Пачатак у папярэдніх нумарах.)

Выбары і Заолзе

Цяжкая, панурая восень. І гэта яшчэ не ўсё. Недзе летам прыйшла вестка пра роспуск КПП і яе філій. Хоць мы фармальна да іх не належалі, удар быў цяжкі. Абрываў неабходныя для нас палітычныя контакты, пакідаў на блуканне ў цемнаце, якая так згусцілася. Гэта ўласна ў связі з тым роспускам узніклі праекты з ППС (Польская сацыялістычная партыя).

Гэтай восенню найбліжэй мы былі да найстрашнейшай мажлівасці: супольнага маршу з Гітлерам на ўсход. Паралельныя дзеянні ў ганебнай акцыі з Чэхаславакіяй дазвалялі баяцца найгоршага. Не адразу я спахапіўся, што Мюнхен - не гледзячы на недвухзначную антысавецкую скіраванасць - ёсьць перш за ўсё ў сваім змесце найбольш антыпольскі. Абазначае перш за ўсё пакіданне Гітлнеру вольных рук на ўсходзе.

Мы не ўбачылі першых праяваў таго, чаго амаль кожны паляк апасаўся пасля гвалтам накінутага нам прыяцеля Гітлера, гэта зн. першых прэтэнзій да Польшчы. Былі яны, як вядома сёння, высунуты ўжо той восенню. Але санацыйны ўрад вельмі старанна іх замаскаваў.

Мы яшчэ збіраліся, нават пару падвіленскіх вылазак удалося зарганізаць.

Адну з іх перажыў асабліва і прыкра.

Часам на вылазках мы імправізавалі лёгкаатлетычныя спаборніцтвы. Арганізоўвалі бег на кароткія дыстанцыі, бег на доўгія дыстанцыі, скачкі ў даўжыню, штурханне каменя. Звычайна першыя тры дысыцьпліны я выйграваў, дзякуючы бандеўскай запраўцы. Штурханне каменя было каньком магутнага літоўца Друты.

А тым разам бег на кароткую дыстанцыю я прыграў. Хоць я з усёй сілы маладаці нагамі, выскачыў перада мной Данак Скаржынскі, і я ніяк не мог яго дагнаць.

Вяртаўся, не ўмеючы адагнаць паскуднага пачуцця: вяршыня маладосці ўжо прыйшла. Я меў няпоўныя дваццаць восем гадоў. Такое самаадчуванне ў тым узросце асабліва ўпартага.

Нарэшце прыйшла зіма. Яшчэ прыязджалі гітлераўскія саноўнікі: Рыбентроп, Гімлер. Быў таксама Цяна. Хадзілі плёткі, што ў связі з яго побытам дайшло нават да нейкіх дэмантрацый. Адным з герояў

такога заходу меў быць вядомы сёння лекар-псіхіятр, тады бадай студэнт, Ананій.

Зіма была трохі лепшая. Ілжывы і ялавы рэжым пачаў нейкую таямнічую эвалюцыю. М. ін. адбываліся выбары самакіравання ў большых гарадах. Зрабілі іх на аснове досьць дэмакратычнага выбарчага палажэння. Ва ўсёй Польшчы гэта дазволіла канфрантацыю істотнай пробы сілаў паміж афіцыйнымі палітычнымі партыямі.

Не памятаю дэтали. Ведаю, што ў шэрагу гарадоў някепска выступіла ППС, якая ў той час падмяяла ўсю польскую левіцу. Санацыя ў цэлым не мела той манаполіі на палітыку, як бы вынікала з яе прадстаўніцтва ў сейме.

У Вільні ППС утварыла блок з Дэмакратычным клубам. Уся група актыўна ўключылася ў працу. Памятаю захапляльнае чаканне вынікаў. Не гледзячы на вялікую слабасць тутэйшай ППС левы блок правёў некалькі радных.

Мы мелі ўражанне, што зноў на нешта прыдатныя.

Пачалася павольная змена тону прэзы. Выпады супраць Гітлера, перад тым ледзве цярпімія, набіралі сілу. Але таксама і мешаніна паняцця ўбыла яшчэ моцней. Некаторыя з публіцыстаў, напрыклад, адчуваючы нарастайшы крэзіс, голасна дамагаліся супольнай польска-венгерскай мяжы. Як бы гэта магло што-небудзь залатвіць.

У той час ужо прыйшлі першыя весткі пра польска-німецкія згады. Дадавала гэта нам надзеі, здавалася, што найгоршае прайшло, што цяпер удасца аўяднаць усіх супраціўнікаў Гітлера, і, здавалася, таго б хапіла, каб перашкодзіць вайне.

Відаць, што мы былі вельмі наіўныя. Гэтаму нагляднаму аптымізму пярэчыла рэчаіснасць. Уласна я меў нагоду з ёй не сутыкацца.

Недзе ў палове сакавіка (першай) адбыўся чарговы агульнапольскі з'езд Саюза літаратаў. Тагачаснае кіраўніцтва, са зразумелых повадаў хочучы падкрэсліць сваю салідарнасць з санацыйным урадам, арганізавала яго ў Заолзе.

Былі фінансавыя палёгкі для гасцей. Віленскі аддзел запрапанаваў нам некалькім выезд. Мы вельмі ахвотна пагадзіліся, было цікава, што гэта за Заолзе. І канешне свайго ўдзелу ў з'ездзе не разглядалі як падтрымку для Бека.

Мы прыехалі групкай ў Цешын. З'езд быў вельмі добра арганізаваны, усё адбывалася згодна з планам,

*Пераклад з польскай Станіслава Судніка паводле Jerzy Putrament. "POL WIEKU. Młodosc." Czytelnik, Warszawa, 1962.

усе мелі свае кватэры, месцы за сталом і ў аўтобусах.

Мы, віленцы, пазнаёмліся ў Цешыне з прыгожай паніяй, якая стала для нас правадніцай у тым чужым, экзатычным асяроддзі. Гэта была не толькі жонка нашага, адсутнага ў той час (быў у Парыжы), майстра Пшыбася, але наогул была прыгожая, з буйнымі попельнымі валасамі, з прыгожым прафілем, мілай усмешкай.

Яна першай дала нам адчуць падскурную плынь падзеі, якія там якраз рыхталіся.

Бо знешне ёсё было гладка. Бурмістры абвяшчалі дзяржаватворныя прывітанні, дзеци ўручалі кветкі, на сталах стаялі чароды канапак з рознакаляровай брынзай і венгерскімі саламі. Гаварылі пра адвечныя права Польшчы на тыя тэрыторыі, усміхаліся, паказвалі цукеркавую прыязнасць.

Паміж сабой мы размаўлялі трохі шырэй. Кружылі антынямецкія, вельмі ганарыстыя плёткі. Пастаянна пра стратэгічныя заслугі Бартноўскага ў час зайнання Заолзя. Таксама пра перавагі Польшчы над Германіяй, напрыклад, пра бітву пад Багумінам, дзе быццам бы польская пяхота паказала сваю знішчальную перавагу над немцамі.

А нашая праваднічка гаварыла нешта цалкам іншае. Што нешта рыхтецца. Што людзі змяніліся да непазнання. Што на той змешанай тэрыторыі зналіся між сабой дзесяцігодзямі, прызначалі за сваіх. А цяпер знянацку то тая, то іншая сям'я зрывалае станункі з атачэннем, пачынае ўважаць сябе за вышэйшую. Аказваецца раптам, што гэта немцы. Аспавядала, што то той, то гэты ўцякае ў ... Польшчу, не пачуваючыся тут ужо надзейна.

Раптам павеяла марозам з той цукеркавай гасціннасці з'езду. Мы ў Вільні, былі яшчэ ў "пазаўчора". Тут адчувалася, чым будзе "паслязутра"...

З'езд недзе там працаўаў, а нас, гасцей, вазілі па Заолзі. Мы выбралі группу, якая наведвала Ябланкоў і Тышынец. Палогія пагоркі, шмат лесу, чистыя мястэчкі. У Ябланкове прымалі нас у школе. Шмат гаварыльні. У Тышынцы мы былі вечарам. Першы раз у жыцці бачылі металургічны завод. Ён зрабіў на мяне ма-гутнае ўражанне: цемра, чырвонае зарыва, велізарная зала, скрыгат, галас. Але і атмасфера была тут іншая. Тут далёка было да вёскі.

Распавядалі нам, напрыклад, што польскія ўлады, пасля ўваходу забілі аднаго з работнікаў завода, чэха, толькі таму, што быў камуністам. Распавядалі, як адразу пасля ўступлення афіцэры, і асабліва афіцэры, павыкуплялі ёсё ў крамах, выкарыстоўваючы спецыяльна, выгадны для прыбыльных і нявыгадны для мясцовых курс злотага і кроны.

Было гэта першае (але не апошняе...) маё су-тыкненне з тым пабочным, але малуюнічым аспектам Другой Сусветнай вайны, якая ўласна пачалася...

Нават на ўрачыстым сходзе не забракла нейкіх дзіўных, зусім не ўрачыстых таноў у прамове аднаго з найактыўнейшых польскіх дзеячаў на Цешынскім Шлёнску Паўла Кібуша. Той, які ў той час мог успрымацца за троумфатара, гаварыў зусім не з троумфам, але з нечым, што мне падалося трохі жалем і дакладна

неспакоем.

У прыдачу дадам, што калі я з сімпатый запісаў тыя мае ўражанні, Кубіш зразумеў гэта як атаку, усю вайну перажываў нейкія помслівыя пачуцці, ажно нарэшце даў ім выхад у непрытомным нападзе на "Рэчайснасць" за тое толькі, што яе пераклалі на чэшскую мову.

З'езд закончыўся ў Катавіцах. Усе тры групы гасцей злучыліся. Зачараўвалі нас некалькімі выступамі. У т.л. Астэрва дэкламаваў "Оду да маладосці". Удаўся яму пры тым міма волі кавалак.

З пафасам крыкнуў:
Далоў, кучы, з пасад свету!

Гучала гэта, як жаданне, каб нехта камякаваты вызваліў залішне важныя свае пасады.

На з'ездзе я пазнаёміўся з кучай людзей. У т.л. са Станіславам Рышардам Дабравольскім і з неадлучным яго спадарожнікам, архімілым Эдвардам Шыманскім. Таксама чароўная панна Ваньковіч з мілым падлеткам. Паказвалі мне здалёк усіх важных шышак саюза, напэўна таксама і Готла. Характэрна, што ў з'ездзе не браў удзелу ніхто з "Літаратурных ведамасцяў". Затое было вельмі шмат з "Проста з моста".

Я напісаў з'едлівы рэпартаж і даў яго ў "Сігналы". Нехта мяне за тое, канешне, абвінаваціў у адным з урадавых выданняў у абрэзе нацыянальных святынь і амаль у здрадзе дзяржаве. Я адказаў (з вялікай неахвотай) у "Слове".

Вясна, апеляцыя

Ішла вясна. Здавалася, нешта мяняецца ў краі. Пра флюктуакцыі ўнутранай палітыкі можна было больш заўважыць з таго, каго ўлады высылаюць у Бярозу, чым з іхніх палітычных заяў. Тым разам, напрыклад, перасталі высылаць камуністаў, за тое ні з таго, ні з сяго трапіў туды Цат-Мацкевіч. За... жаданне павелічэння ў войску частак танкава-механізаваных ці за нешта ў тым родзе.

Быў гэта адзін з эпізодаў падкавёрнай барацьбы ў санацыйных сферах. У папярэдняй гады было таго больш і праяўлялася яно ў больш брутальнай форме. Такі, напрыклад, Славік, які раптам здзейсніў самазабойства, хоць, здаваўся, найбольш уплывовым найбліжэйшым, най..., най... Альбо гісторыя канфіскату "Польскай газеты", увекавечаная знакамітымі радкамі Леца:

*Так польскую прэсу цэнзар грыз,
што ўласны язык адгрыз.*

Альбо знакаміты бомбавы замах на Коца. Хто гэта сёння памятае? А тым не менш быў той замах, які закончыўся смерцю замахоўца.

Дзіўнае маўчанне, якое апусцілася на тыя справы. Яно было вельмі на руку санацы.

Недзе ў красавіку адбыўся апеляцыйны разгляд справы Генрыка і Стэфана. У адносінах да нас абвінаваўца пачаў з водкліку. Нашая невінаватасць стала правамоцнай.

Недзе незадоўга перад вайной - глядзі рэкламу LOPP. Мы з Ежым Загорскім ідзём па Ерку.

Канешне, атмасфера цалкам змянілася ў параўнанні са снежнем 37 года. Тады, м.ін. абвінавачвалі Генрыка і Стэфана ў дзеянасці на шкоду польска-нямецкай дружбы. Сёння адвакатам дастаткова было зацікаваць пару інкryмінаваных фрагментаў, каб разваліць абвінавачванне. Абодва былі апраўданы.

Не пайўпывала гэта ўжо аднак на адраджэнне групы, Генрык перарабраўся ў Варшаву. Муха - у Кракаў. Мы збіralіся досыць часта, але нічым сталым не займаліся. Што праўда, у нашай арбіце аказалася пару маладых. Такі, напрыклад, брат сяsiёр Дзяўцікіх дуога блытаўся на перыферыі групы як хлопчык у кароткіх портачках, аж аказалася, што ён ужо атрымаў атэстат сталасці. Пачалі на выхады на прыроду прыходзіць пару яго таварышаў. Таксама два маладыя работнікі.

Данак у той час вярстаў віленскую мутацыю "Работніка". Не ведаў, чаго яму гэта будзе каштаваць...

Вясной пачалі ўзнікаць нейкія напружанні ў мяне, у маёй сям'і. Ірка якраз закончыла юрфак. Неакрэсленасць майго становішча і адутнасць перспектыву пачыналі настройваць яе адносна мяне цалкам іранічна. Ятым мацней рэагаваў на такія акцэнты, што звычайна пачуваўся ў жыцці неяк на ўзбочыне.

Блытаўся, што тут многа гаварыць. Пры літаратуры, пры палітыцы. Не выглядала гэта сур'ёзна.

Меў свае дробныя поспехі, гэта праўда. Якраз цяпер забрала Варшава ваяводу Бацянскага, страшнага дзяржыморду, тапіцеля ўсяго, што літоўскае і беларускае, фараона з цяжкай лапай і без лішніх унутраных сумненняў на тэму ўлады. Чыноўнікі ваяводства,

Лідскі Летапісец № 2 (66)

праводзячы начальніка, уручылі яму прыгожа апраўлены асобнік Літоўскага статута.

Я напісаў на ту ўсю фельетон і змясціў у "Слове". Хадзіў ганаровы: прыпомніў таму ж Бацянскому, які задушыў "Па-просту". Бацянскага паслалі ў Торунь: уласна, каб яго цяжкую лапу адчуці немцы. Здаецца, застрэліўся, калі гітлераўцы туды ўвайшлі.

Апошнія лета

Прыйшло лета. Як звычайна, каб не плаціць за кватэру ў летнія месяцы, мы кінулі жыллё на Звярынцы, рэчы па распіхалі паміж сваякоў. Але ў Банева я паехаў адзін з Евой. Ірка сарвалася ізноў у лагер у Ястрын.

Тое апошнія лета было цудоўнае. Салодкі пах жоўтага лубіну цягнуў з палёў на лугі. Першы раз зарадзілі грушкі, пасаджаныя дзесяць гадоў таму назад. Было поўна ягад і грыбоў.

Бадзяўся на tym сонечным лесе, як тапелец. Быў злы на Ірку, раўнівы, нецерпялівы. Пасылала мне адчэпныя лісты. Адчуваў, што ніколькі яе не кранае мая самотнасць, рэўнасць, каханне. Сам не ведаючы, як яе зачапіць, скапіўся за апошні сродак: пачаў ёй пісаць, што ведаю, быццам у яе ёсць нехта іншы, што мяне ўжо не кахае. У گрунце рэчаў сам у тое не верыў, хацеў толькі справакаваць яе пярэчанні і ў іх прынамсі трохі цяпла.

Вынік быў аднак цалкам іншы, найбольш нечаканы. У адказе на чарговую атаку абвінавачванняў, што мае некага іншага, адпісала мне, што так, што маю рацыю. Што ёсць той нехта іншы...

Як бы ў мяне пярун трэснуў. Непрытомны сабраў трохі грошай. Сеў ў цягнік. Нешта там буркнуў бацькам, што павінен, што на пару дзён. Непрытомны праехаў усю Польшчу. Быў канец ліпеня, у Польшчы нарастала перадваенная гарачка. Нічога з яе не бачыў. Цягнік ішоў цераз Гданьск. Не глядзеў на Гданьск. Выглядаў чырвоныя домікі Ястрани.

З заміраним сэрца, з высілкамі глытаючы сліну брыў я цераз пясок і сухія кусты да лагерных баракаў. Не цярпелася мне ўбачыць белую чупрыну Іркі, і адна-часова пякельна таго баяўся. Баяўся незваротнасці таго, што мне скажа. Баяўся, што наткнуся на яе з tym некім іншым. Хто гэта быў? Канешне падумаў перш за ўсё пра лагерную "арыстакратыю", пра ўсіх тых стырнавых і марскіх капитанаў. Намагаўся сабе ўяўіць таго "некага". Былі два варыянты: нехта лепшы, але вельмі лепшы за мяне - або зусім наадварот, абы які, можа толькі ўнутры больш самавіты. Сам не ведаў, які варыяント горшы. У tym другім выпадку я меў шансы помсты - напружыцца, паказаць, како страціла. У першым было нейкае суцяшэнне, досыць евангелічнае - што, прынамсі, яна шчаслівая. Прызнаюся, лішне моцна tym варыянтам не праймаўся. А ў суме абодва былі агідныя.

Дабраўся да жаночага барака, папрасіў, каб паклікалі. Выскачыла смеючыся і - скамянела. Я нічога ёй не пісаў, што прыеду. Не паспела падрыхтаваць тактыку, вочы, міны. Адразу мог пераканацца, што ўсё

горш, чым было ў лісце.

Цягаўся па Ястроні цэлы дзень, да вячэрняга цягніка. Пасля абеду Ірка ўдзяліла мне аўдыенцыю. Мы сядзелі на выдмах з боку затокі. Можа трохі паплакала, але гэта быў максімум яе ўступак. Гаварыла, што закахалася, што гэта вялікае, на ўсё жыццё. Парашылі на тым, што да канца жніўня застаёмся ў Баневе, а потым едзем у Вільню, і кожны ўладкоўваецца асобна. Ева застаненца пакуль у маіх бацькоў.

Кім быў той "некта"? З двух варыянтаў выйграў першы. Быў гэта вельмі ладны хлопец, чорны, высокі, вышэйшы за мяне на паўгалавы, малодшы на пару гадоў, родам с Сядлец, студэнт нечага ў Варшаве. Рабіў уражанне вельмі інтэлігентнага, быў акрамя таго нейкі параданы, чысты і гэта ў сэнсе псіхічным. Сыйшоў бы за харцера, калі б не тое, што прытым быў цікавы, прыгожы, сказаў бы.

Усякія зласлівасці, якія я сабе нарыйхтаваў на тулу латвую тэму ў дарозе да Ястроні, неяк самі адпалі, калі ўбачыў яго. Што я быў перад ім? Нейкі жыццёвы няўдачнік, без прафесіі, без месца ў жыцці, без будучыні, нікчэмны паэт, якога ніхто не чытае, ублытаны ў палітычную справу, якая прайграе на ўсіх франтах ужо пяць гадоў з гакам. Так сабе мог я тлумачыць адносіны Ірэны да мяне. Было гэтае тлумачэнне для мяне карыснае, бо па-першынстве высоўвала на першы план у Ірэны моманты карыслівасці, па-другое міналі ў майі ацэнцы шэраг важных у жыцці штодзённых рыс хараўтару...

Бачыў таго госця. Бадай што ведаў яго перад тым. Тым разам ён таксама круціўся каля Ірэны, аж мусіла яго адправіць на час размовы са мной.

Паддаючыся той звышмоцы лёсу, я спрабаваў дабіцца хоць бы дробнага поспеху дзеля прэстыжу, каб вярнулася ў Баневу са мной разам. Канешне, ані хацела пра тое чуць.

Вяртагаўся туды адзін цераз ужо замёрлы, прытоены Гданьск. У Варшаве - гэта, мабыць тым разам зайшоў да Чаховіча, недзе на Фільтровай - чакаў да вечара на цягнік. Быў залішне паглынуты сваім няшчасцем, каб заўважыць нарасташу катастрофу. Варшава падавалася мне зусім нармальнай. Я быў перакананы, што вайны не будзе. Тое перакананне, зрэшты, толькі ўзмацняла маю роспач. Баяўся, што санацыя да вайны не дапусціць, капітулюе перад Гітлерам. И потым з ім разам рушыць на пакарэнне свету...

Дзіўны гэта быў жнівень. Вайна наспявала. Лета было выдатнае, гарачае сонечнае. Вечарам не вядома адкуль наплывалі пахі гары, той чистай, пахучай лясной гары. Недзе вельмі далёка гарэлі нейкія тарфянішчы. Гэта Ахматава пісала роўна чвэрць стагоддзя таму назад:

*Салодкі пах ядолоўцу
Ляціць з пальміяных лясоў...*

Маці казала, што якраз так было ў чатырнаццатым.

А я не верыў. Калі пачаўся жнівень, я лічыў, што ў гэтым годзе на вайну ўжо запозна..

Недзе праз тыдзень пасля мяне вярнулася Ірэна.

Мы швэндаліся па карліковых лясах, бляшана шалясьцелі густыя дываны блішчастых бруснічных лісцяў. Я нават не спрабаваў яе пераконваць. Я пагадзіўся, а хутчэй признаў яе адход за непазбежны.

Яна пісала лісты, атрымлівала лісты. Сказалі бацькам, што сталася. Маці з той нагоды не перажывала.

Нарэшце недзе ў канцы жніўня мы паехалі ў Вільню, ужо, здаецца, кожны асобна. Ірка свяцілася - як найменш мне так падавалася - што будзе бліжай да святога Юрка. Бо той таксама меў імя Ежы, а прозвішча J.

Праз дзесяць гадоў пазваніла мне ў кабінет тэлефаністка амбасады ў Парыжы. Сказала, што з горада нехта тэлефануе да пані жонкі амбасадара, але што яе няма дома, ці не захацеў бы я...

- А хто звоніць? - спытаў
- Гаворыць, што звоніць J.
- Давай мне яго!

У слухаўцы буркнула, скрыгатнула, і аксамітны голос адаўваўся:

- Алё, тут Ежы J., ці гэта ты...
- Не аваўязкова, - сказаў. - Тут Путрамант. Ё вельмі змяшаўся.
- Хацеў бы пагаварыць з панам Путрамант.
- Бачыш, пан, гэта зусім не тая самая пані Путрамант...
- А, то выбачайце...

Дваццаць першага жніўня

Не, напэўна Ірэна выехала ў Вільню адна. Таму што я быў яшчэ ў Баневе да 21 жніўня.

Усё лета ў Маскве цягнулася перамовы штабоў. Нават для нас, трохі падрыхтаваных палітычна, размовы гэтыя былі абсалютна незразумелыя. Чаму зацягваюцца, хто іх зацягвае?

Мы не звярнулі належнай увагі на дзве незвычайна важныя падзеі.

На адно выкаванне Сталіна ў яго дакладзе на XVIII з'ездзе ВКП(б) ў сакавіку гэтага года. Там дзе гаворыцца пра аматараў вышыгвання каштанаў з агню чужымі рукамі. Не прыпамінаю сабе, каб тагачасныя спецыялісты тое выкаванне належна ацанілі. Нават тыя, якія пра яго пісалі, не мелі паняцця, які сур'ёзны змест у той фразе.

Хоті на адзін з першых вынікаў таго выкавання, на замену Літвіна на Молатава.

Наши радзімыя мудрацы - а і палітыканы Захаду - так прызычайліся да ролі Савецкага Саюза, як апоры Лігі Нацый, першага ініцыятара ўсякіх блокаў супраць агрэсіі, аўтара лозунгу: "Мір непарушны!" і т.д. і да т.п., што па-просту ў сваіх камбінацыях і інтрыгах разлічвалі на абсалютную нязменнасць, стройнасць, пастаяннасць савецкай замежнай палітыкі.

Мы не адрозніваліся ад іх, хоць сыходзілі з дыяметральна адрозных пазіцый. Мы не маглі і падумаць пра хоць бы часовую, тактычную, кан'юктурную дамову з гітлераўскай Германіяй. Пякельна баўчыся супольнага фронту капіталістычных дзяржаў супраць адзінокага Савецкага Саюза, мы не бралі пад увагу

магчымасць унутрыкапіталістычнага канфлікту - пры часовай хоць бы нейтральнасці СССР.

Смешна: штогод восенню ўсе нашыя К.І. Франты, і як там яшчэ называліся тыя арганізацыйныя эфімеры "групы Дамбінскага", арганізоўвалі "ідэала-гічную вучобу". Звычайна газу хапала на дзве - тры лекцыі, потым надыходзілі справы больш пільныя, і на наступны год трэба было пачынаць нанава.

І вось заўсёды, што год, на першай лекцыі была мова пра герархію супяречнасці паміж дзяржавамі зямнога шара. Галоўная: сацыялізм-капіталізм. А потым на чарзе: дзяржава імперыялістычныя - каланіяльныя, дзяржавы пераможцы-дзяржавы пераможаныя, Амерыка-Англія, Аглія-Германія і т.д. і да т.п.

А як прыйшло да праверкі тэорыі на рэальнай практицы, мы за туго першую супяречнасць сягнуць не патрафілі, яна засланіла ўсе астатнія.

Я быў у Дакудаве. Гарачы спякотны дзень. У гміне забіраю пошту. Рыбентроп ляціць ў Москву!

Як бы ў мяне пярун стрэліў. Рэакцыя падвойная: па-першае - страх, што нешта ўзрушальнае наблізілася, стаіць за дзвярыма. Па-другое - палёгка, што цяпер Польшча не капітулюе, не пойдзе разам з Германіяй. Ведаў, што цяпер ужо сітуацыя неабарачальная.

Сядою на ровар, лячу галопам па страшных камянюках вёскі Дакудава. У гарачцы думаю: нават, каб была вайна, то Польшча, Англія, Францыя супраць Германіі - гэта не так кепска. Насельніцтва маюць у дзесяць раз больш. Расіі з намі не будзе, але і Германія будзе без Аўстра-Венгрыі...

А зрэшты, вайны быць не можа, бо ўжо канец жніўня. Як бы Гітлер звар'яцеў і пачаў, то зараз пачнецца бездараж, фронт стане, да вясны Францыя з Англіяй падрыхтуюць удар...

Добра ведаю гісторыю першай вайны. Падсвядома прыпамінаю сабе тэмп пасоўвання немцаў у Шампані ці Фландрыі: 10 кіламетраў за дзень - гэта ўжо вялікі поспех. А ад Чантахова да Варшавы...

Так сабе лічу, раптам ззаду брэх, мая лытка ў агні. Дварняк з суседній хаты такім практичным спосабам сцягвае мяне на зямлю з аблокаў. Аглядно лытку: крывавыя ранкі. Можа кручаны?

Ганю далей, адразу пра яго забываю. Хутчэй, хутчэй. Шведскі курган, на бегавая траса, агароджа. Ускакваю ў кухню, разгарацаны абвяшчаю навіны. Башка падымает галаву, раптам пастарэлы, кідае:

- Дурань, цяпер праз два тыдні будзе скончана!

Не адразу разумею, што гэта значыць. Потым пачынаю тлумачыць: сакавіцкае наступленне ў Пікардыі... Бацька махае рукой, са злосцю бярэцца за чытанне газет. Ён то ведае немцаў! Не займаецца палітыкай, таму ўжо некалькі гадоў глядзіць на яе зверху. И таму таксама тое абліванне халоднай вадой не пакідае на мене слядоў. Папросту не ўспрымаю гэта ўсур'ёз.

Праз пару дзён еду зноў роварам у Ліду. Недзе за Мінойтамі, ужо на шашы, разбітай, вельмі кепскай бачу караваны фурманак. Неўзабаве ўцямліваю, што вазы вайсковыя. Але што ж, да д'ябла, яны вязуць? Зусім гэта неяк не падобна да нармальных вайсковых пакункаў, здалёк ніто сялкі, ніто нейкія часткі малатарань.

Пад'яджано, і скора мне свярбіць. Вязуць самалёты. Зялёныя з бурымі плямамі крылы, чырвона-белая шахматная дошка разпазнавальных знакаў польскай авіяцыі. Гэта тыя знакамітыя, тыя цудоўныя RWД, вакол якіх столькі гаварыліся ў часы Жвіркі, Вігуры, Баяна! Тыя RWД, якія гаварылі прафанам ве-рыць ў прынцыповую роўнасць нашай авіяцыі з найлепшымі паветранымі флагамі свету.

Цяпер, разабаныя на кавалкі дзіўна безабаронныя, падскакваюць на жудасных выбоінах шашы, паволі сунуцца да нейкіх сковішчаў у той лясістай, кусцістай, поўнай балот ваколіцы.

Вельмі хутка ўсё разумею. За пару кіламетраў ад Ліды, якраз каля гэтай шашы знайходзіцца аэрадром 5 лётнага палка. Гэта адтуль іх вывозяць. Што самалёты на конных фурах, зусім мяне не здзіўляе. Іншай арміі, не на вазах, мы яшчэ не ведалі.

Скрыпучы пацягнуліся далей. Вярнуўся дадому, расказываю. Яшчэ не хацелася мне верыць, што вайна за парогам.

Трыщатага...

Так далёка, што недзе 26 ці 27 жніўня я выехаў з Банева ў Вільню. Як бы нічога, як бы меў быць нармальны год, і пара была заканчваць задоўгія канікулы, збірацца да нармальнай працы.

Адзінае, што здавалася мне ненармальным - гэта развод з Ірэнай. Прыехаў у Вільню. Жылё зліквідавалі мы яшчэ ў чэрвені, я скарыстаўся з гасціннасці кузіны мацеры, пасяліўся паблізу, таксама ў нейкай сваёй сваячкі. Пару ламачын, якія мы набылі год назад, засталіся ў нашай даўняй гаспадыні ажно да часу, калі мы знойдзем сабе нейкія ўласныя прытулкі.

У літаратурным свеце Вільні я не адчуваў спецыяльных устрэсак. Вялікія катастрофісты сем гадоў назад неяк незвычайна супакоіліся. Маслінскі можа ўжо з год выдаваў досьць гармафрадытнае выданне "Камедыя". І там ад часу да часу траплялася мне пару злотых. Цяпер я прывёз з Банева апавяданечка на вельмі радыкальную тэму, замаскаваную каскадам досьць дакладных метафор. Маслінскі узяў, амаль пахваліў. Абяцаў даць у каstryчніцкі нумар. Ці ж някепскі абяцаўся сезон. Таксама і ў універсітэце, здаецца, былі нейкія магчымасці бадай што асістэнцкага замяшчэння.

Якраз вяртаўся адтуль, была серада, 30 жніўня. Пляцык Напалеона, смешная вежачка даўняй Абсерваторыі, яшчэ з часоў Снядэцкіх.

Расклейшчык аўб'ёў і групка як бы з-пад зямлі вырасльных зявак. Прыйдзіць цёмна-ружковы скрутак паперы, мазнуць пару разоў пэндзлем, пачаў разгортваць.

Адкуль зявакі ведалі? З-пад яго руکі выскочылі чорныя літары

Мабілізацыя

Стаялі анямелыя. Нават не прачытаў таго, што было ніжэй. Праз некалькі секунд скамянення я кінуўся назад ва ўніверсітэт.

Ускочыў у семінарню. Гена грэбалася ў кні-

жках.

- Але ж гэта вайна, - крыкнула, калі ёй паўтарыў.

Я пачаў яе супакойваць. Як распавесці пра свой душэўны стан у тыя дні? Пякељна баяўся пастаянна баяўся таго самага: дамовы Бека з Германіяй, нейкай яго капітуляцыі. Прыйгодаў сабе Чхаславакію. Тая так-сама абвяшчала мабілізацыю, а потым здалася. Неяк здавалася мне, што лёс будзе рабіць мне на злосць. Што залішне гучнае прадказанне будучыні можа перашкодзіць ёй набыць тыя рысы, якія цяпер прадказваў.

Тлумачыў яшчэ Гене, што зусім не ававязкова мусіць быць вайна. Што можа паўтарыцца штука гадавой даўніны. Быў досьць агрэсіўны. Гене не хапіла аргументаў.

- На заклад! - крикнула ў роспачы - На заклад, што будзе вайна!

Я прыняў заклад. Яна ставіла мне вячэр у найдарожшым рэстаране Вільні, калі вайны не будзе. Я дастаўляў ёй мяшок муکі, калі вайна выбухне.

Хачу адразу зазначыць: не даставіў. У час, калі то было патрэбна, я не меў той муکі. А калі мог мець, ужо ёй не было патрэбна...

Пятніца

Не памятаю з тых дзён нікога з групы. Напэўна, яшчэ не паз'язджаліся ці не прыйшлі да сябе ў што раз больш гвалтоўных хістаннях таго нерэальнага часу.

Не памятаю нічога з чацвярга. У пятніцу я паснедаў адзін, цётка некуды вышла. Сядзеў у маленькой, чысцюткай кухні, еў хлеб з маслам, запіваючы кавай.

На стале стаяла звычайнае, дэтэктарнае радыё. Раптам яно загаварыла. Дзіўна, бо па-англійску. Я слухаў яго, не разумеючи ані слова. Але занепакоены быў інтанацыяй. Уцяміў у плыні белькату пару ясных слоў, уражліва зразумелых: Варшава, Кракаў, Хойніца, Гдыня, Беласток, Гародня... І зноў бэлькат.

Хлеб мне стаў косткай у горле. Я выскачыў з дому, пабег шукаць каго-небудзь знаёмага. Нікога паблізу не было. Але вуліца выглядала нармальна, у агарарадках цвілі кветкі, аўтобусы хісталіся на паваротах.

Ускочыў у аўтобус. Людзі стаялі спакойныя, маўклівія. Ніхто ні з кім словам не абмяняўся. Улез, увесь разнерваваны ад таго бэлькату. І той спакой мяне астудзіў, абнясмеліў, я баяўся спытаць першага лепшага, падзяліца з ім той незразумелай навіной. Баяўся. Пэўна таго, каб не заслужыць сабе авбінавачванне ў панікёрстве. Але таксама нечага іншага.

Якраз у тую хвілю, я амаль пэўны, што распачалася вайна, ці ўжо вызвалены ад кашмару капітуляцыі перад Гітлерам, усвядоміў сабе, што той другі кашмар не меншы. Стаяў у аўтобусе і ўжо ў тую першую гадзіну без голасу паўтараў сам сабе: а можа яшчэ нічога? А можа...

Ад прыпынка бег да рэдакцыі "Курвеля". Мабыць, недзе па дарозе ўбачыў раскленены на мурах зварот, падпісаны Масціцкім.

Наступілі два дзіўныя тыдні. Вайна адразу не зачапіла Вільню. Ішла недзе далёка, і мы мусілі аж напружваць усю нашую энергію, каб яе, туую вайну,

пачуць.

Бо гэта было першае яе прайяўленне: край страціў сваю нармальную акустыку. Недзе там гучалі бітвы, палалі пажары, людзі падалі покатам - а тут было ціха, асеннія сонца, буйныя кветкі і амаль нічога адтуль.

Сядзелі пры радыёпрыёмніках. Але ў першы дзень толькі фанабэртыя дэкларацыі і музыка. У некалькіх асяродках - у Рудніцкага, у "Курвелі" - праўбаваў папоўніць адсутнасць ваенай інфармацыі, пускаўся ў аналізы, абапёртыя на прачытанныя ўспаміны Жафрэя, Фоха, Лойд Джорджа. Сябры слухалі, нават маё гледжанне падавалася ім лепшым за афіцыйнае маўчанне.

Акрамя гаварыльні хацеў рабіць. Не прызвалі ў войска: меў катэгорыю "с" і ніякіх ілюзій, што мяне паклічуць пад зброю. Вырашыў змабілізавацца як пісьменнік. Пайшоў у "Слова". Прыйнялі мяне там адразу. Нагадаў ім, што 6 верасня - гэта чвэрць стагоддзя Марны, ахвяраваў артыкульчык.

Вечарам - а можа наступнай раніцай? - было першае штабное камюнік. Кінулася на яго, сядзелі, ківалі галовамі. Акруглія фразы, спецыфічны "эвазійны" - сказаў бі сёння - стыль.

Можна яго было чытаць так і гэтак, на карысць і не на карысць, у залежнасці ад тэмпераменту. Намагаўся рабіць да яго "стратэгічны" каментар, але за разважанні над вялікай лічбай знішчаных пад Чанстаховыем танкаў не выйшаш.

Як выкладці, як падзяліць на этапы сыход на дно Дваццацігоддзя, бачанне з боку Вільні? Можа ўдасца адрозніць у ім тры фазы.

Фаза першая: прыйманне вайны праз тое, што мы ведалі пра папярэдня войны. У той час у разважаннях разлічвалі на "польскія дарогі", на разводдзі, на "абы да вясны". Песімісты гаварылі: каб Віслы і Нарвы не аддаць. Аптымісты абураўліся: як гэта, хочаце аддаць усю Польшчу? А?

Першая трывога, сенсацыя: падобна недзе на Закруці ўпалі бомбы! Памятаю, што пабеглі ў ваколіцу Белага Завулка, паміж Антоклем і Зарэччам, бо і там упала бомба. Шэрыя пабудовы, паламаныя дошкі, яма ў агародзе. Тлум зявак. Нейкая сцяна, зачэпненая ў пралёце. Людзі маўчаць.

У той час я гвалтам пладзіў "ваенныя", "падмачавальныя" кавалкі ў "Слове". Нейкі вершык, вельмі абраズлівы для Гітлера, бо абгаворваў яго ў адсутнасці пятай клёпкі. Той жа артыкул пра Марну, у якім намагаўся давесць, наколькі сітуацыя ў антынямецкай кааліцыі сёння лепшая, чым чвэрць стагоддзя назад. З гэтага апошняга быў вельмі задаволены. Асабліва падабалася мне ўпляценне ў артыкул знакамітай дэпешы Жафрэя ў парламент: "Maë правае крыло разбітае. Цэнтр адступае. Сітуацыя выдатная. Атакую левым крылом".

Што ж, калі пры першай аказіі Мацкевіч моцна мне выгаварыў:

- Пане, што пан панапісваў? Па-першае. Гэта ніякі не Жафрэй, а Фох, і ніякаму парламенту, толькі Жафрэю. А па-другое... - спыніўся, маўчаў.

- То чаму ж пан рэдактар гэта змясціў?

Мацкевіч махнуў рукой, вельмі безнадзейна.

Другая фаза якраз з таго пачыналася. Камюнік быў яшчэ больш адрывачны і маламоўны. Сталі дарэмнымі стратэгічныя разважанні. "Акустыка" знікла цалкам. Вільня жыла на ўзбочыне без ніякай нармальнай сувязі з рэштай краю.

Недзе сёмага ці восьмага нехта мяне гвалтам зацягнуў у "Курвель". Сабралася нас там некалькі; маладых журналістаў, літаратараў. Ускочыла высокая, моцная, прыстойная кабета. Ведаў яе, бадай ці не была сведкам на працэсе, можа толькі бачыў: Ванда Пяльчынская, жонка аднаго з фігур рэжыму, шэфа "двойкі", палкоўніка Пяльчынскага.

Я не адразу яе пазнаў, такая была ўсхваляваная, заклікала нас, каб мы не падалі духам. Што не ўсё страчана, што ўрад змагаецца, што краіна не здаецца, што трэба нешта рабіць, неадкладна, любой цаной...

Аказалася, што прыйшлі весткі пра ўступленне немцаў у Варшаву. Мы скамяneli. Усе мае разважанні пра вайну трэнулі.

І хоць вестка не пацвердзілася, неспакою, страшнага неспакою нельга было ўжо пазбыцца. Дваццацігоддзе танула. Усе вакол хісталася, чалавек не меў ані ахвоты, ані мажлівасці што-небудзь рабіць.

Уцёкі

На тым, другім тыдні спаткаўся з Іркай. Была вельмі ўсхваляваная. Вайна перакрэсліваючы ўсё, чым мы жылі, неяк асабліва яскрава выцяла ў самотных. Пра свайго Ё. Яна не мела ніякіх вестак. Плакала.

Сустракаліся яшчэ і яшчэ. Усё між намі распалася, за выключэннем Евы - і гэта была фармальная разыя нашых спатканняў. Што з ёй рабіць? Паступова пытанне гэта пачало распаўсюджвацца і на нас. Што рабіць з намі? Што мае рабіць з сабой?

Вось трэцяя і апошняя фаза: ужо не нейкі там, хоць бы сімвалічны ўдзел у вайне, ужо што раз больш настойлівае пытанне: як быць з сабой?

Пачалі прыбываць першыя бежанцы аднекуль "адтуль", з kraю затопленага. Іхня аповесці змылі апошнія надзеі на "лінію Віслы" і "абы да вясны".

Зноў Ірэна. У гарачцы абгаворваем, што мае рабіць? Рашэнне, смутнае пяць дзён тому назад, вымалёўваецца цяпер хутка: уцякаць у Банева. Там Ірка застанецца з Евой, я рушу далей, да савецкай мяжы. Ведаю адно: ані дня пад гітлераўскай акупацыяй..!

Ліквідум сваю і так ужо зліквідаваную гаспадарку. Шаснаццатага верасня вечарам рушым з адным, але цяжкім чамаданам на вакзал.

Цяпер тут новая хвала ваеннаі прауды: пачакальня, калідоры, сходы, тунэлі запханыя людзьмі. Паўзмрок, інакшы, чым цёплія вераснёвія вечары на Звярынцы, дзе незвычайная ў горадзе цемра пахла ў садках мацейкай і рэздайдой. Водар неспакою. Заміж велізарных пано з раскладамі руху адзін канцылярскі аркушык, прыклёны да нейкіх дзвярэй, на ім фіялетавым чарнілам выпісаны гадзіны ад'езду некалькіх цягнікоў, яшчэ хадзіўшых. Шматкі ПДЧ (Польскай дзяржаўнай чыгункі) - у кірунку на Дынабург, на

Маладзечна, шчасліва, таксама на Ліду.

Познай ноччу ўлазім у вагон. Каля цёмная, тут і там блакітныя агенчыкі. Першы раз бачу той пейзаж, з якім столькі давядзеца мне сутыкацца праз пяць найбліжэйшых гадоў.

Цягнік рушиць. Імчыць, потым запавольваеца. Адно і другое без відочнай сувязі з прыстанкамі. Сядзім у напханым тамбуры. Цёмна, не бачым нічайго твару. Людзі маўчаць.

Нармальны язды да Ліды дзве гадзіны, цяпер гэта цягнулася цэлую ноч. Вылазім на станцыі пад раницу. Яшчэ цёмна. Валаку той свой чамадан цераз Ферму, спыняюся праз кожныя некалькі кроکаў, выціраю пот. Доўга грукаемся ў начлежку, дзе ў апошні час спыняўся бацька, прыезджаючы ў Ліду. Нарэшце адчыняе стары яўрэй. Просім папільнаваць чамадан. Пралацнене, каб пераначавалі. Дзякуем, спяшаемся. Не затрымлівае, кідае нешта пра налёты.

Дваццаць кіламетраў начнога маршу. Мінаем ў змроку ваколіцы блізкага аэрадрома. Шаша пустая, аж да Мінойтаў ні жывой душы.

Паволі пачынае світаць. Мінаем вёску. Кіламетр высокага сасновага лесу. Ужо знаходзімся на краі, калі нешта кажа мне затрымацца. Хапаю Ірэну за руку, прыцікаемся да вялікай сасны.

Хвіліна поўнай цішыні. І раптам ні адтуль, ні адсюль роў самалёта. Тут жа пры зямлі, можа на вышыні дваццаці метраў выскаквае перад намі, гоніць над шашой. Хвіліну раве жудасна, потым ужо толькі стрэкат у кірунку Ліды. Мы ледзь зыркнулі на яго. Малы, здаецца біплан.

Можа праз паўхвіліны з там тога кірунку пару не вельмі гучных выбуху.

Яшчэ хвіліну стаім. Ціха. Нарэшце рушым цераз вераснёвы, замглёны ранак. Брыдом пад гару на-сустрач вырастайшаму на небе грэбеню самотнага ельніку над вёскай Пескі.

Ужо ясны ранак, калі дабіраемся да Банева. Маці дае нам снеданне.

Ева яшчэ спіць. Толькі цяпер нападае на мяне страшная стома. П'ю свежае малако, заядаю чорным хлебам. Перакідаюся адрывістымі фразамі з маці і бацькам.

Гавару, што цяпер пасплю, а пад вечар вазьму ровар і рушу пад граніцу, куды-небудзь на Налібоцкую пушчу, на Стоўбцы. Не пратэстуюць. Ведаюць пра ход вайны больш, чым у Вільні. У ваколіцы кружаць плёткі, што немцы ўжо недзе ў раёне Скідзеля. Гэта ў бок Гародні, можа пяцьдзесят кіламетраў.

Валюся нарэшце ў сваім пакоі на цвердаваты тапчан. Трохі прыемнасці для скury: халодная, свежая пасцель. Шмат неспакою: тыя вячэрня ўцёкі ў невядомае. Але стома мацнейшая. Адразу засыпаю.

Ніякіх сноў. Толькі маці. Тузе мяне за плечы. Усхваляваная:

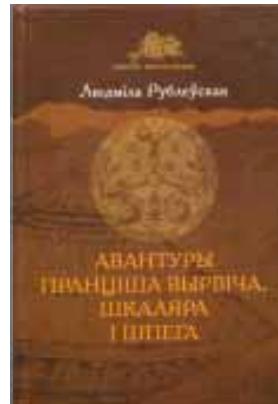
- Уставай, уставай! Толькі што чулі па радыё.
Чырвоная Армія выступіла!

Варшава, 14.XI.1960 г.

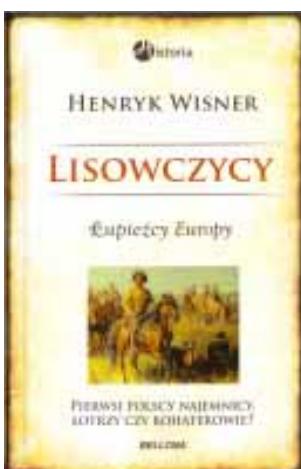
Найбольш значныя гістарычныя выданні апошняга часу

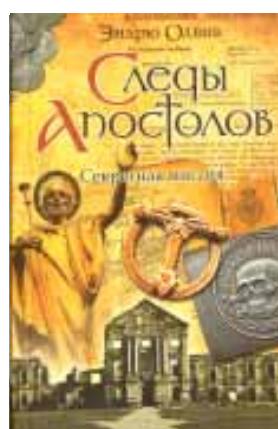
У Менску рэдакцыя газеты “Звязда” выдала раман Людмілы Рублеўскай “Авантуры Пранціша Вырвіча, шкаляра і шпега”, 272 ст. Наклад 1600 асобнікаў.

У Менску ў выдавецтве Віктара Хурсіка выйшаў трэці том выбранага Эрнеста Ялугіна “Перад патопам”, 460 ст. Наклад 99 асобнікаў.

На Менскай фабрыцы каляровага друку выйшла кніга Эндрю Олвіка “Следы апостолов. Секретная місія”, 350 ст. Наклад 3000 асобнікаў.

У Варшаве ў выдавецтве “Bellona” выйшла кніга Генрыка Віснера “Лісоўчыкі. Рабаўнікі Еўропы”, 304 ст.

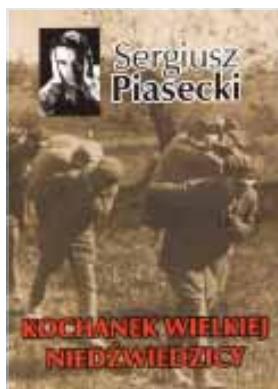
У Вільні ў выдавецтве “Santara” выйшла “Гісторыя Літвы” ў перакладзе на беларускую мову Вінцкука Вячоркі, 280 ст. Наклад 1000 асобнікаў.

У выдавецтве “Беларуская навука”, г. Менск, выйшла кніга А.А. Мяцельскага “Забытая Альба. Очерк загородной резиденции Радзивиллов пол Несвижем”, 128 ст. Наклад 1000 асобнікаў.

У Варшаве ў выдавецтве “Lomianki” перавыдадзены 13 кніг Сяргея Пясецкага, сярод іх “Каханак Вялікай Мядзведзіцы”, 328 ст.

Рычард Груша. Кампазіцыя “Гонар Лідчыны”. Палявы граніт.
Ліда, праспект Перамогі. Здынак С. Судніка.